

सिद्धान्तकौमुदी।

पूर्व्वार्द्धम्।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्।

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षश्रीतारानाथतर्क-

वाचस्पतिभट्टाचार्य्येण सङ्कलितया सरलाख्यया

व्याख्यया समुद्भासितम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनवाल्मीकियन्त्रे पुनर्मुद्रितम्।

SIDDHANTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOLS. VOL.—I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TARANA'THA TARKAVACHASPA[TI]

Principal, Free Sanskrit College.

Third Edition.

CALCUTTA:

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

1884.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुबोध व्याकरणम् २।०
२ धातुरूपादर्शः २
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥
६ तुलादानादिपद्धतिः(वङ्गाक्षरैः ४
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः १
८ शाब्दार्थरत्नम् ॥।
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) ।०
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक ॥/
११ वेणीसंहार नाटक १
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक १॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥।
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरितनाटक १॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥।
१९ लीलावती ॥।
२० वीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय सटीक २॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥।
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥।
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) १३२
२७ कादम्बरी सटीक ४
२८ राजप्रशस्ति /
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ४
३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेदमुक्तावलीसहित १
३४ बहुविवाहवाद ।०
३५ दशकुमारचरित सटीक १॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥।
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)॥
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ ऋतुसंहार सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥
५१ वसन्ततिलक भाण ।/
५२ गायत्री व्याख्या ॥०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५ भोजप्रबन्ध ॥।०
५५ नलोदय सटीक ॥/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५

सिद्धान्तकौमुदी।

पूर्व्वार्द्धम्।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्।

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षश्रीतारानाथतर्क-
वाचस्पतिभट्टाचार्य्येण सङ्कलितया सरलाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम्
तेनैव संस्कृतम्
नूतनव्याख्यीकियन्ते पुनर्मुद्रितम्।

SIDDHA'NTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOL.—I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TA'RA'NA'THA TARKAVA'CHASPATI
Principal, Free Sanskrit College.

Third Edition.

CALCUTTA:

Published by Pandit Jibananda Vidyásagara B. A.

প্রিণ্টর শ্রীউদয়চরণ পাল

৩৯ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন্।

1884.

ADVERTISEMENT

To the First Edition.

The Siddhanta Kaumudi of Bhattoji Dikshita has always been considered the ablest practical adaptation of Panini's great but difficult work. The edition published in Calcutta in the year 1811 has been long out of print, and a new edition was felt to be a great desideratum by all those interested in the thorough study of Sanskrit Grammar, whether in India or Europe. Under these circumstances I was very anxious that such an edition should be prepared, and the liberal subscription of Government for 200 copies enabled me to find a publisher willing to undertake the risk. The task of editing was undertaken by Pandit Tara Natha Tarkavachaspati, the professor of Grammar in the Sanskrit College of Calcutta, and one of the profoundest grammarians of Bengal. He has given extracts from the three native Commentaries, the Manorama, Sabdendusekhara and Tattwabodhini, and has also added a supplementary commentary of his own, called the Sarala. The old edition merely contained the text of the work; but the present annotations will be found of the greatest use to elucidate the many obscurities, which could not fail to occur in a book on such an abstruse subject.

EDWARD B. COWELL

PRINCIPAL OF THE SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA.
September 25, 1863.

द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्व्वं १८२० मितसंवत्सरे मत्सङ्कलितसरलया समुद्भासितायाः सिद्धान्तकौमुद्याः ७५० सार्द्धसप्तशतसङ्ख्यकपुस्तकानि संस्कृत्य मया मुद्रितानि तानि च समादरपूर्वकं ग्राहकगणैर्ग्रहणात् त्रिवर्षकालमध्ये निःशेषितानि संबभूवुः । तत्र ग्राहकाणां विद्योत्साहिनामीदृक् समादरो भविष्यतीति मम मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तु विद्योत्साहिनां तां जिघृक्षूणाम-सुलभतया व्यग्रतातिशयमाकलय्य द्वितीयवारमुद्रणार्थे मया प्रावर्त्ति ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्वमुद्रितपुस्तके यत् किञ्चित् स्खलितम् तत् संशोध्य सरलायाश्च सुगमतार्थे क्वचित् क्वचित् परिवर्त्तनेन कचिच्चाव्याख्या-तांशव्याख्यया बहुलकलेवरताविधानेन द्वितीयवारमेषा मुद्रिता । पठन-पाठनासौकर्य्याय चात्र कौमुद्यां सरलायाञ्च कार्य्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं यद्यत् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषा-धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०) इत्यनेन चिह्नभेदेन सूचना च कृता ।

पाणिनेरुत्पत्तिकालविषये पूर्वमुद्रितपुस्तके एव उपक्रमे प्रायेण सर्वमुक्तं तदतिरेकेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकमत्राभिधीयते शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ४, १, १०२ सूत्रे शतद्रुतोनाम्नः, द्रोणपर्वत जीवन्तादित्यादिसूत्रे ४,१,१०४ द्रोणनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः ४, ३, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कला-पिनःनाम्नः,कलापिनोऽण् ४,३,१०८इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनाम्नः, पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरिति ४, ३, ११० सूत्रे पाराशर्य्यस्य व्यासस्य नाम्नश्च कीर्त्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते। न च द्रोणपर्वतेत्यादिसूत्रवृत्तौ५०१पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्त-त्वात् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्य्यद्रोणपरतेति शक्यम् बहुषु सूत्रेषु तत्त-च्छब्दार्थानामनादित्वकल्पने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्य्येत्यादिसूत्रे पारा-शर्य्येण व्यासेन प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्यैवाध्येतरि णिनिप्रत्ययविधानात् अन्य-व्यासेन कृतस्य भिक्षुसूत्रस्याभावात् बादरायणपरताया एव तस्यौचित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि वेदान्तसूत्राख्यानि भिक्षुसूत्राणि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तथानुपलम्भात्। तत्सूत्राध्ययनकथनेनैव ततोऽस्य यस्ककालादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव। एवं सूत्रपाठानुसारेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः। गणपाठे च बहूनामर्वाचीनानां सात्यकिप्रभृतीनां नामकीर्त्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव तानि च गणपाठवाक्यानि विस्तरभयात् नात्रोद्धृतानि सरलामध्य एव विस्तरेण प्रदर्शितानि तेषु तेषु बहूनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् पाणिनेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव।

श्रीयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रष्ठोऽग्रगामिनीति सूत्रे षत्वशङ्कां समुद्भाव्य स्वग्रन्थे अस्मद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाक्षिप्तं तस्य समाधानमितः पूर्वं मत्सङ्कलिताशुबोधव्याकरणसम्बन्ध एव कृतं तत एव तदुपगम्यमित्यतोऽत्र किञ्चिन्नोक्तम्।

सिद्धान्तकौमुद्यां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्थसूत्राणि उदाहरणानुसारेण निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनिना पठितानि तत्क्रमेणैव तान्यत्रान्ते निवेशितानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अनुवृत्त्यनुकर्षयोग्यतावधारणञ्चानायाससाध्यं भविष्यति। तानि सूत्राणि च कौमुद्यां यत्र यत्र पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च सूचयितव्या इत्यलं विस्तरेण।

संवत् १९२७।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिः।
कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिराध्यापकस्य।

पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं निर्माय काणभूतये श्रावयामास। सोमदेवभट्टेन तत एव सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागराख्यो ग्रन्थो निरमायि। तत्रैषाख्यायिका समधिगम्यते। यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्षपण्डितस्य कात्यायनापरपर्य्यायो वररुचिर्व्याडिः पाणिनिश्चेति त्रयो मुख्याश्छात्रा बभूवुः। तेषां पाणिनिरल्पबुद्धितया सब्रह्मचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठधातुपाठलिङ्गानुशासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमं निर्माय उपवर्षादिसमीपे प्रकाशयामास॥ अथ तद्ग्रन्थकौशलमुपलभ्य वररुचिना तदवशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे। व्याडिना च तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षश्लोकात्मकः संग्रहाभिधो ग्रन्थो निरमायि। अथ समुदितेषु तेषूत्कृष्टग्रन्थेषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकरणानामनादृततया क्रमेण लोपो बभूव। तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव पठनपाठनप्रचारः प्रवृत्ते।

तेषु शालातुरग्रामभिजनः पाणिनिर्दाक्षीगर्भसमुद्भवः प्रागुक्तग्रन्थचतुष्टयात्मकं व्याकरणं शिक्षाग्रन्थं च चकार। वररुचिः कौशाम्बीनगरवासिनः सोमदत्ताभिधाद्विप्रात् वसुदत्तायामुत्पद्य उपवर्षान्निखिलविद्यामभ्यस्य बृहत्कथादीन् बहून् ग्रन्थान् कृत्वा नन्दराजस्य धीसचिवतामापेदे। व्याडिस्तु वेतसाख्यपुरे करम्भविप्रादुत्पन्नः संग्रहाख्यादीन् ग्रन्थान् निर्ममे।

विक्रमादित्यज्येष्ठभ्रातृभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयग्रन्थे चाख्यायिकान्तरमुपलभ्यते। यथा

कालवशेन लोकानामालस्यदोषसमुल्लासात् बहुविकारे व्याडिप्रणीते संग्रहग्रन्थेऽनादरमुपलभ्य, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण लुप्तप्रायतामुपलभ्य च भगवता पतञ्जलिना संग्रहनिबन्धसारांशसङ्कलनेन सूत्रवार्त्तिकव्याख्यामुखेन संग्रहोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि । अथ क्रमेण पुनरपि लोकानामालस्यदोषसमुन्मेषात् पाणिनीयदर्शनं लुप्तप्रायमभूत् । मूलव्याकरणागमस्तु दाक्षिणात्येषु पुस्तकमात्रे स्थितः चित्रकूटस्य * गिरेरेकदेशे रावणनाम्ना केनचिद्विदुषा विलिख्य स्थापितश्च आसीत् तत एव समानीय केनचित् विप्रकृष्टेण रचसा वसुरातचन्द्राचार्य्यादिभ्यो ददे वसुरातादिभिरपि भर्त्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशाच्च भर्त्तृहरिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्य्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय ब्रह्मवाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वाक्यपदीयं निबन्धे । तत्रत्यवाक्यकाण्डशेषात् कतिचित् पदान्यत्र समुद्ध्रियन्ते । यथा

प्रायेण सङ्क्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।
सम्प्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते ।
कृतेऽथ पातञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ।
अलब्धगाधे गाम्भीर्य्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ।
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ।
तद्देवमुत्पन्नकल्पो जातो व्याकरणागमः ।
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यवीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्य्यादिभिः पुनः ।
न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वञ्च दर्शनम् ।
प्रणीतोगुरुणास्माकमयमागमसंग्रहः ।
भ्रष्टस्याम्नायसारस्य वैयाकरणगामिनः ।
मूलभूतमवाप्याथ पर्वतादागमं स्वयम् ।

* त्रिकूटस्य ।

आचार्यवसुरातेन न्यायमार्गान् विचिन्त्य च ।
प्रणीतो विधिवच्चायं मम व्याकरणागमः ।
मयापि गुरुनिर्देशाद् भाष्याम्नायाविलुप्तये ।
काण्डत्रयक्रमेणायं निबन्धः परिकीर्त्तितः ।

व्याख्यातश्चैतत् वाक्यपदीयं पुण्यराजहेलाराजपण्डिताभ्याम् । तद्व्याख्यानादेव पूर्ववर्णितः पर्वताधिगमवृत्तान्तः समुद्धृतः ।

स च भाष्यकारचन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्तृहरिकालात् पूर्वकाले प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति यथा राजमनुष्यपूर्वेति सूत्रव्याख्यायां भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तसभेति प्रत्युदाहरणदानात् भर्तृहरिकालात्तस्य प्राचीनतायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च मुनिर्गोनर्दतीरे तपस्यतः कस्यचिन्मुनेरञ्जलेः पतित इत्याख्यायिका शकन्धुादिष्विति सूत्रव्याख्यायां शेखरादावुपलभ्यते । अयञ्च पतञ्जलिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलितो भिन्न इति प्रतीयते तन्मतस्य 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिसूत्रोपरि तेनैव भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामोल्लेखाद्भाष्यकर्त्तुस्ततोऽर्वाचीनताप्रतीतेश्च नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामुत्पत्तिं प्रचारञ्च प्रदर्श्याधुना तदुत्पत्तिकालास्तावन्निर्णीयन्ते ।

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रञ्च शतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्दे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात् परीक्षितो जन्मानन्तरं ११५० मितवर्षेषु गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्चपदसामानाधिकरण्यानुरोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः एकत्वं छान्दसमेतस्य छान्दैकवाक्यत्वान्नभ्रमम् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणामिति' सप्तर्षीणां प्रतिनक्षत्रं शतवर्षात्मकभोगकालमुक्त्वा 'ते त्वदीये द्विजाः' काले अधुना चाश्रिता मघा इति' 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि तदा प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२स्कन्दे २अध्याये सप्तर्षीणां मघास्थितिकाले कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितेरुक्तत्वात् कलेः शतवर्ष-

कालमध्ये परीक्षितो जन्मेति निर्णीयते। ततश्च कलेः प्रायेणाशीतिवर्षेषु गतेषु परीक्षितो जन्म ततः १५१०मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम्। पुत्रसहित नवनन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः। एवञ्च कलेः १६८०मित-वर्षपर्य्यन्तो नन्दराज्यचरमावधिरित्यनुमीयते सएव कालः स्कान्दे विनि-ष्योक्तः। यथा

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये।
भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्यो यान् हनिष्यतीति।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्द्धारणसप्तमी दशाधिकशत-त्रये स्थिते सतीति शेषस्तया च नवयधिकषोड़शशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्यर्थ-लाभः। नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति बहुवचननिर्द्देशात् एतच्च प्रागुक्तवच्यमाणभागवतैकवाक्यत्वाल्लभ्यते।

शाकेषु नवशैलेन्दुराम ३१७९ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा अधुनातीत १७८५ शाकवर्षेषु ३१७९मितवर्षयोगे ४९६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्य-नुमीयते तत्र प्रागुक्त १६९० मितवर्षवियोगे ३२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं नन्दराज्यपरमावधिकालादतीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते शतवर्ष इति वच्यते तस्मादितः पूर्वं प्रागुक्त ३२७४ वर्षावधि ३२७४ वर्ष-पर्य्यन्तं नन्दराज्यमासीत्ततश्चन्द्रगुप्तराज्यम्।

अन्ये तु ततोऽपि त्रिसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये इति स्कान्दे पाठं प्रकल्प्य त्रिसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्रये स्थिते सतीति व्याख्याय २६९० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रागुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते। एतच्च यद्यपि इंलण्डीयभाषेतिहासग्रन्थानुसारि तथापि भागवतविरोधभिया प्रमाणपरतन्त्रैर्नाद्रियते इत्यवधेयम्।

तदानीमेव पाणिनिवररुचिव्याड़िभिः प्रागुक्ता ग्रन्था निर्मिताः। एतेषां प्रायश एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते। विज्ञानेश्वरयोगि-कृतायां मिताक्षरायां शेषे पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्य-देवः इत्युक्त्या तद्ग्रन्थस्य १९२१ वर्षीयसंवदभिधशकप्रवर्त्तकविक्रमादित्य-कालिकतावसीयते तस्याञ्च याज्ञवल्क्यविष्टतौ "व्यवहाराध्याये व्यवहा-

त्रृ:तः पश्चैः छिद्भिर्वाह्मणैः सह" इति वचनव्याख्यायां सहेति तृती-
यानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्तेऽप्रधाने इति २२१६ सूत्रणादित्यनेन
पाणिनिसूत्रस्य प्रमाणत्वेनोक्तत्वात्तस्य ततः प्राचीनता। ततोऽपि प्राचीनेषु
मेधातिथिप्रणीतमनुभाष्ये यथावदिति पदव्याख्याने तदर्हमिति ५।१। ११७
वतिप्रत्यय इति लिखनादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य। मिताक्षराया-
श्चासहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रमित्युक्त्वा मेधातिथे-
स्ततः प्राचीनतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः सूपपन्ना। तथा
भर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयोद्धृतश्लोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभा-
ष्यस्य विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते। भाष्यकारस्य
चन्द्रगुप्तराज्यार्वाचीनकालतायाः प्रागुद्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता तद्व्या-
ख्यातसूत्रवार्त्तिककारादेरिति फलितम्।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२स्कन्दे २अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भसमुद्भवः।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ॥
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामा द्विजो नन्दान्
निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यतीत्युक्तम्। तेषाञ्च राज्य-
कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविस्तारानभिधाय तत्रैवोक्तः 'मौर्या
ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतं समा इति' एवञ्च नन्दराज्यकालात् सप्त-
त्रिंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणिनिप्रभृति-
समुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे
२१७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं कियत्कालानन्तरं वा पत-
ञ्जलिकृतभाष्यसमुद्भवः भाष्ये प्रागुक्तप्रत्युदाहरणात्तथा निर्णीयते।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामुत्पत्तिकालेष्ववधृतेषु तद्व्याख्यानप्रकरणादि

व्याख्यानासु पञ्जिकाद्यवधारणमनादृत्यैव ग्रन्थग्रन्थकर्तृनामविषयादिकं किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

महाभाष्यव्याख्या	भर्त्तृहरिकृता	
वाक्यपदीयम्	भर्त्तृहरिकृतम्	न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्यवर्णनम्
वाक्यपदीयव्याख्या	हेलाराजकृता पुञ्जराजकृता च	
काशिका वृत्तिः	वामनापरनाम जयादित्यकृता	पाणिनीयसूत्रक्रमानुसारेण सोदाहरणा व्याख्या
न्यासापरनामापदमञ्जरी,	हरदत्तमिश्रकृता	इष्ट्युपसङ्ख्यानव्यतिरेकेण सूत्राचरणैव सकलशब्दसाधनम्

मम्मटभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु माघकाव्यपद्यानां धृततया माघस्य ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च ‘अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना शब्दविद्येव’ इत्युक्तत्वात् ‘ततोऽपि प्राचीनता वृत्तिन्यासयोरि’त्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु ‘इतिवृत्तिग्रन्थः’ इत्युक्तमतस्ततोऽपि प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका	जिनेन्द्रकृता	काशिकावृत्तिव्याख्या
भाष्यप्रदीपः	कैयटकृतः	महाभाष्यव्याख्या
भाष्यप्रदीपोद्योतः	नागेशभट्टकृतः	भाष्यप्रदीपविवरणम्
भाष्यप्रदीपविवरणम्	ईश्वरानन्दकृतम्	भाष्यप्रदीपव्याख्या
प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्राचार्य्यकृता	प्रक्रियानुसारेण पाणिनिसूत्राणि यथास्थानमुद्धृत्य सोदाहरणं व्याख्यातानि
टीकाप्रक्रियाकौमुदी	श्रीकृष्णकृता	
प्रसादः	विट्ठलकृतः	सूत्रव्याख्या
तत्त्वचन्द्रः	जयन्तकृतः	प्रसादव्याख्या सोदाहरणा
माधवीयवृत्तिः	माधवाचार्य्यकृता	अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या
सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितकृता	प्रक्रियानुसारिसूत्रोद्धरणपूर्विका सोदाहरणा सूत्रवृत्तिः

प्रौढ़मनोरमा	भट्टोजिदीक्षितकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढ़मनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढ़मनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
चिदस्थिमाला	वैद्यनाथकृता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः	भट्टोजिदीक्षितकृतः	सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु युक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्
प्रभा	वैद्यनाथकृता	शब्दकौस्तुभव्याख्या
गूढार्थदीपनी	सदाशिवपण्डितकृता	सूत्रक्रमानुसारिसूत्रव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकृता	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
लघुकौमुदी	वरदराजकृता	ततोऽपि सारांशः
वैयाकरणसर्वस्वम्	धरणीधरकाशीनाथकृतम्	सोदाहरणा सूत्रानुसारिव्याख्या कारिकादिसहिता भाष्यवार्त्तिकाद्यपेक्षितांशसहिता च
रूपा सरला	मत्कृता	सिद्धान्तकौमुद्व्याख्या

प्रकरणग्रन्थनामादि।

वैयाकरणभूषणम्	कौण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकृतः	वैयाकरणभूषणटीका
मञ्जूषा	नागेशभट्टकृता	शब्दशक्तिनिरूपणम्
कला	वैद्यनाथकृता	मञ्जूषाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	सीरदेवकृता	परिभाषा व्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषार्थसंग्रहः	वैद्यनाथकृता	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठमीपः	मैत्रेयरचितकतः	धातुपाठव्याख्या
शब्दार्थरत्नम्	मत्कृतम्(मुद्रितम्)	व्याकरणसिद्धान्तदर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्राष्टावध्यायाः द्वात्रिंशत्पादाः ३९६५ मितानि सूत्राणि। तत्र च वैदिकलौकिकसाधुशब्दव्युत्पादनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च। किन्तु एकैकस्मिन् प्रकरणे एकजातीयकार्य्याण्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशृङ्खलतामुपलभ्य प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिषु प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्राण्युद्धृत्य व्याख्याय चोदाहरणादिना विशदीकृतानि।

भ्वादिदशगणीयधातवोऽर्थसहिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना पठिताः सिद्धान्तकौमुद्यां सर्व एव तत्रत्या धातवोऽर्थसहिता उद्धृताः।

अष्टाध्यायीसूत्रोल्लिखितस्वरादिगणानां ज्ञापनाय भगवता पाणिनिनैव गणपाठो ग्रन्थोरचितस्तत्र च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्य्यविशेषार्थं क्वचित् क्वचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा।

शब्दानां पुंस्त्वादिलिङ्गबोधनार्थं लिङ्गानुशासनमपि भगवता कृतं तत्रत्य सूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यामन्तेऽभिनिवेशितानि। तत्कृतः वर्णोच्चारणशिक्षाभिधोऽप्यपरो ग्रन्थोऽस्ति।

वार्त्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकांशपरिपूरणेन सूत्रतात्पर्य्यव्याख्यानम्।

शाकटायनेनोणादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि। एतत्पर्य्यन्ता अपि गोवर्द्धनचपणकादिकृता वृत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तीयाद्वगम्यम्।

महाभाष्ये सूत्रवार्त्तिकव्याख्यानपूर्वकं शब्दशक्तिनिरूपणेन युक्तिप्रदर्शनम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवाह्निकानि तत्रैवाध्याये शब्दानुशासनस्य विषयप्रयोजनादीन्युक्तानि स एवाध्याय पस्पशाध्यायसंज्ञाभाक।

अथ टीकोपक्रमणिका।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान्।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्व्याख्यातृमणींस्तथा ॥
वात्स्यवंश्यबुधोत्तंसकालिदासाङ्गसम्भुवा।
इयं विरच्यते यत्नात् श्रीतारानाथशर्मणा ॥ २ ॥ युग्मम्।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम्।
गूढ़ार्थान् विशदीकुर्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमपदबोधाय विवृतिम्।
तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जनानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्खलनमिह यत्नो निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद्दुर्गमोऽभवत्।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंवृता।
कौमुदी सरलावात्यासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

एकैककाण्डिष्वेकैककार्य्यसिद्धिविधायकैः।
पाणिनिः सङ्केतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्ममे॥ १॥
पदादिसिद्धैर् यद् यत्र कार्य्यं तेषामपेक्षितम्।
तत्तत्रैवोद्धृतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः॥ २॥
स्थूलाक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम्।
अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः॥ ३॥
अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः।
तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः॥ ४॥
भट्टोजिदीक्षितकृता सूत्राधो वृत्तिरूपिणी।
मध्यमाक्षरसंस्थाना कौमुदी सरलोपरि॥
भाष्येष्टिवार्त्तिकसुखप्रमाणादिसमन्विता।
उपपत्तियुता मध्ये व्याप्योदाहरणान्विता॥५॥ युग्मम्।
कात्यायनमुनिकृतं वार्त्तिकं मध्यभागतः।
पृथ्वाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्ज्जितम्॥ ६॥
भाष्यस्येष्ट्युपसंख्यानादिकं यद्यत् समुद्धृतम्।
वृत्तौ तत्तत्पदोर्द्धरेखात्तस्याचिह्नेन मुद्रणम्॥ ७॥
रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः।
सूक्ष्माक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्केन चिह्निता॥ ८॥
व्याख्याव्याख्येययोरेकसंख्याङ्कात्तत्र निश्चयः।
आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः॥ ९॥
यथा ऋ० इति चिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्य्यताम्।
एवमुक्तैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः॥ १०॥

सिद्धान्तकौमुदी।

मुनित्रयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३)॥

अ इ उ ण्*। १। ऋ ऌ क्। २। ए ओ ङ्। ३। ऐ औ च्। ४। ह य व र ट्। ५। ल ण्। ६। ञ म ङ ण न म्। ७। झ भ ञ्। ८। घ ढ ध ष्। ९। ज ब ग ड द श्। १०। ख फ छ ठ थ च ट त व्। ११। क प य्। १२। श ष स र्। १३। ह ल्। १४।

---

(१) वेदशास्त्रार्थविगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयम् उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलवत्वात् द्वितीया न तु नमः शब्दयोगे चतुर्थी।

(२) परिभाव्य परिचिन्त्य चौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्थकस्य ल्यपि रूपम्।

(३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तस्य कौमुदीव प्रकाशिका। प्रकाशकत्वेन, दुरूहग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य क्लेशसन्तापस्य निवारकत्वेन च कौमुदीसाम्यम्। करिष्यमाणाया अपि कौमुद्याः

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणा*दिसंज्ञार्थानि (५)।

बुबुत्रा सन्निधापिततया इयमितीदृशा निर्देशः। विरच्यते इति भवि-ष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः। शब्देन्दुशेखरः।

(४) महेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महे-श्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'नृत्या-वसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नव पञ्च वारान्। उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्'। अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा अन्त्याश्चतुर्दश। धात्वर्थं समुपादिष्टाः पाणिन्यादीष्टसिद्धये 'इति प्रोक्तेः। धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवानुबन्धकरणाय चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति। शब्देन्दु०।

(५) चतुर्दशसूत्र्या अणा*दय एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्याय्यां व्यव-हृताः। यथा—

एकस्मात् ङञणवटा द्वाभ्यां षश्चिभ्य एव कणमाः स्युः।

ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः इति काशिका।

अस्यार्थः अण्*एङ् यञ् छव् अट्। इत्येकादिकाः पञ्च १। भष् झष् इति षान्तौ २। अक् इक् उक्। इति कान्ताः ३। अण् इण् यण् इति परणान्ताः ३। अम् यम् ङम्। इति मान्ताः ३। इति नव ९। अच् इच् एच् ऐच्। इति चान्ताः ४। यय् मय् झय् खय् इति यान्ताः ४। इत्यष्टौ ८। यर् झर् खर् चर् शर्। रान्ताः ५। अश् हश् वश् झश् जश् बश्। शान्ताः ६। अल् हल् वल् रल् झल् शल्। लान्ताः ६। इति द्वादश १२ मिलित्वा एकचत्वारिंशत्॥ कैयटमतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चयप्रत्याहारस्य च 'चयोद्वितीया' इति वार्त्तिकपाठे सत्त्वात् त्रिचत्वारिंशत्।

एषु सूत्रेषु संहितायाः अविवक्षिततया न संहिताकार्यम् अनु-करणत्वात् सौत्रत्वाद्वा न वर्णेभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न बाहुलकात्।

एषामन्त्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७) उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम्। १। ३। ३।

हलिति (८) सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता। १। १। ७१।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

---

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथगुक्तिः। लण्सूत्रस्थमकारमादाय उरण् रपरः इति। (१। १। ५१) सूत्रे रप्रत्याहारग्रहणम् ऋऌवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहारपरत्वेन ऋस्थाने अर् आर् इर् उर् इत्यादि, ऌस्थाने अल् आल् इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्ग्रहणस्य कैयटमतेनार्थे वक्ष्यमाणत्वम्। शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्याख्यानेनान्यरीतिरादृतेत्याकरे स्पष्टम्।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्यनेन तस्येत्संज्ञा।

(८) हल्प्रत्याहारासिद्धौ अन्त्यहल इत्करणासम्भवेन आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रेण इत्संज्ञायुक्तान्त्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्थलकारस्य चाद्यापि इत्करणाप्रसक्तेरन्योन्याश्रयदोषभिया सूत्राक्षरमावृत्त्य पठित्वा वाक्यभेदेन योजयन्नाह हलितीति अत्र उपदेशे इत्यत इन्मात्रमनुवर्त्तते। एवं च हयवरडादिदशसूत्र्या पठितानां वर्णानां समुदायस्य हल्सूत्रस्थान्त्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा ततस्तन्मध्यवर्त्तिटाद्यनुबन्धानामित्त्वसिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेशे इति इदिति चानुवर्त्यार्थे व्याख्यास्यते।

(९) सुट्प्रत्याहारेण स्वौजसमौटामिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शस्पर्यन्तस्य ग्रहणनिवारणायान्त्येनेति विशेषणम्। तत्त्वबोधिनी।

स्यात्। इति हल्संज्ञायाम्। हलन्त्यम्। (१०) उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। ततोऽण्*अजित्यादि संज्ञासिद्धौ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत्।१।३।२।

उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत् स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः (११)। लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा (१२)। प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम् अनुनासिक इत्यादिनिर्द्देशात् (१४)। नह्यत्र ककारे परेऽच्-

---

आद्यन्तयोरनिर्द्देशे तद्घटितसमुदायालाभात्तदर्थमेवान्त्यग्रहणं तथा च आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञीति। शब्देन्दु०।

(१०) हलिन्त्यस्योक्तार्थस्य करणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा' इत्यपवाददर्शनेन हलन्त्यमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यमुखेनारम्भः।

(११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णाः प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः। शब्देन्दु०।

(१२) प्रत्याहारसिद्धये लण्सूत्रस्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अनन्त्येनापि इता अकारेण सहितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक्।

(१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्त्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्याह प्रत्याहारेष्वितामिति।

(१४) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यादिसूत्रे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याज्मध्यपतितत्वेन तस्मिन् परे पूर्वस्येकोऽनुनासीतीकारस्य यण्प्रसङ्गः स्यात् न च तथा सूत्रे निरदिक्षत्। अतस्तत्सूत्रे यणोऽकरणमुक्तार्थज्ञापकमिति भावः।

कार्य्यं (१५) दृश्यते। आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवह्रियन्ते॥

ऊकालो (१७) ऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।१।२।२७।

उश्च ऊश्च ऊ(३)श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥

उच्चैरुदात्तः।१।२।२९।

ताल्वादिषु (१९) सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। आ ये (२०)॥

---

(१५) इको यणचीति सूत्रेण कृतम् अपि कार्य्यमन्कार्य्यं यणरूपम्।

(१६) प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्य गृह्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योगरूढ़ः। तत्त्व०।

(१७) ऊकाले च कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेराकालादयो नोक्ताः। शब्देन्दु०।

(१८) स च अच् अकारादिस्वररूपो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुनस्त्रिधा अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते।

(१९) श्रुतिकृतमुदात्तमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थानकृतं तदिति, उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रति, तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह ताल्वादीति। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः, एवमधोभागेऽनुदात्त इति। शब्देन्दु०।

(२०) आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा। मरुद्भिरग्न आगहि। ऋ० अ० १। व० ३७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः। यच्छब्दस्य प्रातिपदिकतया फिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (फिट्

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् (२२) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे (२३) श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र (२४) तूदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम्) तस्यान्तोदात्तत्वविधानेनान्तोदात्तता ततः परस्य जसः सुप्त्रया' अनुदात्तौ सुप्पिताविति (३ । १ । ४) अनुदात्तत्वे-त्यदाद्यत्वे शीभावे आद्गुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति (८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

(२१) अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः । त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः सन आवक्षद् द्विपदे चतुष्पदे ऋ० । अ० २ । अ० व० २७ । अर्वन्तमञ्चतीत्यर्वाङ् अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विप् ऋ गतावित्यस्मात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दः धातोरिति (६ । १ । १६२) सूत्रेणान्तोदात्तः वनिपः पित्त्वेन अनुदात्तौ सुप्पिताविति (३ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्चतेरकारोऽपि धातोरिति सूत्रेणान्तो दात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते समासस्येति (६ । १ । २२३) समासस्वरेण निघातात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

(२२) अतन्त्रमविवक्षितं स्वशास्त्रसङ्केतितत्त्वरूपेणाबोधकत्वात् किं त्वर्द्धमात्ररूपार्थबोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्पष्टं श्रवणम् ।

(२४) अन्यत्र उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा। क्व वोऽश्वा रथानां न, येऽराः शतचक्रं योऽह्य इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीळे

(२५) वैदिकमात्रशब्दानुशासनरूपं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तत्र। यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः।

तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्।

उदात्तं वोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति। मनोरमा पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोः एकस्मिन्नक्षरे समावेशे सति स्वरितो भवति। तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वतन्त्रोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः। अर्द्धमात्रा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्द्धमेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घोभयाभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः श्रावितः। परः उत्तरार्द्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्द्धरूपोऽनुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात्। अयं भावः। स्वरितोत्तरार्द्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णान्तरस्य उदात्तपूर्वार्द्धकस्वरितवर्णान्तरस्य वा श्रवणे अनुदात्तात्परमुदात्तस्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे किञ्चिदनुच्चतरत्वे चानुदात्तस्याप्युदात्तवत् श्रवणमिति।

(२६) उदात्तपरह्रस्वस्वरितोदाहरणमाह क्वेति किमोऽत् तित् स्वरितमिति (६। १। १८५) सूत्रेण स्वरितं व इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादावि'ति सूत्रेणानुदात्तम् अश्वा इति अशेः कनिनि नित्स्वरेणाद्युदात्तं ततश्च वः अश्वा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति सूत्रेण ओकार उदात्तः। ततश्च क्वेति स्वरितोत्तरार्द्धानुदात्तस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टश्रवणम्। उदात्तपरदीर्घह्रस्वार्द्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टश्रवणम्। उदात्तपरदीर्घस्वरितोदाहरणमाह येऽरा इति अत्र ये अरा इत्यनयोर्द्वयोरपि प्रातिपदिकत्वेन 'फिषोऽन्त उदात्त' इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तता ततश्च अरा इत्याद्यस्याकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च ये इत्यस्य अरा इत्याद्येनाऽकारेणैकादेशे "स्वरितो वानुदात्ते पदादावि"ति (८। २। ६) सूत्रेण पक्षे स्वरितता ततश्च ये इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७)। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्पष्टश्रवणम्। एवमुदात्तपरयोर्ह्रस्व-दीर्घस्वरितयोरुदाहरणमुक्त्वा स्वरितपरं स्वरितमुदाहरति योऽस्य इति। य इति प्रातिपदिकस्य 'फिषोऽन्त उदात्त' इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तता अस्य इति अश् व्याप्ताविस्यस्मात् कर्मणि यति 'तित् स्वरितं' मिति सूत्रेण स्वरितम्। ततो य इति यकारस्य अस्य इत्यकारे परे रूपे उक्ते आद्गुणे च कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः। ततः अस्य इत्यत्र स्य इतिभागस्य तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओकारेण सह अस्य इत्याद्यस्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता। एवञ्च यो इति स्वरितपरः स्य इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः।

(२७) अग्निमीळे पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा ऋक्।

ईळे इत्येतत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङतिङ' इति (८। १। २८) सूत्रेण अतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईळ इति तिङन्तस्य निघातस्य विधानात्। अग्निम् ईळ इति पदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित'' इति (८।४।६६) सूत्रेण उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थकेनानुदात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात्। ततः परस्य ळे इत्यत्रैकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्ताना'मिति (१। २। ३९) सूत्रेण ईळे इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकम् तत्र ईळे इति स्वरितपरः स्वरित इति एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति किन्तु ळे इति स्वरितः पुर इत्याद्याद्यचरौकाररूपानुदात्तपरतयोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट्सूत्रेणान्तोदात्तत्वस्य विधानेन शेषनिघातादाद्याचरस्यानुदात्तत्वात्।

मुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः ।१।१।८।

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम् अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात्।

तुल्यास्यप्रयत्नं (२९) सवर्णम्।१।१।९।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। ऌतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च (३०)। एदैतोः (३१) कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वा-

---

(२८) मुखसहिता नासिका मुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः ओष्ठात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वादि आस्यमित्यर्थः। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः आभ्यन्तर एव न बाह्यः। आस्यतुल्यत्वानुक्तौ तप्तेत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे' इति पकारलोपः स्यात् पकारतकारयोः उभयोरपि अल्पप्राणत्वादिना बहुसमानप्रयत्नेन साम्यात्। तुल्यप्रयत्नत्वानुक्तौ वाक्श्च्योततीत्यत्र झरो झरीति छत्वेन शकारलोपः स्यात् शकारचकारयकाराणां तालुरूपतुल्यस्थानेन साम्यात् अत उभयोपादनम्।

(३०) नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गोच्चारणानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते।

(३१) एदैतोरित्यत्र तपरकरणमसन्देहार्थं न तु तत्कालस्य ग्रहणार्थं तेन प्लुतस्यापि संग्रहः।

नस्य। इति स्थानानि (३२)। प्रयत्नो (३३) द्विधा आभ्य-न्तरो वाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् (३४)। तत्र स्पृष्टम्प्रयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-स्थानाम्, विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

---

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।

स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। शब्देन्दु०।

(३३) तत्त्वास्य प्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्य्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति क्वचित्यत्नो द्विधेत्येव पाठः। शब्देन्दु०।

(३४) एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदे-शात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तदुत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टतादि, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इचुयशानां तालव्य-त्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सम्य-क्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्।

(३५) स्पृष्टं प्रयतनमिति प्रपूर्वकात् यतेर्नपुंसके भावे ल्युट् अत्र प्रयत्नमि-त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंस्त्वस्य शास्त्रसम्मतत्वात्।

संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्। तथा हि।

अ अ (३७)। ८। ४। ६८।

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते। अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णाम्प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतमित्यनन्तरं शिक्षायाम्।
अचोऽस्पृष्टाः यणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टा हलःप्रोक्ता इत्यादि।

अत्र अचः अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषत् अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः। नेम इत्यर्द्धे तेन शलः ईषद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः। शब्देन्दु०।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः। शब्देन्दु०।

(३७) तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संवृतत्वविवृतत्वरूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावान्न दीर्घः। अत्रोद्देश्ये विवृते अकारे सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यानात्। शब्देन्दु०। तत्राद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदि'त्युक्तेस्तथा च विवृतस्थाने संवृतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ इति सुपामिति विभक्तेर्लुक्।

(३८) अस्येति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः। एतत्सूत्रस्याष्टाध्याय्या अन्तिमसूत्रतया पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारार्थकतया तत्राप्यन्वयेन च उपान्तिमसूत्रपर्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात् शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः।

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं (२९) तेन सपादसप्ताध्यायीम्प्रति त्रिपादी असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वम्प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

---

(२९) यद्ययं पूर्वत्र सिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य-सिद्धत्वेन लभ्येत न तु त्रैपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत तथा च महाननिष्टमित्यत आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्य्य'मिति शास्त्रेण पूर्वापरसूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्य्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्य्यं भवतीति प्रतिपादनेन अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्टमाध्यायशेषत्रिपाद्यपेक्षया पूर्वतया बाध्यत्वप्रसक्तौ 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्वत्र अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादावधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यन्तात् त्रल्प्रत्ययेन तथा बोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथा च अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य त्रिपादीभिन्नविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति न्यायान्तरेण ज्ञापितम् । ततश्च मनोरथ इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससजुषोरुरि'ति (८ । २ । ६६) सूत्रेण सकारस्य रुत्वे कृते 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति (६ । १ । ११३) 'हशि चे'ति (६ । १ । ११४) सूत्राभ्यामप्लुताकारात् परस्य रोः स्थाने उत्वस्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रतया पूर्वत्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायी यस्य रोरीति (८ । २ । १४) सूत्रस्य परत्वेन बाधकतया रथ इति रकारे रुलोपः स्यात् । एवमन्यत्राप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः । पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

बाह्य (४०) प्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति।

खयां यमाः खयः ⨯क ⨯पौ विसर्गः शर एव च।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३)।

उत्त्वोत्पत्तौ बाधकमपि रोरीति परं शास्त्रमसिद्धतया न प्रतिबन्धकम्। परशास्त्रे असिद्धत्वरूपाभावारोपेण च तन्निमित्तबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो बाध्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च जायमानकार्यत्वादेश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्तरीत्यात्रातिप्रसङ्गादिकं वारणीयम्। इदञ्च सूत्रमधिकारार्थकं तेन यथा त्रिपादी पूर्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि तत्तत्सूत्रेषु पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्वयेन सर्वाण्येव उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपूर्वशास्त्रविहितकार्योत्पत्तौ असिद्धानि अप्रतिबन्धकानीति समुदितार्थः। तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति (८।२।७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेण 'मो नो धातोरि'ति (८।२।६४) सूत्रेण धातोर्मकारस्थाने नकारविधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्वं प्रति असिद्धत्वात् तद्विहितकार्येऽपि स्थानिबुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्ध्यभावारोपादिति दिक्।

(४०) वर्णोत्पत्तिपश्चाद्भावित्वेन तेषां बाह्यप्रयत्नत्वम्। एकादशविधत्वं तु कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्यानादष्टविधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम्॥ तत्त्व०।

(४१) गलबिलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः तौ, च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति। तत्त्व०।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा। —

(४३) विवृण्वते कण्ठमित्यध्याहारेणान्वयस्तेन विवृतत्वप्रयत्नवन्त इत्यर्थः। तत्त्व०।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणश्चाल्पासवः (४५) स्मृताः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नी । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चैतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणाः इत्यर्थः (४७) । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८) परीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् ।

---

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमतृतीय-
(४५) पञ्चमाः प्रथमतृतीयाश्च । अल्पासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमेव भवतीति । शब्देन्दु० ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्येषामचामनुक्तानां हलां च महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति ।

(४७) तेषु च बाह्यप्रयत्नेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनिविशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियाल्पत्वकारकः, अल्पप्राणः तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने तादृशा एव धादयो भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथा प्रतिपादनात् । तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र प्रशब्देन विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४९) स्पर्शाः। यरलवा अन्तःस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः+क ⁀पइति कपाभ्यां (५०) प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२)। इति स्थानप्रयत्नविवेकः। ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्*। अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते।

स्यामेव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकारछकारयोरपि वाह्यप्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यं स्यादिति भावः॥

(४९) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षं चतुर्दशसूत्र्यां कादिमावसानत्वाभावात्। मनो०।

(५०) कपाभ्या मिति खफाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यमुच्चारणे लेखने चेति द्रष्टव्यम्। मनो०।

(५१) जिह्वामूलीयोपाध्मानीयानां स्थानवाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णयायैव न तु सावर्ण्यतारतम्यपरीक्षोपयोगीति ध्येयम्। शब्देन्दु०।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वाग्रादिभिः ताल्वादिस्थानस्य सम्यक्स्पर्शेनोच्चारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते। स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति अन्तःस्थाः। अन्तःस्थशब्दस्य क्वचिदादन्तोऽपि "अन्तःस्थाभिश्च संयुत"मिति शिक्षाप्रयुक्तेः। ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतयोच्चारणात् ऊष्माणः। उदात्तादिस्वरवत्त्वेन, स्वेनैव, राजमानत्वेन च स्वराः। जिह्वामूलीयौ कण्ठ्यौ कख वर्णाराश्रित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः 'जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त' इति पूर्वोक्तेः 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन' इत्युक्तेश्च नास्ति योगः अक्षरसमाम्नायस्तेषु येषां ते अयोगास्तथापि वाहयन्ति णत्वषत्वकार्य्यं निर्वाहयन्तीति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति अयोगवाहा अनुस्वारविसर्ग-

नाज्झलौ। १। १। १०।

अकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येतौ मिथस्स-वर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-तेषु यणादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकं- (५४) शास्त्रबलादच्त्वं (५५) स्यात्। तथाहि।

जिह्वामूलीयोपाध्मानीया इत्यर्थः उः उवर्णः पः पकार एतौ आध्मा-यते उच्चार्यते अनेनेति उपाध्मान ओष्ठः तदुद्भवपकाश्रयेणोच्चार-णात् उपाध्मानीयः।

(५३) चतुर्दशसूत्र्या पठितवर्णानां मध्ये अचां हल्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते नाज्झलाविति सूत्रं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽच् आचित्युक्तं तत्राय-मभिसन्धिः अक्षरसमाम्नायमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अणुदित् सवर्णस्येत्यनेन अच्पदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विश्वपाभि-रित्यत्र होढ इति ढत्वप्रसङ्गः ग्राहकशास्त्रेण अणुदित् सवर्णस्येति सूत्रेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्झलाविति निषेधस्य अक्षरसमाम्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन निषेधाविषयत्वात् आकारप्रश्लेषे तु आकारेण सह हलः सावर्ण्यनिषेधेन होढ इति हकारेण सावर्ण्याच्च आकारस्य ग्रहणं प्रश्लेषज्ञापकस्तु कालसमयवेलास्विति सूत्रे वेलास्विति निर्देशः अन्यथा इण्मध्यवर्तिह-कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्विति सकारस्य इणः परतया षत्वप्रसङ्गेन तथा निरदेक्ष्यत्। आ च अच् चेति समाहारे चवर्गान्तत्वात् टच्प्रसङ्गः। अच् हल् चेति समाहारानन्तरम् आ चेति पुनः समा-हारे आकारेण सहाचामपि सावर्ण्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्य-पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः। शब्देन्दु०

(५४) शब्देन्दुशेखरे ग्राहकमिति पाठः अन्यत्र तु ग्रहणकमिति पाठः।

(५५) अच्त्वसच्पदवाच्यत्वं स्यादित्यर्थः प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृ-त्तिरिति मते इति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः ।१।१।६९।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽण् उदिच्च (५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण्, परेण (५८) णकारेण। तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतएवम् ऌकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-सूत्रारम्भसामर्थ्यात्; तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। नाज्झलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आक्षर समाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनामवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽच्त्वं स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्वीकारादिति।

तत्त्व०।

(५६) अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकताऽनेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक इति शेषः। आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति।

शब्देन्दु०।

(५७) उदिच्चेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते सुना सु, चुःकुहोरित्यादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽच् उदिच्च विधीयमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः। तत्त्व०।

(५८) अत्र ग्राहकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्त्यणकारेण अण्संज्ञा गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिणपीति बोध्यम्।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा तदुत्तरकाला आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदिदिति-सवर्णसंज्ञेति भाष्योक्तरीत्यैतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णग्रहणं भवति न चात्र शकारमिकारः सावर्ण्येन गृह्णाति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात्। अयं भावः॥ आदिरन्त्येनेति

तत्राऽऽकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वन्न (६०) भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।

तः परो यस्मात्सः, तात्परश्च (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति (६३) द्वादशानाम् ।

प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां ग्रहणमापादनीयम् अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्येति सूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहादणुदिदितिसूत्रजशक्तिग्रहासम्भवः न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति । शब्देन्दु० ।

(६०) होढ इति । हकारेणाऽऽकारग्रहणे यद्यदनिष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युपलक्षणम् तेन वेलाश्वित्यत्र षत्वं पृथगायुरित्यत्र घत्वं च न भवति अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६१) यमोऽनुनासिका नह्रावपि इति शिक्षोक्तेर्यवलानामनुनासिकत्वादिति बोध्यम् ।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सह्विवहोरोदवर्णस्येत्यत्र तात्परकरणात् भाष्ये तथाव्याख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्परश्चेति तत्र अतोभिस इत्याद्योदाहरणम् वृद्धिरादैजित्यन्त्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् कृष्णैकत्वं गङ्गौघ इत्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, न तु कदाचित् त्रिमात्र इति मनोरमाद्यनुसारिणः ।

(६३) ऋदिति ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यविधानेन तपरत्वेऽपि ऌकारग्रहणादिति भावः ।

वृद्धिरादैच् (६४)। १। १। १।

आत्, ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्।

अदेङ्गुणः (६५)। १। १। २।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्।

भूवादयो (६६) धातवः। १। ३। १।

क्रियावाचिनो (६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (६८)। १। ४। ५६।

इत्यधिकृत्य।

---

(६४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारद्वन्द्वे न टच्प्रसङ्गः आत् ऐच्च वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः। वृद्धिशब्दस्य विधेयत्वेऽपि प्रथमपाठो मङ्गलार्थः। आदित्यकृत्वा आदिति तपरकरणमसन्देहार्थं कथमेतत्वं गङ्गौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्त्यर्थञ्चैचस्तात्परकरणादिति वक्तव्यम्।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थमुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्वदा अकार एव न तु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजते परोखतीत्यादौ सर्वदा द्विमात्र एव एङ् न तु क्वचित् त्रिमात्रोऽपि।

(६६) भूश्च वाश्चेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदी तौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो क्रियावाचित्वेन वा सदृशा धातव इत्यर्थः। मनो०

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं? याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोरित्यालोपः स्यात्। भ्वादयः किं हिरुक् पृथगित्याद्यव्ययानां शिश्ये इति भावार्थतिङन्तानाञ्च मा भूत्। सौत्राणां स्तन्भ्वादीनामुदित्करणेन धातुत्वं ज्ञाप्यत इति बोध्यम्। मनो०।

(६८) अधिरीश्वरे (१। ४। ९७) रीश्वरपदयुक्तसूत्रवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।

अद्रव्यार्थाः (६९) चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १ । ४ । ५९ ।

गतिश्च (७१) । १ । ४ । ६० ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ।

मभिव्याप्येत्यर्थः रीति सन्ध्यक्षरग्रहणं तु ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति (३।४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तःपश्चाद्गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।

(६९) असत्त्वे इति पर्य्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । लोध्रं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यादौ पशुः सम्यगर्थकः गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुम्मन्यमाना इत्येव स्यात् । लिङ्गसंज्ञान्वितं द्रव्यम् । चादयः किम् । स्वरादिपठितानामसत्त्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं मा भूदिति ।

(७०) यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगग्रहणम् तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति निःसेचका इत्यादौ न षत्वम् । शब्देन्दु० ।

(७१) गतिश्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थस्तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रेतिगतिपरे प्रतीतिगतेरनुदात्तत्वं प्रेत्यस्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्ध्यति । प्रादय इति गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रे येति द्रष्टव्यमिति । शब्देन्दु० ।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् (७३) वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः ।

नवेति (७४) विभाषा । १ । १ । ४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

---

(७२) प्रपरेत्यादावनुकार्य्यानुकरणयोरभेदविवक्षया न सन्धिः ।

(७३) निस् दुस् इति सान्तौ निसस्तपतावनासेवने इति (८ । ३ । १०२) सूत्रे निस इति निर्द्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेश्च । निरःकुष इति (७।२।४६) सुदुरोरधिकरणे इति च निर्द्देशात् रान्तावपि । मनो० ।

(७४) नवेति । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते नेति निषेधो वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञी अर्थः । अत्र इतिशब्दानभिधाने स्वं रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दमात्रं न वाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि स्यात् तथा च विभाषा श्वेरिति सूत्रे श्विधातुस्थाने विभाषापदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः । सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपरस्यापि नवाशब्दस्यार्थपरत्वलाभः । इतिशब्दस्य स्वाभाव्यं हि शब्दपरस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव तस्यार्थविपर्य्यासकारित्वमत एव गवित्ययमाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्दपरत्वकारित्वमनुकरणादिषु दृश्यते । तथा च विभाषापादेन निषेधः विकल्पश्चाभिधीयते । विकल्पशास्त्रस्य च त्रिविधा प्रवृत्तिः क्वचिदप्राप्ते विकल्पविधानं क्वचिच्च प्राप्तस्याप्यभावांशमात्रविधानं क्वचिच्च प्राप्तविषयकनिषेधपुरःसरं सामान्यमुखेन प्राप्ताप्राप्तोभयविषये पाक्षिकप्राप्तिविधानम् । तत्र विभाषापदघटितसूत्रे सामान्यप्राप्तनिषेधपूर्वकमेव प्राप्ताप्राप्तविषये सामान्यमुखेन पाक्षिकविधानमित्येतदर्थं नवेति

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा। १। १। ६८।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

येन विधिस्तदन्तस्य। १। १। ७२।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्। स्वस्य च रूपस्य। (७६)

विभाषेति सूत्र प्रवृत्तम्। तथा च विभाषा श्वेरिति सूत्रे विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वपि-वचीत्यादिना किति नित्यप्राप्तं सम्प्रसारणं प्रथमं निषेधो विषयी-करोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकित्साधारणरूपेण उपस्थितं सम्प्रसारणं विकल्पो विषयीकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-वत्सूत्रेष्वेव एवं रूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं प्रवृत्तम्।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति। राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य नृपतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारणेऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-निरासार्थमाह स्वं रूपमिति। उपसर्गे घोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-वारणाय अशब्दसंज्ञेति। कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञत्वेन शब्दसंज्ञात्वा-भावात् कर्मण्यणिति सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः। तथा च शब्दशास्त्रेणैव कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वान्न तत्र स्वरूपग्रहणमिति।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विधिर्विधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्थं स्वं रूपमित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तविपरिणामे-नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः। तेन एरजिति (२। २। ५६) सूत्रेण इवर्णान्तस्य चिप्रत्ययेरिव इप्रत्ययस्य ग्रहणात् चयः जय इत्यादिवत् प्रत्यय इत्यादेरपि सिद्धिः।

समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः। *उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्* (७८)॥

विरामोऽवसानम्। १।४।११०।

वर्णाना-(७९) मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्।

परः सन्निकर्षः संहिता। १।४।१०९।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

सुप्तिङन्तम्पदम्। १।४।१४।

सुबन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञं स्यात्।

---

(७७) तेन द्वितीया श्रितादीतिसूत्रे श्रितादिना समुपाश्रितादेर्न ग्रहणं तथा च कृष्णं श्रित इति वाक्ये कृष्णश्रित इतिवत् कृष्णं समुपाश्रित इति विग्रहे न समासः।

(७८) तदन्तग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगिद्ग्रहणवर्जमिति प्रतिप्रसवात् अति भवतीत्यादौ उगितश्चेति सूत्रेण ङीप् भवत्येव।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स च व्याख्यानात् विच्छिद्य वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते वर्णवत् अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्य्यमस्त्येव। शब्देन्दु०।

(८०) परशब्दो नान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति स्वभावसिद्धार्द्धमात्रातिरिक्तकालव्यवधानेन रहितस्तदर्द्धस्तेन तद्व्यवधानेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्त्तते इति भावः। सन्निकर्षश्च प्रायः परेण क्वचित् पूर्वेणापि अत एवावसानकार्य्याणां संहिताधिकारे पाठः सन्निकर्षश्च [illegible]। शब्देन्दु०।

(८१) सुपः पकारेण सहितौ ङकारेण च सुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्यानात्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः शब्दस्वरूपविधिव्यवच्छेदाय

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्तर्य्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनेत्याशयेनाह अज्भिरिति । भाष्ये अग्नु इत्यादौ कुत्वदर्शनेन अग्भिरिति कुत्वसम्भावनायामपि असन्देहार्थं तदकरणमिति बोध्यम् । हल इति बहुवचनं सौत्रं यद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः तेन द्वयोरपीति शिक्षेत्यत्र गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्य्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति समाप्तमित्यर्थः तेनाग्रे ङित्प्रभृतिसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । अग्रे च इत्याद्युपन्यासश्च प्रासङ्गिक इति । गङ्गे नन्दु ० ।

इको गुणवृद्धी।१।१।३।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते (१) तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

अचश्च।१।२।२८।

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैः यत्र अज्विधीयते तत्र अच (२) इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

---

(१) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति तेन अतो गुणे इति (६।१।९७) सूत्रे वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति (१।१।७३) सूत्रे च गुणवृद्ध्योरनुवाद्यत्वान्न तत्र इक इत्यस्योपस्थितिः। इक इत्यनुकरणं सान्तं नपुंसकं, पदमित्यस्यापकृष्टस्य विशेषणम्॥ यत्र च गुणवृद्ध्योः स्थानिविशेषनिर्द्देशस्तत्रापीयं न प्रवर्त्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत्र च साकाङ्क्षत्वाभावात्। सति सम्भवे च इक इत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकरण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धी भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति मिदेर्गुण इति मृजेर्वृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यासम्भवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सम्बन्ध इति बोध्यम्।

(२) अच इति सान्तं नपुंसकमनुकरणञ्च। अत्रापि पूर्ववत् सति सम्भवे समानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन ह्रस्वो नपुंसके इति (१।२।४७) सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तूपधायास्तथा च श्रीपमित्यादिसिद्धिः असिद्धिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाच उपधाह्रस्वस्य। शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति (७।२।७४) सूत्रे तु सामानाधिकरण्यासम्भवात् शमामच इति वैयधिकरण्येनान्वयः॥ अत्र च ह्रस्वादिशब्दैरज्विधीयते इत्यभिधानात् अज्मात्रविधाने नेयं प्रवर्त्तते तेन त्यदादीनाम् इति द्विव उदिति अष्टन आ विभक्तावित्यादौ नज्

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ।

टित्कितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ।

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचाम्मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो (४) मित्स्यात् ।

विधानेऽपि न अच इति षष्ठ्यन्तपदस्योपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधानाभावादिति बोध्यम् ।

(३) हस्वात् पञ्चम्यमाणस्योच्छन्दस्य प्रत्येकसम्बन्धात् टित्किताविल्युक्तम् आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् वलादेराद्यावयवत्वं शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति युकः कित्करणाच्च धातोरन्तावयवत्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थाने योगेत्यस्य पुरस्तादपवादकम् । चरेट इत्यादयः टितस्तु प्रत्ययाः परा एव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्ययानां परत्वप्रतिपादनात् तथा च एतदपेक्षया तत्सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् तस्य बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अतएव यत्र तदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह यस्योक्ताविति आद्यन्ताविभो यच्छब्दार्थोऽवयवीति भावः ॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादिका अम्नुमोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'तृणह इमि'ति-निर्देशाच्च । यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्यान्तावयव इत्यर्थः । यशांसि भिनत्तीत्यादौ नुम्नमोर्मित्करणादन्त्याचः परत्वेन तदन्तावयवत्वम् । निर्द्धारणषष्ठ्या बहुत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि अच इति सौत्रमेकवचनम् । आद्यन्तौ टकिताविति पूर्वसूत्रे समस्तस्याप्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भवेनानुवृत्तिरित्याशयेनाह अन्तावयव इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा। १। १। ४९।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या। स्थानञ्च प्रसङ्गः॥

स्थानेऽन्तरतमः। १। १। ५०।

प्रसङ्गे सति सदृशतमः (६) आदेशः स्यात्। यत्रानेकविध- (७) मान्तर्यन्तत्र स्थानत आन्तर्य्यम्बलीयः।

---

(५) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेत्वम् इति भाष्यानुयायिनः। तेन इगुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणचीतिसूत्रार्थः सम्पद्यते। अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो ययेति सा तथा। तथाविशेषणाच्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थाने योगा अतएव 'शास इदङ्हलोरिति (६। ४। ३४) सूत्रे शास इत्यवयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषष्ठी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम्।

(६) सादृश्यञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च सम्भवति। तत्र स्थानतः सदृशो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सदृशः। अर्थतो यथा तृज्वत् क्रोष्टुरिति ७।१।९५। सूत्रे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ-शब्दः आदेशः अर्थतः समः। गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सदृशस्तादृश एव घकारादिः। प्रमाणतो यथा अदसोऽसेर्दादुदोम इति सूत्रे अदःशब्दात् परस्य ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः काल-रूपप्रमाणसाम्यादिति अमुम्, अमू इत्यादिरूपभेदसिद्धिः। सदृशतम इति तमपा विशेषणाच्च 'झयोहोऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने क्रियमाणे सवर्णे महाप्राणत्वमात्रसाम्येन न वर्गद्वितीयखकारादिवर्णः न वा नादवत्त्वमात्रसाम्येन वर्गतृतीयो गकारादिर्भवति किन्तूभय-धर्मवत्त्वेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम्॥

(७) यत्रानेकधिधमिति॥ तेन 'अदेङ्गुण इत्यभिधानेन अकारस्य गुणसंज्ञि-

तस्मिन्निति (८) निर्दिष्टे पूर्वस्य। १। १। ६६।

सप्तमीनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्य्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्।

तस्मादित्युत्तरस्य (६)। १। १। ६७।

पञ्चमीनिर्द्देशेन क्रियमाणङ्कार्य्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्।

त्वात् ह्रस्वत्वरूपप्रमाणसाम्येन चेता तोतेत्यादौ इदुतोः स्थाने न अकारः किन्तु स्थानिसाम्यादेकारौकाराविति बोध्यम्।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्र सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकरणम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्वनामनिर्द्देशस्तथा सति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति (४। ३। २) तस्माच्छसो नः पुंसीति (६। १। १०२) सूत्रयोरेव प्रवर्त्तेयातां तयोरेव तच्छब्दघटितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नान्यत्र तथा च सर्वत्र विप्लवापत्तिः। सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तमात्रायां तच्छब्दार्थत्वमिति द्योतनाय॥ तद्बोध्यस्य दार्थस्य निर्द्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं द्रढ़यति निःशब्दो नैरन्तर्य्ये दिशि रुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्य्यं भवतीति वाक्यार्थः।

(६) तस्मादिति पूर्वसूत्रात् निर्दिष्ट इत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन निर्द्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत्र तत्र सूत्रेऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्द्दिष्टात् अव्यवहितोच्चारितात् परस्येत्यर्थः फलित इत्याह पञ्चमीनिर्द्देशेनेत्यादि।

अलोऽन्त्यस्य। १। १। ५२।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात्।

ङिच्च (११)। १। १। ५३।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः।

आदेः परस्य (१२)। १। १। ५४।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः।

अनेकाल्शित्सर्वस्य (१३)। १। १। ५५।

स्पष्टम्। अलोऽन्त्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते।

---

(१०) षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्य्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवतीत्यर्थः यथा त्यदादीनाम् इत्यादौ अन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति। अल इति प्रत्याहारग्रहणं किं पदस्येत्यभिहत्य विधीयमानं कार्य्यमन्त्यमात्रस्थाने मा भूदित्येतदर्थकम्।

(११) इयमपि 'अनेकाल्शिदित्यस्या'पवादिका तेन गवाग्रमित्यादौ न सर्वादेशः 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङो ङित्त्वेनान्त्यस्यालः स्थाने जायमानत्वात्।

(१२) परस्येति षष्ठ्या पाठाम्। तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं कार्य्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवतीत्यर्थः यथा उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने पूर्वसवर्णतया थकारादेशः।

(१३) अतोभिसऐसित्यादौ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे रामैरिति इदम इशित्यादौ शित्त्वात् सर्वादेशे इह इत इत्यादि च सिद्ध्यति।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरम्बलीयः (१५) । असिद्धं

---

(१४) स्वरितेनेति । इत्थम्भावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्झल्लाधारणाश्रयम् अधिक्रियमाण-पदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम् तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निर्णीयते अधिकारश्च कियद्दूरमित्यत्रामपि बाधको व्याख्यानमेव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परनित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्वबाधकात् परशास्त्रात् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तस्मात् कृप्राभावकल्पनापेक्षया कृप्राभावक-स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे बीजं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य कृप्राभावकतया कृताकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावाद्दुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवहि-रङ्गात् परात् नित्याच्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे बीजं वहिरङ्गासिद्ध-त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परनित्यान्तरङ्गेभ्यो बलीयान् वचनप्राबल्यादिति विवेकः ।

पराच्चित्यं बलीयो यथा । तुदादिभ्य इत्यादिना विहितः शकारः तुद-तीत्यादौ परमपि लघूपधगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभये देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमचरमेत्यादिना जसि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति प्रवर्त्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्येनैव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु वहिरङ्गजस्विभक्तिमपेक्ष्यैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकाल्शित्-दिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः । यथा अस्थिदधीत्यादिना-जातोऽनङ् ङित्त्वात् दध्न इत्यादावन्तादेशः ।

(१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तङ्कार्यन्न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ । नित्यमपि इकोऽचीति नुमं वाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे, इको यणचीति च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । तथा निन्ये इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्याद्यपवादवलात् यण् । इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव वाध्यते । तथा हि ङिच्चेति अनन्याय-ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्त्तते किन्तु परेणानेकाल्शिदित्यनेनैव वाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्वादेशः । तथा सर्वे इह ग्रामे इत्यमित्यादौ सर्व-इ-इह, ग्राम-इ-इत्थमिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सवर्णदीर्घरूपापवादो वाध्यते तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

(१६) असिद्धमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्कालप्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । पट्व्या मृद्व्या इत्यादौ पटु-ई-आ मृदु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वान्न ईकारस्याच्त्वव्याघातः ।

(१७) न कृतो विशिष्टः उहस्तर्कों निमित्तविनाशेऽपि कार्य्यस्थितिरूपो यैस्ते अकृतव्यूहाः अकृतकार्य्या इति फलितार्थः । निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं जातमपि कार्य्यं न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थः । यथा निषेदुषीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि कसोरिटं भाविना सम्प्रसारणेन वसादित्वं नंक्ष्यतीत्याशोच्य न कुर्वन्तीति । शब्देन्दु० ।

इकोयणचि। ६। १। ७७।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये। सुधी उपास्यइति स्थिते। स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः। सुध्य् उपास्य इति स्थिते।

अनचि च। ८। ४। ४७।

अचःपरस्य (३) यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्।

---

(१) कार्य्यनिमित्तयो रतिशयितः सन्निधिर्यदा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः। तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥

इत्युक्तदिशावसेयः। अत्र एकपद इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ समासग्रहणमलुक्समाससंग्रहार्थम्। धातूपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः।

(२) प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा कथमन्यथा यू स्त्र्याख्याविति त्वादिभ्यइत्य दिनिर्द्देशः स्यात्। तथा च तत्तज्ज्ञापकबलात् इक्पदेन (इ १८ उ १८। ऋ १२। लृ १२) षट्षष्टिर्गृह्यते यण्पदेन च (य २ व २ ल २ र १) सप्त एवञ्चैतेषां विषमत्वात् यथासंख्यमुपदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यग्रहणासम्भवेन स्थानत एवान्तर्य्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति। मनो०।

(३) अचो रहाभ्यां द्वे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति माह्यात्मत्रमित्यादौ द्वित्वनिरासाय अचः परस्येत्युक्तम्। अनचीत्यस्य अज्भिन्नार्थकत्वपरत्वे लाघवात् हलीत्येवाभिदध्यात् तथा च नञः प्रसज्यप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि वाक् वाक्क इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ (५) । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ।

---

(४) आदेशे स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तौ विधिनिषेधरूपतत्तत्कार्यनिर्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उच्यमानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।

(५) न तु स्थान्यलाश्रयेति । स्थान्यवयवीभूतो योऽल् चतुर्दशसूत्रीस्थाकारादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिस्तस्मिन् कर्त्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्, इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः । भाष्ये तु प्रातिपदिकार्थे निर्द्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्येत्यभिधाय अलमाश्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युक्तम् । तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा व्यूढोरस्केनेत्यादौ अड्व्यवायेऽपि षत्वविधानेन सकारस्य रुस्थानिकविसर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्त्या न षत्वम् । तस्मात् यथा । द्यौरित्यादौ औकारस्य वकारस्थानिकतया हल्त्वमाश्रित्य हल्ङ्याब्भ्य इति न सुलोपः । तस्य यथा । द्युभ्यामित्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थनिवत्त्वेन हल्त्वमाश्रित्य व्योर्लोपो वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । क इष्ट इत्यादौ यजेः सम्प्रसारणे इष्टेति पदसिद्धेरिकारस्य यस्थानिकतया यरूपहल्त्वमाश्रित्य हशि चेति उत्वं न । अन्यथा च तथा व्याख्याने तत्तत्कार्य्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशेषणात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यञीति (७ । ३ । १०१) सूत्रात् यञीति पदमनुवर्त्त्य दीर्घे कर्त्तव्ये यञा

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्यमाश्रित्य शास्त्रकारैः यकारस्य इत्वादेशावयव एव न स्थान्यवयवः ङेर्य इति सूत्रेण ङेस्थाने यादेशात् ।

(६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति षष्ठ्यन्तपदस्य पूर्वसूत्रादादेशपदमनुवर्त्त्यान्वयः कार्य्यः । पूर्वपरयोरवधिसाकाङ्क्षत्वेन श्रुतत्वात् अच इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः पूर्वत्वेनेति । अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनिमित्तकस्य वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वह्रस्वस्य तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्निति करणाच्च दीध्ये इत्यादौ इट एत्वे कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्य्यं प्रति स्थानिवत्त्वेन यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति न इवर्णपरे अन्तलोपः एत्वरूपाजादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधाविति विशेषणाच्च नैधेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाञः किप्रत्यये आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्व्यच्कत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलोपस्य स्थानिवत्तया त्र्यच्कत्वप्रसङ्गेन द्व्यच इति इतश्चानिञ इति (४।१।१२१,१२२) सूत्राभ्यां द्व्यच्कादिदन्ताद्विहितस्य ढक्प्रत्ययस्य तत्राप्रवृत्तिस्तस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्राजादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्र स्थानिनि सति यद्भवति यन्न भवति वा तदादेशेऽपि तद्भवति न भवति वेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो लक्ष्यानुरोधात् । पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिरूपकार्य्ये कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न ततः पूर्वकार्य्यमित्युदाहार्य्यम् ।

(७) स्थानिवद्भावे इति हुहुरपास्य इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार दीर्घजश्चर्विधिषु (८)।१।१।५८।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनचीति निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः।

(८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अस्तेरल्लोपस्य परनिमित्ततया पूर्वयणावादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्यादिना निषेधः। एवमुत्तरत्रापि। द्विर्वचने सुद्ध्युपास्य इत्यादि। अत्र द्वित्वे कर्त्तव्ये यणो न स्थानिवत्त्वम्। वरे यायावर इति यातेर्यङन्तादच् अल्लोपयलोपौ आलोपे कर्त्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यलोपे यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिन् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः स चाल्लोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः। स्वरे चिकीर्षकः। करोतेः सनन्तात् ण्वुल् अनोलोपः स च लितीति स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत्। सवर्णे शिण्ढि। शिषःश्नमधातोः षकारस्थाने डकारे कृते तस्मिन् परे लुप्ताकारस्य श्नमो नकारस्थाने सवर्णविधाने कर्त्तव्ये श्नमोऽल्लोपः न स्थानिवत्। अनुस्वारे शिंषन्ति। श्नमोऽल्लोपः न स्थानिवत्। दीर्घे प्रतिदीव्नः अल्लोपो न स्थानिवत् जशि ग्धिः। अदेः क्तिनि छन्दसि घस्लादेश उपधालोपः स च जश्त्वे न स्थानिवत्। चरि जक्षतुः। उपधालोपश्चरि कर्त्तव्ये न स्थानिवत्। अत्र प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्ता यो ह्यन्य आदेश स्थानिवदेवासादित्युक्तं भाष्ये। तेन कियोः गिर्योरित्यत्र परनिमित्तकयण्रूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् न दीर्घः। वाय्वोः अध्वर्य्वोरित्यत्र परनिमित्तकयण्रूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो वलीति न यलोप इति। सौत्रत्वात् वरे इत्यस्यालुक्।

झलां जश् झशि। ८। ४। ५३।

इति धकारस्य दकारः।

अदर्शनं लोपः। १। १। ६०।

प्रसक्तस्यादर्शनं (९) लोपसंज्ञं स्यात्।

संयोगान्तस्य लोपः। ८। २। २३।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (११)। यणो मयो द्वे वाच्ये*। मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

---

(९) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते प्रसङ्गे सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दर्शिज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्ज्जनीयतया तद्विषयत्वान्तर्गता उच्चारणकृता श्रेयसत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपानुत्पत्तेरेवाम्याख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(१०) नश्चापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्तावित्यादौ तल्लोपालोपौ द्रष्टव्यौ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो व्याख्येयः झलो झलीत्यतोऽग्रिमसूत्रात् झलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य झलएव लोपो नान्यस्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया असिद्धेर्न लोपइति व्याख्यानाभावः।

(१२) इति पक्षे इति यणःपरस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वे वा स्त इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो र्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि (१३) रूपाणि। एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विधमेकयम्। सुद्ध्युपास्यः। मध्ध्वरिः। धात्त्रंशः (१४)। लाक्कृतिः।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। ८।४।४८।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे!। आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं भवत्येव। तत्परे च * (१५) पुत्त्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे! *वा हतजग्धयोः* (१६)। पुत्त्रहती। पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी। पुत्रजग्धी।

त्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येवे
ति काशिका। पाठान्तरं त्यमुदा
णं यथा। पुत्रादिनी सर्पिणी।

त्रिप्रभृतिषु (१७) शाकटायनस्य। ८।४।५०।

---

(१३) चत्वारीति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च झरो झरीतिहलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति। मनो०

तथा च त्रिधं त्रियमित्यादि नाधिक्यशङ्का। एतच्च धकारयकारघटितमेव। सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः।

(१४) धात्त्रंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रहाभ्यां द्वे इति साक्षात् श्रुतेन रहोर्निमित्तभावेन कार्य्यित्वबाधनादिति। मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः। तत्त्व०।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यस्येति नियमार्थमिदं वार्त्तिकम्।

(१७) त्रिप्रभृतिष्विति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

झलां जश् झशि। ८। ४। ५३।

इति धकारस्य दकारः।

अदर्शनं लोपः। १। १। ६०।

प्रसक्तस्यादर्शनं (९) लोपसंज्ञं स्यात्।

संयोगान्तस्य लोपः। ८। २। २३।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (११)। यणो मयो द्वे वाच्ये*। मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

---

(९) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते प्रसङ्गे सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दर्शनसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्ज्जनीयतया तत्सामग्र्यन्तर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपानुत्पत्तेरेवाम्याख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(१०) नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादि स्थले अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्तावित्यादौ तल्लोपालोपौ द्रष्टव्यौ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो व्याख्येयः झलो झलीत्यतोऽग्रिमसूत्रात् झल इत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य झलएव लोपो नान्यस्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया असिद्धेर्न लोपइति व्याख्यानाभावः।

(१२) इति पक्षे इति यणःपरस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वे वा स्त इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो र्द्वित्वविकल्पाच्च-त्वारि (१३)रूपाणि। एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध-मेकयम्। सुद्ध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्त्रंशः(१४)। लाकृतिः।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। ८। ४। ४८।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे!। आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं भवत्येव। तत्परे च *(१५) पुत्त्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे! *वा हतजग्धयोः* (१६)। पुत्त्रहती। पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी। पुत्रजग्धी।

त्रिप्रभृतिषु(१७) शाकटायनस्य। ८। ४। ५०।

---

(१३) चत्वारीति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च झरो झरीतिहलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति। मनो०

तथा च त्रिधं त्रियमित्यादि नाधिक्यशङ्का। एतच्च धकारयकारघटितमेव। सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः।

(१४) धात्त्रंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रहाभ्यां द्वे इति साक्षात् श्रुतेन रहोर्निमित्तभावेन कार्य्यित्वबाधनादिति। मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः। तत्त्व०।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यस्येति नियमार्थमिदं वार्त्तिकम्।

(१७) त्रिप्रभृतिष्विति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्न्द्रः—इन्द्रः । राष्ट्र्म—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वन्न । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्य्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वन्न । दात्रम् । पात्रम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्य्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१९) । इति लोपपक्षे

र्थात्, न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यतः संयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्तमी निर्धारणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यतोऽच इत्यनुवर्त्तते त्रिप्रभृतिवर्णमध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दु० ।

(१८) अच इति श्रुतत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्माच्चाचः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यतः यरइत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं किं ह्नुते इत्यत्र मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(१९) वा यमीति । झयो होऽन्यतरस्यामित्यतः (८ । ४ । ६२) वेत्यनुवृत्तेस्तथार्थः हल इति किं आख्या इत्यत्राचः परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यम्।

एचोऽयवायावः। ६। १। ७८।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि।

तस्य लोपः। १। ३। ९।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न, उच्चारणसामर्थ्यात्। एवञ्च, इत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः पावकः।

वान्तो यि प्रत्यये। ६। १। ७९।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। गोपयसोर्यत्। नावा तार्य्यं नाव्यम्। नौवयोधर्म्मेत्यादिना यत्। * गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् *।

मिति किं तर्क्येत्यत्र ककारस्य मा भूत् यमीति किं रामाभ्यामित्यत्र यकारस्य मा भूत्। आदित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्ताद्देवतार्थे ण्यः यस्येति चेति (६।४।१४८) अल्लोपे अनेन यलोप इति। शब्देन्दु०।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुनासिक इदिति (१।३।२) सूत्रादिदित्यस्य षष्ठ्यन्ततया परामर्शादाह तस्य इत इति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण अयादीनां यकारादिलोपप्रसक्तावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति।

(२१) येन विधिरित्यस्याऽपवादभूतया तस्मान्नुडचीति (६।२।७४) सूत्रादौ आवश्यकया यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्त्तिकलब्धपरिभाषया लब्धमर्थमाह यकारादाविति। शब्देन्दु०।

*। अध्वपरिमाणे च *। गव्यूतिः। ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्त इत्यत्र(२२) वकारात् गोर्यूताविल्यत्र ऊकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारःप्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव। ६। १। ८०।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव (२३) नान्यस्य। लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति (२५) किम्। ओयते (२६)। औयत॥

(२२) हलि सर्वेषामित्यनेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति व्वान्त इति व्छन्दसीति स्थिते उक्तसूत्राभ्यां वकारलोपात् सूत्रवार्त्तिकयोस्तथाचरसन्निवेशेऽपि लुप्तवकारस्मरणात् वाक्यार्थबोध इत्याह श्रूयमाणेति।

(२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात् ओयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो नियमापादनन्तु एवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः।

(२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणवृद्ध्योर्यद्दृश्यन्निमित्ततया यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वम्।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति। वान्तो यिप्रत्यये इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतत् सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः।

(२६) ओयते इति आङ्पूर्वकात् वेञः कर्मणि लटि यकि यजादित्वात् सम्प्रसारणे दीर्घे च कृते आङा सह आद्गुणे ओयत इति सिद्धम् तत्र ओकारस्य यनिमित्तकत्वाभावात् न अवादेशः। धातूपसर्गयोः कार्यस्य

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (२७)। ६। १। ८१।

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यम् जय्यम्। शक्यार्थे किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापञ्जेयम्मनः।

क्रय्यस्तदर्थे (२८)। ६। १। ८२।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः।

लोपः शाकल्यस्य। ८। ३। १९।

अवर्णपूर्वयोः (२९) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे।

वहिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्ध इत्यनुशयेनाह औयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अड़ागमे आटश्चेति वृद्धौ अटा सह आद्गुण इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तोयीत्यादित्र स्यादिति सूत्रारम्भ इति भावः। अत्रावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये।

(२७) क्षय्यजय्याविति क्षि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात्।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात्। तदर्थ इति प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः। अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेत्युक्तेराह प्रकृत्यर्थायेति। स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रय्यं यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रेयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रय्यं नापि क्रेयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽपीति शब्देन्दु०।

(२९) अत्र भो भगो अघोपूर्वयोरप्यनुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतो गार्ग्यस्येति

पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर-एहि-हरयेहि। विष्णा इह-विष्णाविह। श्रिया उद्यतः-श्रियायुद्यतः। गुराउत्कः-गुरावुत्कः। कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः।

एकः पूर्वपरयोः। ६। १। ८४।

इत्यधिकृत्य।

आद्गुणः। ६। १। ८७।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्। संहितायाम्। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकम्।

उरण् (३०) रपरः। १। १। ५१।

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तन्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते। तत्रान्तरतम्यात् (३१) कणर्द्धिरित्यत्रार्, तव-ल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् (३२)।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपरूपविशेषविधानादाह अवर्ण-पूर्वयोरिति। व्योरित्यस्यैवानुवृत्तावपि अक्षरसमाम्नाये यकारस्यैव प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णेति किम् गौर्यत्र पदान्तयो-रिति किं हरये।

(३०) उरितिपदं षष्ठ्यन्तेन ऋशब्देन सिद्धम्। अण् किं रीङ् ऋतइति रीङि कृते मात्रीयतीत्यादौ रपरत्वं मा भूत्।

(३१) आन्तरतम्यादिति अरित्यस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अलित्यस्य ऌकारेण लकारद्वारा च स्थानिसाम्यादित्यर्थः।

(३२) पक्षे द्वित्वमिति दस्थानिकः कृधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः।

झरो झरि सवर्णे। ८।४।३५।

हलः परस्य (३३) झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम्। असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम्। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् (३५)। कृष्णार्धिः-कृणर्द्धिः कृष्णर्द्धिः। यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्॥

वृद्धिरेचि। ६।१।८८।

आदेचि (३६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्य्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्।

एत्येधत्यूठ्सु। ६।१।८९।

---

(३३) हलो यमां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च झयो होऽन्यतरस्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदमनुवर्त्त्य योजयन्नाह हलःपरस्येति। अत्र हल इत्यनेन प्रत्तमित्यादौ तस्य, झर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ ङस्य, झरीत्यनेन प्रियपञ्च्ञामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तर्प्तेत्यादौ पस्य न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम्।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यप्यनुषज्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः।

(३५) त्रिधमिति यणो मयइति सूत्रान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्द्धमिति बोध्यम्।

(३६) आद्गुण इत्यत आदिति पदमनुवर्त्त्याह आदेचीति।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किम्। उपेतः। मा भवान् प्रेदिधत्। पुरस्ता- (३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका नत्वोमाङोश्चेत्यस्य। तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव। *अक्षा- दूहिन्यामुपसंख्यानम्*। अक्षौहिणी (३९) सेना। * स्वादीरेरिणोः *। स्वैरम्। स्वैरिरितु (४०) शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। * प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (४१) *।

---

(३७) आद्गुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यत एचीतिपदयोरनुवर्त्तनेऽपि योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्योरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्याशयेनाह एजाद्योरिति।

(३८) पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा- निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकृष्टतया प्रथमं बुद्ध्या- रूढत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकृष्टानेव बाधन्ते न तु ततो विप्रकृष्टानि- त्यर्थः। ओमाङोश्चेत्यस्य एङि पररूपापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिति भावः।

(३९) ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षणया रथानामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां रूढ़- त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम्। अक्षाणामूहस्तदुत्तरमिनौ कृते तु अक्षौहिनी(णी)त्येव स्यात् तत्रान्तरङ्गत्वेन गुणेन वृद्धिबाधा- दिति द्रष्टव्यम्।

(४०) ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह। ईरितुं शीलं यस्येति सुप्यजाताविति णिनिः उपपदसमासे स्वैरीति स्त्रियां ङीपि तु पूर्वभागमीरिन्- शब्दमादाय वृद्धिः।

(४१)एषसहचर्यादेष्योऽप्यनव्ययएव ग्राह्यस्तेन प्रेष्य गत इत्यादौ एषेर्ण्यन्तात् ल्यपि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम्।

प्रोहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं नेति-सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रौढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायां तुदादिः। इष गतौ दिवादिः। इष् आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे (४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छे। यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्दीर्घोपधत्वात्। ईषः। ईष्यः। तत्राद्गुणे। प्रेषः प्रेष्यः। * ऋते च तृतीयासमासे *। सुखेन ऋतः सुखार्त्तः। तृतीयेति किम्। परमर्त्तः। * प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे *। प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम्। दशार्णोदेशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च।

उपसर्गादृति (४४) धातौ। ६। १। ९१।

---

(४२) अनर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायोगादिति भावः।

(४३) पररूपे प्राप्ते पूर्वं धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति भाष्योक्तसिद्धान्तादिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव उपसर्गकार्य्यात् पूर्वमेव प्रत्ययादिसाधनकार्य्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः। शब्देन्दु०।

(४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तपरकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा सुपीति पररूपे एतस्यानुवृत्तौ उप ऋकारीयतीत्यादौ वृद्धिवारणार्थतया सार्थकम्।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपार्च्छति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय-(४६)मेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्द्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ९२ ।

---

(४५) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषासत्त्वादाह ऋकारादाविति ।

(४६) अन्तादीवत्त पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रममन्वयात् पूर्वस्य परस्य च तद्घटितसमुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादिव्यवहाराः कृतैकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्रवृत्तय इत्यर्थः फलितस्तदाह योऽयमिति । तेन रामावित्यादौ औकारस्य परादित्वेन पदत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(४७) पदान्तस्येति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयथर्क्षुइत्यादिसूत्रनिर्द्देशरूपज्ञापकबलान्न विसर्ग इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ(४८)परे वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति। सावर्ण्याॡवर्णस्य ग्रहणं प्रल्कारीयति-प्राल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उप ॠकारीयति—उपर्कारीयति।

एङि पररूपम्। ६। १। ९४।

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते उपोषति। इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन एङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति—उपैडकीयति। प्रोषीयति—प्रौषीयति। * एवे (४९) चानियोगे *। नियोगो ऽवधारणम्। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवकॢप्तावेवशब्दः। अनियोगे किम्। तवैव।

अचोऽन्त्यादि टिः। १। १। ६४।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। * शकन्ध्वादिषु (५०) पररूपं वाच्यम् *। तच्च टेः। शकन्धुः कर्कन्धुः। कुलटा। सीमन्तः केशवेशे। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा।

---

(४८) सुब्धाताविति सुबन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः। अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्यक इति न प्रकृतिभाव उपसर्गादिति ग्रहणस्वरसादिति मूल एवाग्रे स्पष्टं वक्ष्यते।

(४९) नावकॢप्तौ यदा ह्येषः पररूपस्य गोचरः।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति। मनो०।

(५०) शकन्ध्वादिष्विति तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह तच्च टेरिति शकानां देशानामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्काणां राज्ञामन्धुः कर्कन्धुः। बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तकूप्रत्ययसाध्यः। अटतीत्यटा कुलादटा कुलटा। ईष उञ्छे ईष गत्या-

लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्त्तण्डः । * ओत्वोष्ठयोः (५१) समासे वा * । स्थूलोतुः—स्थूलोतुः । बिम्बोष्ठः—बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ।

ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ ।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः । शिव-एहि—शिवेहि ।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ।

ध्वने (५२) रनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितो परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति—पटिति । * एकाचो न * । श्रदिति ।

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ।

दिषु आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये स्त्रीत्वादाप् ईषा मनसा ईषा मनीषा हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदण्डः । पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादसौ पतञ्जलिरिति । तत्त्व० ।

अञ्जलेः पतितः इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् समासे तत्रोत्तरनिपातनात् साधुः स च ऋषिः गोनर्द्देशे सन्ध्याकरणसमये कस्यचिदृषेरञ्जलेः पतित इत्यैतिह्यम् । मृताण्डादागत इत्यपि मार्त्तण्डः । शब्देन्दु० ।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदम् प्रवर्त्तते तेन उपलक्षुनौष्ठव्रणस्ते इत्यादौ न विकल्पः अत्र उपलक्षुन इति ओष्ठव्रण इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य ।

चाम्रेडितस्य प्रागुक्तं स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। * डाचि बहुलं द्वे भवत * इति बहुलवचनाद्द्वित्वम्।

तस्य परमाम्रेडितम्। ८। १। २।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति।

झलाञ्जशोऽन्ते। ८। २। ३९।

पदान्ते झलाञ्जशः स्युः। पटत्पटदिति।

अकः सवर्णे दीर्घः। ६। १। १०१।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि (५३) किम् कुमारी शेते। नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यामागनिष्पत्तेः। अकः किम्। हरये। अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम्। ऋति सवर्णे ऋ वा*। होत् ऋकारः—होतॄकारः। लृति सवर्णे (५४) लृ वा *। होतॣकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। होतृकारः। ऋतिऋ वा लृतिलृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्।

---

(५३) इकोयणचीति दूरस्थसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयोजनमाह अचीत्यादिना।

(५४) ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्याकारके वार्त्तिकपाठे स्थिते अकःसवर्णे दीर्घ इति सूत्रस्थसवर्णपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि। दधि ऋकार इत्यादौ तद्वारणाय सवर्णे इति विशेषणम्।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितो†ऽज्भक्तेर-परा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ। शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ६ । १ । १०९ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते । गो अग्रम्—गोग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किम्। गोः ।

---

† अभितः उभयतः अज्भक्तेः अज्भागस्यापरा मात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादिति । ङसिङसोश्चेति पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादस्य पदान्तत्वे लब्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं सर्वत्र विभाषा गोरित्याद्युत्त-रार्थमिह तु स्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(५६) यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येवेदं सम्भाव्येत अत उक्तं सर्वत्रेति तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६ । १ । ११५) सूत्रात् प्रकृत्येति पदमनुवर्त्त्येह प्रकृतिभाव इति प्रकृत्या स्वभावेन अविकृतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्वरूपं नापि अवादय इति भावः । एङःपदान्तादतीत्यतः एङ इत्यनुवर्त्त्य तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नेति स्वयं वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन हे चित्रगोऽत्रागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनमात्रे लक्षणसाध्यत्वेऽपि प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवृत्त्या विपरिणामेनान्वयः ।

अवङ्स्फोटायनस्य (५७)। ६। १। १२३।

अतीति निवृत्तम्। अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। पदान्ते किम्। गवि। व्यवस्थितविभाषया (५९) गवाक्षः।

इन्द्रे च नित्यम्। ६। १। १२४।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः। अथ प्रकृतिभावः।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६०)। ६।१।१२५।

प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यम्प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति (६१)। हरी एतौ। नित्यमिति

---

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादको वैयाकरणविशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नेति बोध्यम्।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽचीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिद्ध्यति।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभावविषयकतया क्वचिद्विषयविशेषे भावमात्रविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते क्वचिच्च तदव्यवस्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावमात्रविषयत्वम्। गवां किरणानामक्षीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्प्रत्यये गवाक्ष इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रूढः पुंस्त्वं लोकात्।

(६०) नित्यमिति। इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभादिह तदनुवृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तद्ग्रहणम् बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थताद्योतनाय।

(६१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमादायोदाहरणन्तु दूराद्धूते च

किम्। हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत्।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च।६।१।१२७।

पदान्ता (६२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम्। चक्रि अत्र-चक्री-अत्र-चक्र्यत्र। पदान्ता इति किं गौर्यौ। *न समासे*। वाप्यश्वः। *सिति च*। पार्श्वम् (६३)।

ऋत्यकः (६४)।६।१।१२८।

ऋति परेऽकः प्राग्वत्। ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः। पदान्ता इत्येव आर्च्छत्। समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः। सप्तऋषीणां-सप्तर्षीणाम्।

वाक्यस्य टेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य टेरेव प्लुतस्य (सम्बोध्यस्य) प्लुतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव कृष्णेत्यस्य दूराहूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात्।

(६२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरिणामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते यणश्चरितार्थतया पुनर्ह्रस्वयणो र्विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति।

(६३) पार्श्वमिति पर्शूर्णस् वक्तव्य इति णसि सित्त्वात् प्रकृतिभावाभावात् पार्श्वमिति सिद्धम्।

(६४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं सूत्रं तेन ह्रोत्वऌकारः ब्रह्मऋषिरित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः। आर्च्छदिति आटो धात्ववयव-

वाक्यस्य (६५) टेः प्लुतउदात्तः।८।२।८२।

इत्यधिकृत्य।

प्रत्यभिवादे(६६)ऽशूद्रे।८।२।८३।

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। अभिवादये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३। *स्त्रियान्न*। अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि। *भोराजन्यविशांवेति वाच्यम् (६८)*। आयुष्मानेधि भो३ः। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३।

त्वेन पदान्तत्वाभावाच्च प्रसङ्गः। समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः। सप्तर्षीणामित्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः।

(६५) प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे सूत्रत्वात् प्रकृतिभावविधायकं सूत्रद्वयमुपन्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् प्लुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति।

(६६) प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभिवादः नत्वाशीर्वचनमात्रं शूद्रे आशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अशूद्रे इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अशूद्रे इति किं कुशल्यसि वृषलकेत्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे।

(६७) अभिवादये प्रणामेन आशीर्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य विधेयतया न सम्बोधनान्तता एधीति भवेत्यादेरुपलक्षणम्।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाञ्च टेः प्लुतेत्यर्थः तत्र भोःशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वेन प्राप्ते नियमार्थमिति बोध्यम्।

दूराद्धूते (६८) च। ८। २। ८४।

दूरात्सम्बोधनं यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त ३।

हैहेप्रयोगे हैहयोः। ८। २। ८५।

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है ३ राम। राम हे ३।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८। २। ८६।

दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे ३ वदत्त। देवद ३ त्त। देवदत्त ३। गुरोः किम्। वकारात् परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण ३॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

अप्लुतवदुपस्थिते। ६। १। १२९।

उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकङ्करोति। सुश्लोक ३ इति। सुश्लोकेति। वत् किम् अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य यवणन्न स्यात्। अग्नी ३ इति।

---

(६८) यावति दूरे स्वाभाविकप्रयत्नोच्चारितं वर्णं सम्बोध्यमानो न शृणोति किन्तु अधिकप्रयत्नमपेक्षते तावद् दूरं दूरादाह्वानञ्च दूरबोधनस्या-

ई३ चाक्रवर्म्मणस्य। ६।१।१३०।

ई३ःप्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनु हीति (७०) चिनु हि ३ इति। चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम्। उभयत्र (७१) विभाषेयम्।

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्।१।१।११।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते (७२) इमौ। मणी (७३) वोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः।

प्युपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्त३ः इत्येवं प्रथमान्तपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दु०।

(७०) चिनु हीति। मया किं कर्त्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम् विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःप्लुतः अत्र इतीति इद-मिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितीकारस्य वाक्यटित्वात् प्लुतत्वम्।

(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन तदाह। प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति।

(७२) एदन्तग्रहणस्य फलान्तरमाह पचेते इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्र-हणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्त-ग्रहणं तेन गौर्य्यौरच्चेति विग्रहे गौर्य्यर्च्चेत्यत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि न प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः।

(७३) मणी इति 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति महाभारत-वाक्यम्। वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-मि'ति मेदिन्युक्तेः।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम्। अमुकेऽत्र। असति मादग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्त्तेत ❀।

शे । १ । १ । १३ ।

अयम्प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे (७४) इन्द्राबृहस्पती।

निपात (७५) एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ।

एको-ऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। अ अपक्रम् इ-विस्मये। इ इन्द्रः उ उमेशः। अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवन्नु मन्यसे। आ एवङ्किल (७६) तत्। ङित्तु, न प्रगृह्यः। ईषदुष्णम् ओष्णम्। वाक्यस्मरणयोर-ङित् अन्यत्र ङिदिति विवेकः।

❀ एतोऽलघुत्तौ अमुके इत्यस्य प्रगृह्यता स्यात् तद्वारणाय मादिति।

(७४) अस्मे अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः शे आदेशः शित्वात् सर्वादेशः।

(७५) अनाङिति पर्युदासादेव सिद्धे निपाते पुनर्निपातग्रहणमुत्तरार्थ-मिह तु स्पष्टार्थं कृतम्। आ एवन्निति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-त्वद्योतकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीमेवं मन्यसे इत्यर्थः। मनो०।

(७६) आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोऽयमाकारः। तथा च भाष्यम्।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।

एतमातं ङितं विद्या त् वाक्यस्मरणयोरङित्॥

अत्राङित्स्वरूप एव तात्पर्यं लाघवात् प्रकृतोपयोगाच्च। अन्यस्य ङित्स्वसर्वमिद्धमित्याशयेन तदेतदाह ग्रन्थेऽपि। मनो०।

ओत्।१।१।१५।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनार्षे।१।१।१६।

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७९) इतौ परे। विष्णो इति। विष्णइति-विष्णविति। अनार्षइति किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्।

उञः।१।१।१७।

उञ इतौ वा प्रागुक्तम्। उइति-विति।

ऊँ।१।१।१८।

उञ इतौदीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँइति।

मय उञो वो वा।८।३।३३।

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु-उक्तम्-किम्वुक्तम् वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः (८०)।

---

(७७) निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह ओदन्तो निपातइति।

(७८) सम्बुद्धौ किम् अहो इतीत्यत्र माभूत्। अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-बाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्।

(७९) ऋषिर्वेदस्तत्प्रोक्त आर्षस्तद्भिन्नोऽनार्षोऽवैदिकइत्याशयेनाहावैदिकइति।

(८०) मोऽनुस्वार इति सूत्रस्य (८।३।२३) त्रिपाद्यन्तर्गतत्वेऽपि तदपेक्षया वविधायकैतत्सूत्रस्य त्रिपाद्यां परवर्त्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति चोत्तर-शास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वान्नानुस्वारः।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे।१।१।१९।

सप्तम्यर्थं पर्य्यवसन्नमीदूदन्तम्प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी (८१) अधिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणङ्किम्। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः।८।४।५७।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ दधि। अप्रगृह्यस्य किम्। अग्नी॥ इत्यच्सन्धिः।(८२)।

---

(८१) लौकिकोदाहरणासद्भावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोम इत्यादि गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्य्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वयः गौर्य्यधिकरणे लक्षणायां मानाभावः। वाप्यश्व इत्यादौ तु सुप्सुपेति समासरूपवृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लाक्षणिकत्वमित्यनयोर्भेदः।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र कुत्वं जुत्वं वा न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमेवानुस्वारस्याच्त्वादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम्।

स्तोः (१) श्चुना श्चुः । ८ । ४ । ४० ।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः हरिश् शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

शात् । ८ । ४ । ४४ ।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ।

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ।

न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तषष्ठीकम्पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः

---

(१) स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं श्चुना श्चुरित्यपि तथा । एवं परत्र ष्टुनेत्यादौ सर्वत्र । सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यादिस्तत्र सहयोगं विनापि तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् श्चुनेति तृतीया नासङ्गता । वृत्तौ योग इति एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्योतिका तु तृतीयैव । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्य-नियमेऽपि निमित्तकार्यिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्ग इत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति सूत्रस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैयर्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्र परत्र वा स्थितौ भवति तत्र पूर्वस्थिते यज्ञः याच्ञेत्यादि परस्थिते हरिश्शेते इत्यादि ।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोः षीत्यतश्च तोरित्यनुवर्त्त्याह शात् परस्य तवर्गस्येति । जश्त्वमित्यादेरसन्दिग्धत्वार्थकतयोदाहरणत्वासम्भवेनान्त्यवर्गे नकारे परे उदाहरणमाह विश्न इति ।

स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात्किम्। ईट्टे। टोः किम्। सर्पिष्टमम्(३)। * अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् *। षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्य्यः।

तोः षि। ८।४।४३।

तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन् षष्ठः। झलाञ्जशोऽन्ते ४८५०। वागीशः। चिद्रूपम्।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। ८।४।४५।

यरः पदान्त (४) स्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते। चतुर्मुखः। प्रत्यये भाषायां नित्यम्। * तन्मयं चिन्मयम् (६)। कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात्(७)।

---

(३) सर्पिष्टममित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धिते इति षत्वम्।

(४) पदान्तस्येति किं वेद्मि क्षुभ्नातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात्।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण,-कलम्-मुरारिः त्वन्नेतेत्यादौ लवयोः यथा कथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्त्तते इति तेन लवयोरपि क्वचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम्। प्राञ्चस्तु स्पर्शस्यैवेति नियमेन स्पर्शभिन्नेषु नानुनासिकविधिस्तेन रेफ इत्यस्योपलक्षणत्वान्न लवयोरपि ग्रहणम्।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतवचने इति मयट् चिन्मात्रमिति क्वाचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य मात्रच्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात् तन्निर्वाहस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् समासेनैव। शब्देन्दु०।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यत इति मतेनेदम्।

तोर्लि। ८। ४। ६०।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः विद्वाँल्लिखति। नकारस्याऽनुनासिको लकारः।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्व्वस्य। ८। ४। ६१।

उदः परयोः(८) स्थास्तम्भोः पूर्व्वसवर्णः स्यात्। आदेः परस्य (२८पृ०)। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राऽघोषस्य(९) महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरीति (४२पृ०) पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणञ्च तु खरि चेति(६२पृ०) चर्त्वं, चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात्(१०)। उत्थानम्। उत्थ्तम्भनम्।

झयो होऽन्यतरस्याम्। ८। ४। ६२।

झयः परस्य(११)हस्य पूर्व्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो(१२)

---

(८) तस्मादित्युत्तरस्येति (२८पृ०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति।

(९) अघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे सर्वस्यैव प्राप्ततया श्वासविवारयोस्त्यागेऽपि न न्यूनता।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२पृ०) पूर्वं प्रत्यसिद्धतया तत्कार्य्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भाव इति प्राञ्चः। भाष्यमते त्वत्रापि चर्त्वमिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(११) झय इति पञ्चमीमभिप्रेत्याह झयः परस्येति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्येति पदमनुवर्त्त्याह पूर्वसवर्ण इति।

(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थ लभ्यत्वेऽपि स्वरूपप्रतिपादनाय घोषनादसंवारत्वम महाप्राणस्य न दोषावहम्।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः।

शश्छोऽटि। ८। ४। ६३।

झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य चुत्वेन जकारे कृते।

खरि च। ८। ४। ५५।

खरि झलाञ्चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्शिवः। तच्छिवः। "छत्वममीति वाच्यम्"। तच्श्लोकेन। तच्छ्लोकेन। अमि किम् वाक्श्च्योतति।

मोऽनुस्वारः। ८। ३। २३।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य(२८पृ०)। हरिंवन्दे। पदस्येति किं गम्यते।

नश्चापदान्तस्य झलि। ८। ३। २४।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) झल्यनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं मन्यसे।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८। ४। ५८।

---

(१३) उञि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्त्य विपरिणमय्य हलि सर्वेषामित्यतः हलीत्यनुवर्त्त्याह पदस्येति हलीति च हलि किं त्वमत्र किमत।

(१४) नश्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि।

रूष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्।

वा पदान्तस्य। ८। ४। ५९।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि—त्वं करोषि। सँय्यन्ता—संयन्ता। सँव्वत्सरः-संवत्सरः। यँल्लोकम् यंलोकम्। अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः।

मो राजि समः क्वौ (१५)। ८। ३। २५।

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात्। सम्राट्।

हे मपरे वा। ८। ३। २६।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा। ह्मल ह्मल सञ्चलने। किम्ह्मलयति—किंह्मलयति। *यवलपरे (१७) यवला वेति वक्तव्यम्*।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम्। १। ३। १०।

---

(१५) सम इति। राजीति किं संयत्। सम इति किम् इदं राट् क्वाविति किं संरेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः।

(१६) मपरे इति बहुव्रीहिः। उदाहरणेन तदेवाह किम्ह्मलयतीति।

(१७) यवलाः परे यस्मात् स यवलपरस्तस्मिन् हकारे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः।

समसम्बन्धी(१८) विधिर्यथासंख्यं (१९) स्यात् । किंह्यः—किय्ँह्यः । किंह्वलयति किव्ँह्वलयति । किंह्लादयति, किल्ँह्लादयति

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किंह्नुते । किन्ह्नुते ।

ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ।

ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वम् । *चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्* । प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्ख्षष्ठः—प्राङ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः सुगण्ठ्षष्ठः सुगण्षष्ठः ।

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ।

---

(१८) समसम्बन्धीति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथा सति यत्रोद्दिष्टसमेषु समानं विधानं पाघ्राद्धिषु पिबादीनां प्रियस्थिरादिषु च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यता समूलकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इत्यादिषु । समानामिति किं लक्षणेत्थम्भूतेत्यत्र सूत्रे चत्वारो लक्षणादयोऽर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयएव तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यथेति येनैव क्रमेण पदानां ज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः ।

(२०) चय इति शरि परे चय्प्रत्याहारस्थाने खखवर्गद्वितीया भवन्ति पौष्करसादेराचार्यस्य मते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसद् तस्यापत्यमितीञि द्विपदवृद्धौ पौष्करसादिस्तस्येत्यर्थः ।

डात्परस्य सस्य (२१) धुट् वा स्यात्। षट्त्सन्तः षट्सन्तः।

नश्च। ८। ३। ३०।

नकारान्तात्सस्य (२२) धुट् वा स्यात्। सन्त्सः। सन्सः।

शि तुक्। ८। ३। ३१।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोऽटीति (६२ पृ०) छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरीति (४२ पृ०) चलोपः। सञ्छम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्च्शम्भुः-सञ्शम्भुः।

ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम्।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। ८। ३। ३२।

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।

---

(२१) डः सीति। सीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह सस्येति पद इत्यनुवर्त्तमानस्य सम्बन्धितया डकारेणान्वयः।

(२२) नकारान्तादिति उभि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते अपदान्तनकारस्याऽनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थलभ्यं वा।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधेन पञ्चम्या विपरिणमय्याह तस्मादिति तथाच ङम इति पदं ङमन्तपरं सोऽलत्वात् पदार्थैकदेशे ङमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः। ततश्च ङम् इति प्रथमं ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणत्वेनान्वेति

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ।

समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य (२८पृ०) ।

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा ।८।३।२।

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परो ऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६पृ०) ।

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (७२पृ०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । *सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः(२७)* । संस्स्कर्त्ता-सँस्स्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

छम इति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह अच इति छमन्तं पदमिति किम् अनितीत्यादौ मा भूत् ।

(२४) अत्र रुप्रकरण एवास्य सम्बन्धो नत्वये ढ्रलोपे इत्यादाविति सूचनार्थं, परस्य नित्यं रुत्वम् पूर्वस्य तु वानुनासिक इतिद्योतनार्थं च इह तुशब्दः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यप्लोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) मण्डूकप्लुत्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुवर्त्त्याह खरीति अव-सानस्यानुवृत्तौ विसर्गविधेर्निर्विषयत्वापत्तेस्तत्परित्यागः ।

(२७) सो वक्तव्य इति समः सुटीति, पुमः खय्यम्परे इति, नश्छव्यप्रशा-

रूपद्वयं द्विसकारन्तूक्तमेव। तत्रानचि चेति (२२४०) सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) च्त्वात्। अनुनासिकवतां त्रयाणां* शरः खय* इति‡ वा द्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम्।

पुमः (३१) खय्यम्परे। ८। ३। ६।

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे (३२)ऽप्रत्यय-

---

निति च सूत्रत्रये सकारः प्रश्लिष्यते तथाच तैः सूत्रैः स एव विधीयते ननु रुत्वेन सकारस्यासिद्धतया रुत्वाभावेन विसर्गाप्रवृत्तिरिति भावः।

(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु मयःसुः यशःस्वित्यादौ इण्परत्वेन षत्वप्रसङ्ग इति भावः।

(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संग्रहः नचैषामच्त्वे हरिं नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः त्रिपादीस्थत्वेन यणादिकं प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः।

‡ शरः परस्य खयो द्वे स्तः इति ८।४।४७ सूत्रस्थवार्त्तिकार्थः।

(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचनान्तरेणेति तेन अचो रहाभ्यामिति (२८४०) द्वित्वे कृतेऽपि यणोमय इति (२६४०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः।

(३१) पुम इति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति बहुव्रीहिः।

(३२) व्युत्पत्तिपक्ष इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वं व्युत्पन्नत्वञ्चेत्युभयमप्याकरे स्थितं

श्चेति षत्वपर्युदासात्+क⌒पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ।*संपुङ्कानामिति सः(६६४०)। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः-पुँस्पुत्रः। अम्परे किम्। पुंचीरम्। खयि किम्। पुंदासः। *ख्याजादेशे न*। पुंख्यानम्।

नश्छव्यप्रशान्। ८। ३। ७।

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्। न तु प्रशान्-शब्दस्य। विसर्गः सत्वं श्चुत्वम्। शार्ङ्गिँश्छिन्धि शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिँस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किम् हन्ति। अम्परे किम्। सन्त्सरुः खङ्गमुष्टिः। अप्रशान् किम् प्रशान्तनोति।

नॄन्(२२) पे। ८। ३। १०।

नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

कुप्वोः+क⌒पौ च। ८। ३। ३७।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसद्भावेन पूञो डुम्सुनिति डुम्सुनि कृते सिद्धस्य पुंस् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने षत्वविधानेनात्र तस्याप्रवृत्तेः कुप्वोः+क⌒पाविति सूत्रेण विधेययोः+क⌒पयोः प्रसङ्ग इति भावः। अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः षत्वेति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उदुपधत्वाभावात्।

(२२) नॄनिति द्वितीयान्तानुकरणं सौत्रत्वात् षष्ठ्या लुक्, सौत्रत्वादेव नलोपो न। एवं कानित्यत्रापि। ऋदन्तत्वाकार उच्चारणार्थः।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ स्तः चाद्विसर्गः (२४)। येन (२५) नाप्राप्तइति न्यायेन विसर्जनीयस्य सइत्यस्यापवादोऽयम् ननु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य (७२सू०)। तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄँ पाहि। नॄँ पाहि—नॄँःपाहि—नॄँःपहि—नन् पाहि।

कान् (२६) आम्रेड़िते। ८। ३। १२।

कान्नकारस्य कः स्यादाम्रेड़िते परे। संपुङ्कानामिति सः। (६६सू०) यद्वा (२७)।

कस्कादिषु च। ८। ३। ४८।

एष्विण (२८) उत्तरस्य विसर्गस्य षःस्यादन्यस्य तु+क पयो

---

(२४) चाद्विसर्ग इति शर्परे इति ८।३।३५ सूत्राच्चदनुकर्षसकारेणेति भावः।

(२५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः। येनेत्यादेर्यत्कर्त्तृकावश्यप्राप्तो यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्ते इति भावे क्तः। तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारिताथ्यादि हि बाधकत्वे वीजम्। शब्देन्दु०।

(२६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्रेड़ितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन कान्? कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वात् द्वितीयस्य कुत्सितार्थकत्वाच्च कान्? कुत्सितान् पश्यसीति तदर्थस्तेनानयोर्न द्वित्वरूपता।

(२७) संपुंकानामिति, वार्त्तिके संकान्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यद्वेति पुंग्रहणन्त्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे दुण्परत्वेन षत्वापत्तिः।

(२८) एष्विण इति गणे कृतसत्वषत्वानामेव पाठादिति भावः। कस्कः कौत

रपवादइति सः । काँस्कान् कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोयऽम् ।

संहितायाम् (३९) । ६ । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

छे च । ६ । १ । ७३ ।

ह्रस्वस्य (४०) छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । तुक्स्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । तुक्स्यासिद्धत्वाच्चोःकुरिति (१६५४०) कुत्वं न । शिवच्छाया स्वच्छा (४१) ।

आङ्माङोश्च । ६ । १ । ७४ ।

एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति (७१४०) विकल्पापवादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ।

दीर्घात् ६ । १ । ७५ ।

स्कुतः भ्रातुष्पुत्र शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बर्हिष्पलम् यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३९) संहितायामिति स्वारसिकार्द्धमात्राधिक्यविलम्बेनोच्चारणं संहिता तत्राधिक्ये नैवेतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतः ह्रस्वस्येति पदं तुक्पदं चानुवर्त्याह ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ।

(४१) स्वशब्दे उपपदे छ्यतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः ।

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु छस्य सेनासुराच्छायेति (२८८पृ०) ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते।

पदान्ताद्वा। ६। १। ७६।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् छेपरे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीछाया-लक्ष्मीच्छाया।

हल्सन्धिप्रकरणम्।

(४२ दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्तार्थकत्वे तुकः किन्त्वेन छकारोत्तरत्वमेव स्यात् तथा च सुराच्छायेति निर्देशो न स्यादिति भावः।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्येत्यर्थः।

विसर्जनीयस्य (१) (६६१०) सः। विष्णुस्त्राता।

शर्परे विसर्ज्जनीयः। ८। ३। ३५।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्ज्जनीयो न त्वन्यत् (३)। कःत्सरुः। घनाघनः क्षोभणः। इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न।

वा शरि। ८। ३। ३६।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्ज्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते-हरिश्शेते। *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः*। रामः-स्थाता—राम-स्थाता। हरिः-स्फुरति—हरिस्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च वैरूप्यम्। कुप्वोः+क⌣पौ च (पृ०६८१०)। क+करोति—कः करोति। क+खनति—कःखनति। क⌣पचति—कः पचति।

सोऽपदादौ। ८। ३। ३८।

विसर्ज्जनीयस्य सः स्यादपादद्योः (४) कुप्वोः परयोः। * पाश-

(१) विसर्जनीयस्येति प्रागव्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मारितम्।

(२) शर्परे इति बहुव्रीहिः विशेष्यञ्च अव्यवधिमतोः साजात्यात् विसर्जनीयाच्चिह्नः खरेवेत्याह खरीति।

(३) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विष्णोति इहेत्यादि।

(४) अपदादाविति। सौत्वात्वादेकवचनान्तत्वेऽप्यनुवृत्तयोः कुप्वोर्विशेषणत्वादादापदाद्योरिति।

कल्पककाम्येष्विति(५) वाच्यम् * । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम् * । प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरेवेति वाच्यम् * । नेह । गीः- काम्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३९ ।

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ।

नमस् (८) पुरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् (पृ.२७४पृ०) कृञो योगे विभाषया गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोति । पुरोऽव्ययमिति (पृ०२७२पृ०) नित्यं

---

(५) पाशकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं न तु परिगणनार्थमन्यस्यासम्भवादिति बोध्यम् ।

(६) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थस्तेन उपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु० ।

(७) इण इति । सर्पिष्पाशमित्यादौ इदुदुपधस्येत्यनेन (पृ०७४पृ०)प्रत्ययस्थतया षत्वाप्राप्तौ तद्बाधनाय गीष्पाशं दोष्पाशमित्यादौ षत्वार्थञ्चेदं सूत्रं प्रवृत्तम् । अत्रानव्ययस्येति अपदादाविति काम्ये रोरिति च सम्बध्यते । तेन उच्चैःकल्पम्, दोः पश्य, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इण उत्तरत्वे विसर्गस्थानिकस्यानेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(८) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न सम्बध्यते व्याख्यानात् तेन नमस्कारोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रविष्टव्याः ।

इदुदुपधस्य (९) चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (पृ०६८पृ०) भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न मातुःकृपा । * मुहुसः प्रतिषेधः * । मुहुःकामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११) सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्त्ता । तिरःकर्त्ता ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४२ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः ।

---

(९) इदुदुपधस्येति इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवीभूतस्य विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्य्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् । तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात् न षत्वं सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रसिद्धोऽतः (११२पृ०) परस्थानिकस्येन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इदुदिति तपरकरणं किं गीःकाम्यति पूःकाम्यतीत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत् ।

(११) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न ग्रहणं तेन अन्तर्द्धावेव तिरसो गतित्वेन (२७४पृ०) पराभवार्थकतिरस्कारप्रयोगेऽपि भवत्येव ।

द्विष्करोति--द्विः करोति इत्यादि । कृत्वोऽर्थे (७२२ पृ०) किम् । चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा(१४) । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः

---

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम् ।

(१३) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ गृह्येते तेन पेतुः काष्ठैः, सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्यादौ न प्रसङ्गः तत्सवृत्ताने इसुसोः प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः 'अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपवित्रमित्यादौ न षत्वं तयोः समानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि असमर्थतुल्यत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु षत्वं स्यादेव तयोः सामानाधिकरण्येऽपि धातुसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यात् 'अधात्वभिहित'मित्यनेन तत्पर्युदासात् । सर्पिर्धनुःशब्दावव्युत्पन्नावेव 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादो गर्भिण्येति (२६६९) सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकादपि उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षः पाणिनेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया तदुत्तरविसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकारप्रकृतेरेवासम्भवे कुतस्तराम् सूत्रे षत्वनिर्देशसम्भावनेति द्रष्टव्यम् ।

पक्ष्योः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किम्। परमसर्पिः कुण्डिका। कस्कादिषु (६८४०) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च।

अतः (१५) कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। ८। ३। ४६।

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयः सहिताः कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किम् गीःकारः। अनव्ययस्य किम्। स्वःकामः। समासे किम्। यशःकरोति। अनुत्तरपदस्थस्य किम्। परमयशःकारः।

अधः शिरसी पदे। ८। ३। ४७।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समास इत्येव। अधः पदम्। शिरः पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरः पदम्। कस्कादिषु (६८४०) च। भास्करः (१६)। इति विसर्गसन्धिः।

---

(१५) अतइति तशब्देन तदादिग्रहणम् तेन कृधातुनिष्पन्नकृदन्तशब्दमात्रस्य ग्रहणम् समासे वक्ष्यैव घटकत्वसम्भवात् अतइति तपरकरणं किं भाः कर इत्यादौ मा भूत्।

(१६) तपरकरणे भास्करस्य कथं स इत्याशङ्क्य कस्कादित्वात्सत्वमित्याह भास्कर इति।

ख्वोजसमौडिति (८६पृ०) सुप्रत्यये शिवस् अर्च्च इति स्थिते।

ससजुषो रुः। ८। २। ६६।

पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् (४८पृ०)। जश्त्वापवादः।

अतो रोरप्लुतादप्लुते। ६। १। ११३।

अप्लुतादतः परस्य रोरुत् स्यादप्लुतेऽति। भोभगो अघो इति (७८पृ०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वन्तु न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात्।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६। १। १०२।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते।

नादिचि। ६। १। १०४।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः (४२पृ०) (२)। एङः पदान्तादति (५०पृ०)। शिवोऽर्च्यः अत इति तपरः किम्। देवा

---

(१) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु समुदायापेक्षया। इकोयणचीति सूत्रात् (२२पृ०) अचीति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः (४६पृ०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति (४२पृ०) सूत्रस्थानुवर्त्त्य योजयन्नाह अक इत्यादि। अचीति किं हरिः कविः। अक इति किम् गावौ नावौ। हरी इत्यादाविव हर्य्यौरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमोरित्युक्तम्।

(२) अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचीति दीर्घरूपापवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य आद्गुण इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आद्गुण इति

अत्र। अतीति तपरः किम्। त्व आगन्ता। अप्लुतात्किम्। एहि सुस्रोत३: (३) अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। अप्लुते किम्। तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त। गुरोरनृत इति (५४पृ०) प्लुतः।

हशि च। ६। १। ११४।

अप्लुतादतः परस्य रोरुत् स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरि- (७९पृ०) त्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत्र। प्रातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्।

भोभगो अघोअपूर्वस्य योऽशि। ८।३।१७।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः (४)। लोपः शाकल्यस्य(४१पृ०। देवा इह। देवायिह। अशि किम्। देवाः सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः(३२पृ०) (५)रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात्। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते

---

(३) सुस्रोतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बुद्धौ दूराद्धूते चेति (५४पृ०) प्लुतः।

(४) सूत्रे कृतः सौत्रः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरोकारान्ततामतेन सति तु सान्तत्वमते असन्धिरेव न्याय्य इति बोध्यम्।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफमात्रविधानेन तदेव विसर्गस्यानि, तथा चानल्विधिरिति निषेधान्न स्थानिवदित्याशङ्क्याह नह्ययमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य।८।३।१८।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः।

ओतो गार्ग्यस्य।८।३।२०।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। अलघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत। पदान्तस्य किम् तोयम्।

उञि च पदे।८।३।२१।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उञि परे। स उ एकाग्निः। पदे किम्। तन्वयुतम् (७)। वेञः संप्रसारणे रूपम्। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते। तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम्।

हलि सर्वेषाम्।८।३।२२।

तथाच अग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट ईटीति यथा प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वेन यत्वं प्रवर्त्तते इति भावः।

(६) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतःपरस्य वकारस्यासद्भावात् यकारमात्रस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याशयेनाह यकारस्येति।

(७) तन्वे उतमिति च्छेदः वेञः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व्वञकारमादाय उञयमिति बोध्यम्।

(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि ङमो ह्रस्वादित्यत्र(६१ पृ०)अनुवृत्त्यर्थं तत्।

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवायिह।

रोऽसुपि (९)।८।२।६९।

अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति (१८४०) रुत्वम्। *रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्*। अहो रूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः। अहो रथन्तरम्। *अहरादीनाम्पत्यादिषु वा रेफः*। विसर्गापवादः (१०)। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ।

रो रि।८।३।१४।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः*।६।३।१११।

ढरेफौ लोपयतीति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाड्ढकाररेफात्मके

---

(९) रोऽसुपीति यदि पर्युदासस्तदा सुब्भिन्नस्य तत्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वमाह न तु सुपीति।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यानुवाद्यतया तस्यैव तद्भावविधानं विसर्गनिवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम्।

(११) ढ्रलोप इति तत्पुरुषे चचारेत्यादावभ्यस्ते रलोपे पूर्वाणो दीर्घ-

परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात्। पुनारमते। हरीरम्यः। शम्भूराजते। अण*: किम्। तृढः वृढः। तृह हिंसायाम्। वृह उद्यमने। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः (१२)। लीढः। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे (७८पृ०) रो रीति (८०पृ०) लोपे च प्राप्ते।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्य्यम्। १।४।२।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्य्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति (१२पृ०) रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथः।

पत्तिर्बहुव्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोपयतीति। कर्मण्यणि उपपदसमासः। ढ्रइत्यकार उच्चारणार्थः॥ अत्राण्* पूर्वेण णकारेण व्याख्यानात्।

(१२) अजर्घा इति गृधोयङ्लुकि लङः सिपि शब्लुकि द्वित्वे सिपईड़भावपक्षे लघूपधगुणे अटि इतश्चेतीकारलोपे (७१५पृ०) हल्ङ्यादिलोपे (१११पृ०) च भष्भावः जश्त्वम्। दश्चेति (७०१२१पृ०) दकारस्थाने रुत्वपक्षे रो रीति (८०पृ०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः।

(१३) विप्रतिपूर्वात् कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात् सेधो घञि परस्परविरोधार्थको विप्रतिषेधः। तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य ज्ञापकादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्रामाण्यात्, तेषामेव परशास्त्रं प्रति बाधकतया तद्भिन्न एवास्य विषय इति ध्वनयन्नाह तुल्यबलेति "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय" (२०पृ०)इत्युक्तेर्नित्यादीनामेव बलवत्त्वान्न तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। परस्मिन् कार्य्ये कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा क्वचित् तदपि भवति क्वचिन्न न भवतीत्यत्र लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था। तत्र भिन्न—

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२।

अककारयोरेतत्तदोर्यः (१४)सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् असशिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१।१३४।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

कीत्वञ्च परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पश्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुहुतादित्यत्र तु परत्वात् पूर्वं तातङि कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पश्चात् हुझल्भ्य (उ१०८पृ०) इति धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोरर्थगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसइत्याद्युत्तरपदेऽपि तद्गतसंख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति समुदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प्रकृतित्वाभावान्न सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ्च अनञ्समास इति सूत्रएव नञ्समासपर्य्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अकोरिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषां ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्ग्रहणेनैव साकच्कयोर्ग्रहणात् सुलोपप्रसङ्गे अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। इह ऋकपाद एव गृह्यतइति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे। सैष दाशरथी-रामः। लोपे चेदिति किम्। स ईचते। स एवमुक्ता। सत्येवेत्यवधारणन्तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुल-ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह न। सोऽह (उ०५।१४०) माजन्म-शुद्धानाम्।

इति स्वादिसन्धिः।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वार्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ।

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे (२) समासग्रहणन्नियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्संज्ञामेव प्रथममाह अर्थवदिति अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्द्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः (२८०सू०)। एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्य्युदासेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामसिद्धेश्चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ, अकार्ष्ट इत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्य्युदासः एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तन्त्रावृत्त्यैवोभयग्रहणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति । अत एव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेने'त्युक्तम् । हरिणाप्युक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् ।

(२) ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (४) ऽयम् ।

परश्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव स्युर्निरर्थका इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह पूर्वसूत्रेणेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः ।

(३) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दमात्रपरत्वात् ।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्वितार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोषादौ तत्तच्चार्य्य बोधितत्वम् । अतएव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोषादौ तदर्थाकथनम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे स्वीयपदोपादानम् ।

(५) परश्चेति दिग्योगलक्षणे पञ्चम्याः परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेतिनियमार्थमिदं सूत्रम् तथा प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षया

ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। ङ्याब्भ्याम्प्राङ्मा भूदित्येवमर्थम्।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्। ४। १। २।

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङसोरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः।

विभक्तिश्च। १। ४। १०४।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र स्वौजसित्यादीनां सप्तानां त्रिकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः।

सुपः। १। ४। १०३।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थं च। तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य इति सिद्धम्।

(६) तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतः त्रीणि त्रीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति सूत्रञ्च तानीतिपदं विहायानुवर्त्त्येह त्रीणीत्यादि। सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी एकश एकैकमित्यर्थः।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

बहुषु (८) बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (९) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

---

(७) द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वाद्शतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तेः संख्येयपरत्व एव साधुत्वम् । क्वचिदेकत्वाबोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन पचतिकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कत्तद्धितेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दु० ।

(८) बहुष्विति । त्रित्वादिपरार्द्धान्तसंख्याव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वं तत्परो बहुशब्दो बहुवचनं तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव बहुत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः वृद्धकोषव्यवहारानुसारादेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्त्तृदारयोरम्भेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्व्येकयोरितिनिर्द्देशाच्च । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । शब्देन्दु० ।

(९) सरूपाण्येवेति वृद्धोयूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यतः (४४४पृ०) एवकारोऽपकृष्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः भ्यामभ्यसादावैकरूप्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषस्यायमनैमित्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये न द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । एकशेषशब्दार्थस्य इतरनिवृत्तिपूर्व

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७पृ०) । नादिचि (७७पृ०) । वृद्धिरेचि (४३पृ०) । रामौ ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतौ स्तः । इति जस्य इत्संज्ञा ।

न विभक्तौ (१२) तुस्माः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ९७ ।

कर्मेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति शेषोऽवस्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन श्रूयमाणपदादेवत्त्यैव बोधः । धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषामेकधातुना बोधने बाधकाभावात् एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इति । शब्देन्दु० ।

(११) आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरिति (७४२पृ०) षः प्रत्ययस्येत्यतः (२१८पृ०) प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्य योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे इत्यत्र आटचः नेत्त्वम् । टस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ मा भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति हलन्त्यमित्यस्य (४पृ०) निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं तेन किमोऽदिति अतस्तकारेत्त्वात् क्वेति सिद्धम् । एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्थमोर्मकाररक्षणार्थमुदित्करणात् ज्ञाप्यते इति विवेच्यम् । तत्र रामात् पचेरन्नित्यादौ तोः रामसपश्यमित्यादौ मस्य नेत्त्वम् ।

अपदान्ताद (१३) कारादगुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (१४) न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ (४८पृ०) इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथमयोरित्यस्यापि (७७पृ०)। रामाः।

एकवचनं सम्बुद्धिः।२।३।४९।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्।

एङ् (१५) ह्रस्वात्सम्बुद्धेः।६।१।६९।

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यै (१६) ङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कतरत् (१७) कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणं

---

(१३) उरण्यपदान्तादित्यतः (७०१७पृ०) अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः (४७पृ०) पररूपञ्चानुवर्त्त्यहापदान्तादित्यादि।

(१४) नोत्तरानिति अनन्तरापेक्षया उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्यातञ्चैतत् प्राक् (४४पृ०)।

(१५) एङित्यादि। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यतः(१११पृ०)हलिति लोपो व्योरित्यतो (४२१पृ०) लोप इति चानुवर्त्त्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयः कार्य्यः।

(१६) सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादि'रिति परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः। भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः।

(१७) कतरदिति अत्र न हल्लोपः प्रकृत्यकारस्याद्डि परे लोपेनापहाराद्ध्रस्वपरत्वाभावादिति भावः।

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽम्यचि (१९) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ।

लशक्वतद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

---

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः किञ्च लक्ष्मीसहितवाचकसेशब्दसम्बोधने ह्रस्वोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकम् । अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषी इति नैषधीयप्रयोगे से इति पृथक् पदं सम्बोधनान्तं हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायामभिहितम् ।

(१९) प्रथमयोरिति (७७पृ०) पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते ह्रस्वरूपपूर्वरूपार्थोऽयमारम्भः । अतएव पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं दीर्घरूपवारणाय । अकः सवर्णे (४६पृ०) इत्यतोऽक इति इको यणचीत्यतः (४२पृ०)अचीति पदश्चानुवर्त्त्याहाकोऽम्यचीत्यादि । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थः तेन न मकारसहितस्य पूर्वरूपम् ।

(२०) अतद्धिते किं प्राणिस्थाद्यत इति लच् (६८०पृ०)चूडालः । लोमादिभ्यः शः (६८१पृ०) लोमश इत्यादौ लादीनामित्त्वं न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घ एव परामृश्यते न तु दीर्घमात्रं तेन गाः पश्येत्यादौ न णत्वम् ।

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि।८।४।२।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य(२२)नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेऽपीति(४८२पृ०)निषेधम्बाधितुम् आङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्त्तुं शक्यम् अयोग(२२)वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् (६७पृ०)। इति णत्वे प्राप्ते।

पदान्तस्य।८।४।३७।

पदान्तस्य नस्य णत्वन्न (२४) स्यात्। रामान्।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्।१।४।१३।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम्। विधिरिति किम्

---

(२२) रषाभ्यां णो न इति (१०६ पृ०) सूत्रमनुवर्त्त्याह रषाभ्यामिति। बाधितुमिति तेन पर्य्याणद्धमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम्।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्मानीयाः अट्स्विति अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन बृंहणं तृंहणमित्यादौ णत्वम्।

(२४) न भापूकमिगमीत्यादितः (उ०२००पृ०) नेत्यनुवर्त्त्याह णत्वं नेति।

स्त्री इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य(२६) ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाङसि (२७) ङसामिनात् स्याः ।७। १ ।१२।

अकारान्तादङ्गाट्टादीनाङ्मादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

---

(२५) इयतीति इदंशब्दात् वतुपि किमिदम्भ्यां वो घ इति (६६८पृ०)घादेशे आयेनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति(२१८पृ०)घस्येयादेशे इदं किमोरीश्की (४७३पृ०) इतीशि यस्येति चेति (१२८पृ०) ईकारलोपे ङीपीयतीति सिद्धम् तत्र ईयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः विधिग्रहणे तु नैष दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वव्रश्चेत्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (७०२५पृ०) परनिमित्तत्वाभावेन अचः परस्मिन्निति (३४पृ०) स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति (१६१पृ०) निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुनरपि सम्प्रसारणं स्यात् । अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लङ् पर्य्यन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्परत्वेन देवेत्यस्मात् पूर्वमडापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाङसीति । अतोभिस ऐस इत्यतः (८३पृ०) अत इत्यनुवर्त्तते ।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते (७०८पृ०) यञीति चाल्त्वात्तदादिविधिरित्याह यञादाविति ।

अतो भिस ऐस्। ७।१।९।

अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। (२९पृ०) अनेकालत्वा-त्सर्वादेशः। रामैः।

ङेर्यः। ७।१।१३।

अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपा-तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति(२९) परिभाषा तु नेह प्रवर्त्तते कष्टाय क्रमणे (उ०२२९पृ०) इतिनिर्देशेन तस्या-नित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्याम्।

बहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३।

झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किम्। रामः रामस्य। झलि किम्। रामाणाम्। सुपि किम्। पचध्वम्। जयध्वम्।

वाऽवसाने। ८।४।५६।

अवसाने झलां चरो (३०) वा स्युः। रामात्—रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य।

---

(२९) सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तमुपजीव्यबाधायोगा-दित्यर्थः।

(३०) झलां जशित्यतो (२६पृ०) झलामिति अभ्यासे चर् चेत्यतश्चरिति (उ०११पृ०) चानुवर्त्त्याह झलां चरो वा स्युरिति।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति(६२पृ०)चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्स एव न तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अतएव सः सीति (उ०७६पृ०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (३१) नुडागमः स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति(८२पृ०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

---

(३१) आमि सर्वनाम्न इत्यतः (८७पृ०) आमीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह आम इति ।

(३२) ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०पृ०) दीर्घ इत्यनुवर्त्त्य अचश्चेति (२५पृ०) परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ मा भूत् ।

(३३) इतः अपदान्तस्य ष इत्यनेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणम् इणः षीध्वमित्यत्र (उ०२६पृ०) धकारस्थाने ढरूपमूर्द्धन्यविधानार्थम् ।

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ।

सहेः साडः सइति(१४९पृ०) सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तम्पदमनुवर्त्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य(३४) च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशः स्यात् । विवृताघोषस्य(३५) सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्व्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

---

(३४) प्रत्ययशब्द एव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७३० पृ०) षत्वनिषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति । यदि चोभयावयवौ गृह्येते तदा तिसृणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्वित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इति भावः ।

(३५) विवृताघोषस्येति विवृतत्वमाभ्यन्तरः प्रयत्नः अघोषो बाह्यस्तदुभयवत इत्यर्थस्तत्राद्यं ढकारवारणाय ङकारवारणायान्त्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलि सर्वेषामिति लिङ्गात् सर्व आदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः उद्भूतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति बोध्यम् । सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५पृ०) न णत्वं निपातनादिति भाष्ये स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२पृ०)(३७) ज्ञापकात्। तेन परमसर्वत्रेति त्रल्, परमभवकानित्यत्राकच्च (३८) सिध्यति।

जशः शी (३९)।७।१।१७।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः (२९पृ०)(४०)। न चाऽवर्णस्त्वित्यादाविव(१६१पृ०)नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया (४१) एवाभावात्। सर्वे।

सर्वनाम्नः स्मै।७।१।१४।

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै।

---

(३७) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवस्य द्वन्द्वे इति प्रथमार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः न हि तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः।

(३८) अकच्चेति। कुत्सित इति(७०६पृ०)सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयसम्भवेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेर्नियमात् सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवे प्रागकजिति सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः। शब्देन्दु०।

(३९) जशःशीति दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यादिसिद्धिः।

(४०) अनेकाल्त्वादिति न तु शित्त्वात्, प्रत्ययादित्वज्ञानादेव लशक्वतद्धिते इति (६०पृ०) शित्त्वसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः।

(४१) इत्संज्ञाया इति। तु इत्यत्रोपदेशकाल एवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशक्वतद्धित इति प्रत्ययाद्यादेशस्येत् संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यमिति भावः।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। ७। १। १५।

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः। सर्वस्मात्।

आमि सर्वनाम्नः सुट्। ७। १। ५२।

अवर्णान्ता (४२) त्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्। एत्त्वषत्वे। सर्वेषाम्। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अतएव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह (४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्वेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् (४४)। तदुक्तमुभयोऽन्यत्रेति अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे।

---

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादावामोऽवर्णान्तसर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः।

(४३) सर्वादिषूभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्य्याणां शीप्रभृतीनां द्विवचनेऽसम्भवादित्याशङ्क्याह तस्येहेति।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति (६६८पृ०) योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दात्स्वयविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयो मणिः। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे।

उभयशब्दस्य द्विवचनन्नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्मात् (४५)जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति(१०२पृ०)विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये। उतरडतमौ प्रत्ययौ। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नास्ति सुप्तिङन्तमिति (२३पृ०) ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्। अन्यतरा(४६) न्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्वेतिद्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ। एक(४७)उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एकस्तान्त इत्यपरे। नेम इत्यर्द्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६३पृ०) ज्ञापकात्। अन्तरं वहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम्। अन्तरायाम्पुरि।

तेन उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ यथा नित्योऽयच् एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति भावः। अकचि कृते तु अयचो न प्रसङ्गः यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात्। मनो०।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात्। जसीति अवयवद्वयारब्धसमुदाये बहुत्वविवक्षायाम् जसः प्राप्तिरित्यर्थः।

(४६) उतरग्रहणेनैव सिद्धे गणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति किं यत्तदुक्तेर एव (७११पृ०) डतरडतमयोर्विधानान्नान्यशब्दात्तत्प्रसङ्ग इति भावः।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वमत्ये इत्युदात्तस्य, उत त्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति। मनो०।

(४८) अपुरीति पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति अन्तरायामिति प्राकाराद्बाह्यायामित्यर्थः।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। १। १ ३४।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमो (४९) व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा गाथकाः (५०) कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम् उत्तराः कुरवः (५१)।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। १। १। ३५।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा।

---

(४९) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दिशः सपत्नीभव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थाख्येन प्रसिद्धत्वात्त् नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। आधुनिकसङ्केतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः। अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः। अत्र सूत्रे विभाषा जसीति (१०२पृ०) सूत्रमनुवर्त्तते।

(५०) दक्षिणा गाथका इति इहासुकस्यात् कुशला इत्यवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूत्तरशब्दो वर्त्तते इत्यस्तीह व्यवस्था किन्त्वाधुनिकसङ्केतोऽयमिति निषेधः। एवमधरे ताम्बूलरागः। उत्तरे शक्ताः उत्तरान्निरस्तः इत्यादि ङिङस्योः प्रत्युदाहर्त्तव्यम्। अत्रेदं बोध्यं परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वमेव शक्यार्थस्तस्य च शतौ

अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः। १। १। ३६।

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे अन्तरा वा गृहाः बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। ७। १। १६।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्—पूर्वात्। पूर्वस्मिन्—पूर्वे। एवम्परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२)।

न बहुव्रीहौ (५३)। १। १। २९।

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात। त्वकम्पिता यस्य स त्वत्कपितृकः। अहकम्पिता यस्य स मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रव-

---

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्यादि, अथापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिश्च प्रयोगः सङ्गच्छते न च लाक्षणिकत्वे उपसर्ज्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि वृत्तावेव सम्भवात्।

(५२) 'एकोऽल्पार्थेप्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽपि संख्यायाञ्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्तत्र संख्यायामेवैकवचनान्ततान्यत्र तु यथेष्टता तेन एके एकेषामित्यादि।

(५३) न बहुव्रीहाविति। कृते तु बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च न सर्वादय इति (१०१पृ०) वार्त्तिके वक्ष्यमाणत्वादत आह चिकीर्षिते इति विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः।

र्येत स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रम्प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् (५५)। *संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः*(५६)। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च(५७)तेषान्न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कुलम्। अतितत्।

तृतीयासमासे (५८)।१।१।३०।

अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय।

---

(५४) अज्ञाते कुत्सिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि(७०६पृ०) त्वकत्पितृक इति। तद्धितार्थे के तु त्वत्कपितृक इति तत्र न बहुव्रीहाविति निषेधात् त्वत्कपितृक इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु त्वकत्पितृक इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्याचख्ये इत्याह भाष्यकारस्त्विति।

(५५) स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्यकारस्य सर्वतोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव ग्राह्येति भावः।

(५६) उपसर्जनीभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम्।

(५७) अन्तर्गणकार्य्यमिति अद्डुतरादिभ्यः इति(१४०पृ०)त्यदादीनाम इत्यादि च(११५पृ०)कार्य्यम्। तत्रातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्य्यं, अतिकतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्य्यमद्डाकारादेशौ नेति विवेकः।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वसदृशेति (२२८पृ०) सूत्रविहितः समासो

द्वन्द्वे च। १। १। ३१।

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्। पूर्वपरावराणाम्। नचैवन्तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् (८७पृ०)।

विभाषा जसि। १। १। ३२।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः। शीभावमात्रेव विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च। १। १। ३३।

एते जसः कार्य(५८) मात्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमाः। इत्यादि। शेषं रामवत्। तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताः‡ ग्राह्याः। द्वितये द्वितयाः। नेमे नेमाः। शेषं सर्ववत्। * विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्*। द्वितीयस्मै-

---

ष्टह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः क्तीति तेन त्वयका कृतमित्यादौ न निषेधस्तत्र त्वकत्कृतमित्येव प्रयोगः।

(५८) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात् जसीत्यनुवृत्तेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जसकार्य्यं प्रतीति-

‡ संख्याया अवयवे तयविति (६६८पृ०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति।

द्वितीयायेत्यादि। एवन्तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय (६०)।

जराया जरसन्यतरस्याम्। ७। २। १०१।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ(६१)विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्द्दिश्यमानस्यादेशा (६२) भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्ज्जरसौ। निर्ज्जरसः। इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्ज्जरसा निर्ज्जरस इति केचिदित्युक्तम्। तथा भिसि निर्ज्जरसैरिति

(६०) हेस्तीय इति(६७०पृ०) सम्प्रसारणञ्चेति(६७१पृ०) तीयः तस्यार्थवत्त्वादनर्थकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह पटुजातीयायेति प्रकारवचने जातीयरिति(७०५पृ०)जातीयप्रत्ययैकदेशेन प्रसङ्गः इति भावः।

(६१) जराया इति अष्टन आ विभक्ताविल्यतो (१६३पृ०) विभक्ताविति अचि रक्तन इत्यतो (१२२पृ०) ऽचीत्यनुवर्त्त्य यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेश इत्याशङ्क्याह निर्द्दिश्यमानस्येति। ननु तदन्तविधिनापि जरान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्द्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नात्रेत्यत आह एकदेशेति।

रूपान्तरमुक्तम्। तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३)।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु। ६। १। ६३।

पाद, दन्त, (६४)नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा (६५)। यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तन्तत्प्रामादिकम्(६६)। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः-पादान्। पादेन-पदा इत्यादि।

सुडनपुंसकस्य (६७)। १। १। ४३।

---

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाङसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशञ्च विधाय नादेशे परे आङि चाप इत्यत्राङीति योगं विभज्य एत्त्वमुक्त्वा साधितं तथाच निर्जरसिन निर्जरसादित्यत्र कुतस्तरामिनस्य आतश्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। अत एव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति।

(६४) शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पाददन्तेति।

(६५) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ०१०२पृ०) अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्त्याह शसादौ वेति।

(६६) प्रामादिकमिति आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीके इति मन्त्रे मुखादित्यर्थ औचित्यात् वृकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरा स्यादिति मन्त्रान्तरसंवादाच्च व्याख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति। मनो०।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य-

सुट् प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीवस्य।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। १। ४। १७।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात्।

यचि भम्। १। ४। १८।

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात्।

आकडारादेका संज्ञा। १। ४। १।

इत ऊर्द्ध्वं कडाराः कर्म्मधारय इत्यतः(२६५पृ०)प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या परानवकाशा (६८) च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वन्न। दतः। दता। जश्त्वम् दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः। माभ्याम्। माभिरित्यादि।

भस्य। ६। ४। १२९।

अधिकारोऽयम्—

अल्लोपोऽनः ६। ४। १३४।

प्रतिषेधेऽपि नञ्समासस्यास्तित्वं, तेनासूर्य्यम्पश्यरूपेत्यादि सिध्यतीति कैयटः।

(६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे सैव।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो(६८)योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्।

रषाभ्यां नोणः समानपदे(७०)। ८। ४। १।

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णः। यूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४पृ०)पक्षे तु अड्व्यवाय(८१पृ०)इत्येवात्र णत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे (७१) न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८। २। ७।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घमेत्त्वमैस्त्वञ्च न। यूषभ्याम्। यूषभिः यूषभ्य इत्यादि।

---

(६८) भस्येत्यधिकारादाह यजादिस्वादिपर इति यकाराजादिप्रत्ययपरोऽजादिस्वादिपरश्चेत्यर्थः।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानग्रहणं ज्ञापयति समासे नायं विधिरसति विशेषे प्रवर्त्तते इति।

(७१) पूर्वत्रासिद्धे इति एतच्च न्यायसिद्धम् त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्य्ये अचः परस्मिन् (३४पृ०) इति प्रतिप्रसवाप्रवृत्तेः। तस्य दोष इति तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यादिकस्य दोषस्तथाच स्थलत्रये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो वक्तव्य इत्यर्थः। तत्र संयोगादिलोपे। चक्र्यत्र इत्यचः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्कोः संयोगाद्योरिति (१६६पृ०) न कलोपः। लत्वे निगाल्यते। अत्र परनिमित्तकस्य णिज्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन अचि विभाषेति (७१५५पृ०) गिरोरोलः। णत्वे माषवपनीत्यत्र

विभाषा ङिश्योः। ६। ४। १३६।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। यूष्णि यूषणि। पक्षे रामवत् पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थम्। तथा च श्रीङःश्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतम्। तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हृन्मानसम्मन इति सङ्गच्छते। आसन्यम्प्राणमूचुरिति च। आस्ये भवः आसन्यः। दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात्। तेन दक्षिणन्दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते। भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषन्तस्य तथाविधस्य भजत इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः।

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ। ६। ३। ११०।

संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि-द्व्यहनि द्व्यह्ने। विगतमहः। व्यह्नः। व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने। अह्नः सायः। सायाह्नः। सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः।

दीर्घाज्जसि च। ६। १। १०५।

यस्येति (१२८पृ०) चेत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् न णत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैवेति णत्वविषये नियमात्।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपोह औङि नादिचीत्येव(७७पृ०)सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति। तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्।

आतो धातोः। ६।४।१४०।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य (२९पृ०)। विश्वपः। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किम्। हाहान्। टासवर्णदीर्घः। हाहा। ङे वृद्धिः। हाहै। ङसिङसोर्दीर्घः। हाहाः२। ओसि वृद्धिः हाहौः। ङौ आद्गुणः(४२पृ०)। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् अः। क्वः। इत्यादन्ताः। हरिः। प्रथमयोःपूर्वसवर्णः (७७पृ०) हरी।

जसि च। ७।३।१०९।

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे। हरयः।

ह्रस्वस्य गुणः। ७।३।१०८।

---

(७२) चकारात् नादिचीत्यतो (७७पृ०) नेतीति इचीति च प्रथमयोरिति (७७पृ०) सूत्रस्थानुवर्त्त्येह इचीत्यादि।

(७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुण इत्यनुवर्त्त्येह ह्रस्वान्तस्येत्यादि।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ(७४)। एङ्ह्रस्वादिति(८८पृ०)सम्बुद्धिलोपः। हे हरे। हरिम्। हरी। हरीन्।

शेषो घ्यसखि।१।४।७।

अनदीसञ्ज्ञौ (७५) ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किम्। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६)। ह्रस्वौ किम्। वातप्रम्ये। यू किम्। माले।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७)।७।३।१२०।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। अस्त्रियाङ्किम्। मत्या।

घेर्ङिति (७८)।७।३।१११।

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। घेः किम्। सख्ये। ङिति किम्। हरिभ्याम्। सुपि किम्। पट्वी। घेर्ङितीति गुणे कृते।

---

(७४) ह्रस्वस्येति सम्बुद्धौचेत्यतः(१२७पृ०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्याह सम्बुद्धाविति।

(७५)यूस्त्र्याख्यावित्यतो(११६पृ०)यू इत्यनुवर्त्य शेषपदार्थमाहानदीसंज्ञाविति।

(७६) स्पष्टार्थमिति कड़ाराः कर्मधारये (२६५पृ०) इत्येतत्पर्य्यन्तस्य बुद्धिस्थत्वात् स्पष्टतया तन्नाभार्थमित्यर्थः।

(७७) आङो नेति। अत्र घेरित्यतो (११०पृ०) घेरित्यनुवर्त्तते ना पुंसीति तु नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र उत्वस्यासिद्धतया इकोऽचीति (१४२पृ०) नुमोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम्।

(७८) घेर्ङितीति। सुपि चेत्यतः (६२पृ०) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन पट्वीत्यादौ ङीवादीनां ङित्त्वेऽपि सुप्त्वाभावान्न प्रसङ्गः।

ङसिङसोश्च। ६। १। ११०।

एङो (७९) ङसिङसोरतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हरेः। हर्य्योः हरीणाम्।

अच्च घेः (८०)। ७। ३। ११९।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः। हरौ। हर्य्योः। हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः।

अनङ् सौ (७१)। ७। १। ९३।

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः (२९पृ०)।

अलोऽन्त्यात् पूर्व्व उपधा। १। १। ६५।

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्।

सर्व्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ। ६। ४। ८।

---

(७९) ङसीति एङःपदान्तादतीति (५०पृ०) सूत्रम् अमिपूर्वः (९०पृ०) इत्यतः पूर्व इति चानुवर्त्याह एङ इत्यादि।

(८०) अच्च घेरिति। इदुद्भ्यामिति (१३२पृ०) औदिति च (११२पृ०) सूत्रद्वयमनुवर्त्त्य योजयन्नाह इदुद्भ्यामित्यादि।

(८१) अनङ् साविति सख्युरसम्बुद्धाविति (१११पृ०) सूत्रमनुवृत्तं तेन चासम्बुद्धाविति पर्य्युदासात् सूत्रे साविति प्रथमैकवचनपरम् न तु सप्तमीबहुवचनपरम्। अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानादित्त्वम्।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने।

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः। १। २। ४१।

एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्। ६। १। ६८।

हलन्तात्परन्दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किम्। ग्रामणीः। दीर्घात् किम्। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीति किम्। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्सिचोग्रहणन्नास्ति। अपृक्तमिति किम्। बिभर्त्ति। हल्किम्। बिभेद। प्रथमहल्किम्। राजा। नलोपो न स्यात् ॐ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। सखा। हे सखे।

सख्युरसम्बुद्धौ। ७। १। ९२।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत् (८३) स्यात्।

अचो ञ्णिति। ७। २। ११५।

ञिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य वृद्धिः(८४) स्यात्। सखायौ।

---

(८२) सर्वनामेति। ढ्रलोपे इत्यतो (८०पृ०) दीर्घ इति नोपधाया इति (१६२पृ०) सूत्रञ्चानुवर्त्याह नान्तस्येत्यादि।

ॐ संयोगान्तलोपेन सुलोपमाशङ्क्य तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह नलोपो नेति।

(८३) गोतो णिदित्यतो (१२५पृ०) णिदित्यनुवर्त्याह णिद्वदिति।

(८४) मृजेर्वृद्धिरित्यतो (उ०१२२पृ०) वृद्धिरित्यनुवर्त्याह वृद्धिरिति।

सखायः। सखायम्। सखायौ। (१०८पृ०) घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्य्यम्। सख्या। सख्ये।

ख्यत्यात्परस्य (८५)। ६। १। ११२।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात्। सख्युः। सख्युः।

औत्। ७। ३। ११८।

इदुद्भ्यां (८६) परस्य ङेरौत् स्यात्। उकाराऽनुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः। अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७)निषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न। सुसखेः। सुसखौ इत्यादि। एवमतिशयितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्रहे। परमसखा। परमसखा-

---

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्यकारपर उच्चारणार्थः ऋत उदित्यतः (१२२पृ०) उदिति एङः पदान्तादतीत्यतः (५०पृ०) अतीति ङसिङसोश्चेति (११०पृ०) सूत्रस्थानुवर्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्याह ङसिङसोरत उदिति।

(८६) इदुद्भ्यामिति (१२२पृ०) अनुवर्त्याह इदुद्भ्यामिति उदुपादानस्य व्यर्थत्वाशङ्कायामाहोत्तरार्थेति औतो विभक्तित्वेऽपि न विभक्तौ तुस्मा (८८पृ०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रागुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाच्च तकारस्येत्त्वम्।

(८७) असखीति निषेधाप्रवृत्तेरिति शेषोऽप्यसखीति (१०९पृ०) सूत्रस्यास सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः।

यावित्यादि। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्त्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न (२८२पृ०) टच्। हरिवत् इहानङ्णित्त्वे न भवतः गोस्त्रियोरिति(३२२पृ०)ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्।

पतिः समास एव (८८)। १। ४। ८।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः २। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु। भूपतिना। भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (८९)।

बहुगणवतुडति (९०) संख्या।१। १। २३।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः।

---

(८८) पतिः समास एवेति। शेषो घ्यसखीति सूत्रात् (१०९पृ०) घीत्यनुवर्त्याह घिसंज्ञ इति। एवकारः साधुत्वावधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि त्रिशङ्कुर्वाद्ययाज्ययाजनादाविव तत्तत्प्रयोक्तृणां माहात्म्येनैव दोषाभावस्तेषामेव तपोबलात्तदध्ययनकालेऽस्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनामुच्चारणेऽस्माकं दोष इति नदीसंज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टम्। शब्देन्दु०।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिमाणे इत्यत्र(६६८पृ०) बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्ने एव डतिप्रत्यय इतिभाष्ये उक्तत्वादिति भावः।

(९०) बहुगणयोर्नियतविषयगतपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वादतिदेशार्थं बहुगणेति सूत्रं त्वित्वादिव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वादि तद्भिन्नेयार्थेऽतिदेशो न सङ्घवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत वतुसाहचर्यात् तद्धित एव डतिर्नतु पातेर्डतिरित्युणादिकोऽपीति बोध्यम्।

डति च (९१) । १ । १ । २५ ।

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (९२) लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।

लुक्, श्लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (९३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (९४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्य्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८पृ०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

---

(९१) डति चेति ष्णान्ताः षडित्यतः (१६२पृ०) षडिति बहुगणेत्यतः (११२पृ०) संख्येति चानुवर्त्त्याह संख्येति ।

(९२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६पृ०) इत्यतोऽदर्शनमनुवर्त्त्याह प्रत्ययस्यादर्शनमिति लोपात् पृथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(९३) षड्भ्य इति । जश्शसोः शिरित्यतो(१२८पृ०)जश्शसोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च गौणे न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(९४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्यानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्ग्रहणं तदवयवे यथा न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्य्यम् न तु प्रत्ययस्यानिकमिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।

ङ्कार्य्यं न स्यात्। कति२। कतिभिः। कतिभ्यः २। कतीनाम्। कतिषु। अस्मद्युष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (८५)। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः २।

त्रेस्त्रयः। ७। १। ५३।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्। त्रिषु। द्विशब्दो द्विवचनान्तः।

त्यदादीनामः (८६)। ७। २। १०२।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। (८७पृ०)द्विपर्य्यन्तानामेवेष्टिः (८७)। द्वौ२। द्वाभ्यां३। द्वयोः२। द्विपर्य्यन्तानामिति किम्। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायाम्, उपसर्ज्जनत्वे च नात्वम् सर्व्वाद्यन्तर्गणकार्य्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वौ। द्वयः। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्। प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः)। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः*। वाह्वादीञो (४८८पृ०)ऽपवादः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्।

---

(८५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्य्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा। पदान्तरसन्निधानं विनास्मदादे र्लिङ्गविशेषाबोधकत्वसिद्धान्तात्।

(८६) त्यदादीनाम इति। अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६२पृ०) विभक्ताविन्यनुवर्त्तते आदेशे सवर्णग्रहणाभावादाह्नाकार इति।

(८७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा।

इतोदन्ताः वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण (उ०४।२पृ०) माङ ई-प्रत्ययः कित्(९८)। वातम्प्रमिमीते इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च(१०७पृ०)।वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः।अमि-पूर्वः (९०पृ०)। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यात्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्य्यः। यापोः किद्द्वे चेति(उ०४१२पृ०)ईप्रत्ययः। क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्यम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति (११८पृ०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी(९९)। दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याविति (१३१पृ०) सुलोपः।

यू स्त्र्याख्यौ (१००) नदी। १। ४। ३।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च। *। पूर्वस्याख्यस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः।

---

(९८) किदिति। तेन आतो लोप इटि चेति (उ९४पृ०) आलोपः।

(९९) बहुश्रेयसीति ईयसश्चेति (४२६पृ०) न कप् ईयसोबहुव्रीहेर्नेति वाच्यमिति (४२७पृ०) नोपसर्ज्जनह्रस्व इति द्रष्टव्यम्।

(१००) यू स्त्र्याख्याविति। ईश्च ऊश्च अविभक्तिकत्वेन निर्द्देशात् यू इति। स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्र्याख्यावित्युक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम्।

अम्बार्थ (१०१) नद्योर्ह्रस्वः। ७। ३। १०७।

अम्बार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्।

आण्नद्याः। ७। ३। ११२।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाड्(१०२) गमः स्यात्।

आटश्च (१०३)। ६। १। ९०।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः२। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्। बहुश्रेयसीनाम्।

ङे (१०४) राम्नद्याम्नीभ्यः। ७। ३। ११६।

नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते (१०५)। बहुश्रेयस्याम्। शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः।

---

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७पृ०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते। इह ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् गुणो न प्रवर्त्ततेऽन्यथा गुण इत्येवोच्येत।

(१०२) घेर्ङितीत्यतो (१०९पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह ङितामिति।

(१०३) आटश्चेति। इको यणचीत्यतोऽचीति (२२पृ०) वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति (४२पृ०) चानुवर्त्त्याहाचि परे इत्यादि।

(१०४) ङेरिति सप्तम्येकवचनं न तु ङेर्य (९३पृ०) इतिवच्चतुर्थ्येकवचनं त्रिचतुरोः, स्त्रियामिति (१३२पृ०) निर्देशात्।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कृते तु आटि पश्चात् न प्रवर्त्तते सकृद्गति-न्यायादिति बोध्यम्।

शेषस्वहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः। कुमारी (१०६)। क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप्। हल्ङ्याविति (१२१पृ०) सुलोपः।

अचि (१०७) श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। ६।४।७७।

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य चाऽङ्गस्ये यङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्चेति(२८पृ०)अन्तादेशः। आन्तरतम्यात् (२७पृ०) एरियङ् ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते।

एर(१०८)नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। ६।४।८२।

धात्ववयवसंयोगपूर्व्वो न भवति यइवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्य्यौ। कुमार्य्यः। हे कुमारि। अमि शसि च। कुमार्य्यम्। कुमार्य्यः। कुमार्य्या। कुमार्य्याः २। कुमारी-

---

(१०६) कुमारीति क्विबन्तं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति(२२२पृ०)सूत्रे कृत्रिमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्या प्रधानत्वमात्रं नतूपसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः तेन हरीतक्याः फलेति वाच्ये तद्धितलुपि हरीतक्या अप्रधानत्वेऽपि न ह्रस्वः।

(१०७) अचीति। य्वोरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्नतु श्नुभ्रुवोरित्याशयेनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति।

(१०८) एरिति इको यणचीत्यतो (२२पृ०) यणिति अचि श्नु धात्वित्यतोऽचीति धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्त्तते इत्याह धात्ववयव इति।

णाम् । कुमार्य्याम् । कुमार्य्योः । प्रधीः (१०९) । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः (११०) । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं (११२) तर्हि दुर्धियौ वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता (११३) धीर्य्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तम्प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिक-

---

(१०९) प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायतीति कर्त्तरि क्विप् प्रधीरिति प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति (११६पृ०) तस्या नदीत्वमादाय यथासम्भवं कार्य्यमिति विवेकः ।

(११०) अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्व्वपदकभिन्नस्य न भवतीति नियम्यते इत्याह शुद्धधियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावक्विबन्तधीशब्दस्य सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य असत्त्वभूतार्थक्रियाविशेषणत्वाभावेनाकारकत्वात् न यण् । शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-विवेकः । प्रकृष्टं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः ध्यानक्रियाया एवेति यणिति बोध्यम् ।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकाद्बिभेतीति विग्रहाभिप्रायेण शङ्का ।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वं स्थिताया एव विशेषणं न तु धीशब्दार्थे इति तत्क्रियाया अगतित्वमिति भावः ।

शब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी (११५) भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्* । एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्णित्त्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्(८०पृ०)परत्वाद्यणि प्राप्ते । ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बुद्धाविति(१११पृ०)प्रवर्त्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्त्तत इति सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः । सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति(११२पृ०)दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात्(११२पृ०)इत्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः ।

---

(११४) नेहेति । अतश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः ।

(११५) वृश्चिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवादित्वादिति भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच इति (११८पृ०) ओःसुपीति (१२२पृ०) एतावेवेदं बाधते ।

प्रस्तीभ्यः । शुष्कीयति । शुष्कीः (११७) । पक्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि । इति ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

तृज्वत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ९५ ।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दःप्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः (११९)स्यात् । इति प्राप्ते ।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च । ७ । १ । ९४ ।

---

(११७) शुष्कोरिति शुषःकः पचो व इति निष्ठा तस्य कत्वत्वे । धातोः संयोगपूर्व्वकात्त्व यणिति (११८पृ०)त्यात्परत्वाभावेन न उदिति बोध्यम् ।
(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् सितनिगमीत्यादिना (उ०३८७पृ०) औणादिके तुनि क्रोष्टुशब्दः तृचि तु क्रोष्टृशब्दः द्वावपि शृगालवाचकौ द्वयोरर्थविशेषेण सर्व्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बुद्धिसर्व्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्त एव तृतीयाद्यचि तु उभयमन्यत्र श्यामादौ तुन्नन्त एवेति प्रयोगनियमार्थं त्रिसूत्री प्रवर्त्तते । क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम् । प्राधान्यात् व्याख्यानाच्च रूपातिदेशार्थं वत्करणमिति बोध्यम् । सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०पृ०) दूरस्थमेवान्वेति व्याख्यानात् ।
(११९) ऋन इति ह्रस्वस्य गुण इत्यतो (१०८पृ०) गुणइत्यनुवर्त्तते तपरकरणमनुकरणादीर्घऋकारवारणार्थम् ।

ऋदन्तानामुशनसादीनाञ्चाऽनङ्(१२०)स्यादसम्बुद्धौ सौ परे।

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे (१२१) नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य भवत्येव। समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे।

ऋत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

ऋदन्तात् ङसिङसोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्।

रात्सस्य । (१२३) ८ । २ । २४ ।

---

(१२०) अनङ् साविति सूत्रं (११०पृ०) सख्युरसम्बुद्धौ (११२पृ०) इत्यतोऽसम्बुद्धाविति चानुवर्त्य व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो(८०पृ०) दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः(९६पृ०) उपधाया इति सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति(१११पृ०) सूत्रञ्चानुवर्त्तते ।

(१२२) ऋत उदिति । ङसिङसोश्चेति(११०पृ०) सूत्रम्, एङः पदान्तादतीत्यतः (५०पृ०) अतीति चानुवर्त्तते ।

(१२३) रादिति । सूत्रं संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे रात्सस्यैवेति नियमार्थं पुमान् स्त्रियेति (४४५पृ०) निर्देशात् रादेव सस्येति विपरीतनियमो न ।

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते* नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)*। क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रोष्टौ। पचे हलादौ च शम्भुवत्। इत्युदन्ताः। हूहूः। हूहौ। हूह्वः। हूहूम्। हूह्वौ। हूहूनित्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्य्यं विशेषः। शेषन्तु क्विबन्तवातप्रमीवत्। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः।

ओः सुपि (१२५)। ६। ४। ८३।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते। खलप्वौ। खलप्व इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किम्। लूः। लुवौ। लुवः। धात्ववयवेति किम्। उल्लूः। उल्ल्वौ। उल्ल्वः। असंयोगपूर्वस्य किम्। कटप्र्वौ। कटप्र्वः। गतीत्यादि किम् परमलुवौ। सुपि किम्। लुलुवतुः। सुभूः। न भूसुधियोः(१२०पृ)। सुभुवौ। सुभुवः।

---

(१२४) नुमचिरेति। इकोचीति(१४२पृ०)नुम्, अचिर ऋत इति (१२२पृ०) रः तृज्वद्भावश्चेति (१२१पृ०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वैर्वा नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं कृत्वा नुटा भवितव्यमित्यर्थः।

(१२५) ओःसुपीति। एरनेकाच इति (११८पृ०) सूत्रमेरिति पदं विहाय सानुवृत्तिकमनुवर्त्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि।

वर्षाभ्वश्च(१२६) । ६ । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः (१२७) । अत्र दृम्भू जम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण(उ०३८८पृ०)व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भ्वम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः* । दृन्भ्वौ । दृन्भ्व इत्यादि । खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । दृन्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* । धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धातृवत् । एवञ्जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ६ । ४ । ६ ।

नृइत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नॄणाम् । इति

---

(१२६) वर्षाभ्वश्चेति । न भूसुधियोरिति(१२०पृ०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्थं सानुवृत्तिकं सकलं पदमनुवर्त्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन दृन्करपुनःपूर्वस्येति वार्त्तिकोक्तनत्तत्पूर्वोऽपि भूशब्दोग्राह्यः ।

(१२७) दृम्भूरिति अस्यौणादिकतया धातुत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्तषष्ठीकं नामीति सूत्रं (९४पृ०)सानुवृत्तिकं छन्दस्युभयथेत्यतः उभयथेति(६।४।५सू०)चानुवर्त्त्याह नृ इत्यस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः। कॄ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकाऽतिदेशादित्त्वे रपरत्वम्। कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ। तिरः। इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति (१२१पृ०) ऋतो ङीति (१२१पृ०) च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः। क्रौ। क्रः। कॄम्। क्रौ। कॄन्। क्रा। क्रे। इत्यादि। इति ऋदन्ताः। गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वं गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु। ऋत उदिति (१२२पृ०) उत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (३६पृ०) लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति ऌदन्ताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतिः। स्मृतयौ। स्मृतयः। इत्येदन्ताः।

गोतो णित्। ७।१।९०।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं (१२८) णिद्वत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः।

औतोऽम्शसोः। ६।१।९३।

आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्य्यात् सुबेव अम् गृह्यते नेह।

---

(१२८) इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः (१६१पृ०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह सर्वनामस्थानमिति।

अचिनवम्(१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्* । विहित विशेषणञ्च* । तेन । सुद्योः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः । उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) ।७।२।८५।

रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । राः । अचि (पू०)आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-शसोरिति (१२५पृ०) इह न प्रवर्त्तते । ऐऔ (१पृ०) च सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

---

(१३०) अचिनवमिति चिनोतेः नोर्गुणे ओकारान्ततया मत्परस्य लक्षणोऽभ्योऽचि परे मा भूदिति ।

(१३१) रायो हलीति । अष्टम्या विभक्तावित्यतः (१६३पृ०) विभक्तावित्यनुवर्त्त्येह हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा।

औङ आपः। ७। १। १८।

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी (१) स्यात्। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा प्राचाम्। रमे। रमाः।

सम्बुद्धौ च। ७। ३। १०६।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति (८८पृ०) सम्बुद्धिलोपः। हे रमे। हे रमे। हे रमाः। रमाम्। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः।

आङि चापः (३)। ७। ३। १०५।

आङि ओसि च परे आबन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रमया। रमाभ्याम्। रमाभिः।

याडापः। ७। ३। ११३।

आपः परस्य ङिद्वचनस्य (४) याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि (४३पृ०)। रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः २। रमयोः रमाणाम्। रमायाम्। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः।

---

(१) औङ आप इति। जशः शीत्यतः (६४पृ०)शीतिपदमनुवर्त्त्याह शीति।

(२) बहुवचने झल्येदित्यतः (६२पृ०) एदिति आङि चाप इत्यतः, आप इति चानुवर्त्त्याह आप एकार इति।

(३) आङि चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसीति (६४पृ०) बहुवचने झल्येदित्यतः, (६२पृ०) एदिति चानुवर्त्त्याह ओसि चेत्यादि।

(४) घेर्ङितीत्यतो (१०६पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह ङिद्वचनस्येति।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ।

आबन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट्(५) स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य(६)पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् आमि सर्वनाम्न इति (८७पृ०)सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ।

विभाषा(७)दिक्समासे बहुव्रीहौ ।२।१।२८

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति (४११पृ०)(८)प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेः (८८पृ०)नेह अन्तरायै नगर्यै ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।७।३।११५।

---

(५) याडाप इत्यत आप तस्य तत्सूत्रेऽनुवृत्तङितश्चानुकर्षणादाह आबन्तादिति ङित इति च ।

(६) आबन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एकादेशस्येति टापा सहादन्तसर्वनाम्नैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्वनामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वमित्येव तु न्यायः ।

(७) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यतः (६५पृ०) सर्वनामानीत्यनुवर्त्त्य योग्यतया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।

(८) दिक्समास इति दिक्शब्दस्योच्चार्य विहितः समासो दिक्समासो न त्वन्यविध इति दर्शयितुमाह दिङ्नामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां ङितः (९) स्याडापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्त्वा ग्रन्थम् तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् (१०२पृ०)। द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २। द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवन्तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः(११७पृ०)। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता (१०) ये डलकास्तद्वतान्न ह्रस्वः। हे अम्बाले। हे अम्बाडे। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरस्। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताश्चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तताामाश्रित्य औङ आपः (१२७पृ०) आङि चापः (१२७पृ०)याडापः(१२७)ह्रस्वनद्यापः(९४पृ०)ङेराम् इति(११७पृ०)च पक्षाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निश्प्रभृत्सु, तथाऽप्यनल्विधावित्युक्तेः(२२पृ०)न भवन्ति आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं हल्ङ्यादि(१११पृ०)सूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं (११) प्रत्याख्येयम्। न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं

---

(९) घेर्ङितीत्यतो (१०९पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य षष्ठ्या विपरिणमय्य च याडाप इत्यतः (१२७पृ०) आप इति, सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्चेत्यतः (१२८पृ०) स्याड्ङिति ह्रस्व इति चानुवर्त्त्येह ङित इत्यादि।

(१०) अम्बार्थे द्व्यक्षरं यदीति भाष्योक्तेर्द्व्यक्षरस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणं नान्येषामित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति।

(११ दीर्घग्रहणं ङ्याप्स्थानिकोदीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदित्यर्थको ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति १।१।५६ सूत्रस्थे। वार्त्तिके इति बोध्यम्।

स्थानिवद्भावेनाप्त्वस्याश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्। आबन्तं यदङ्गन्ततःपरस्य याड्विधानात् उपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्यये (१२) तदादिनियमात्। पद्दन्निति (१०४पृ०) नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशायाः निश्। निशः। निशा।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः।८।२।३६।

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते (१३) च। षस्य जश्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्। निड्भिः। सुपि डःसीति (६४पृ०) पक्षे धुट् चर्त्वम् चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् (६४पृ०) च यो द्वितीया इति (६४पृ०) टतयोष्ठथौ (१४) न, न पदान्ताट्टोरिति (५८पृ०) न ष्टुत्वम्। निट्त्सु। निट्सु।

---

(१२) उपसर्जनेति। अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिखट्वशब्दस्याबन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकमुक्तं तथा च स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमप्रतिषेधो न तूपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति भावः।

(१३) व्रश्चेति झलो झलीत्यतो (७४०पृ०) झलीति स्कोःसंयोगाद्योरन्ते चेत्यतः (१६२पृ०) अन्त इति चानुवर्त्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याह झलीत्यादि। अत्र राजग्रहणेनैव भ्राजलाभेऽपि भ्राजग्रहणमर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषाद्योतनाय। तथाच भ्राजघटकराजभागस्यानर्थकत्वान्न राजग्रहणेन तल्लाभः सार्थकराजशब्दस्यैव ग्रहणादिति बोध्यम्

(१४) टतयोष्ठथाविति धुड्भावपक्षे टकारस्य ठकारः धुट्पक्षे तु तकारस्य थकार इति विवेकः।

षढोः कः सि। ८। २। ४१।

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। इति तु न भवति (१५) जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। केचित्तु (१६) वशादिसूत्रे दादेर्धातोरिति (१४६पृ०) सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति। तन्मते जश्त्वेन जकारे। निजभ्याम्। निजभिः। जश्त्वं सुत्वं चर्त्वम्। निच्षु। चोः कुरिति (१६५पृ०) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः *। शसादौ वा। पृतः। पृता। पृद्भ्याम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत्। मतिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। मतीः। नात्वम्। मत्या।

ङिति (१७) ह्रस्वश्च। १। ४। ६।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आण्नद्याः(११७पृ०)। मत्यै-मतये। मत्याः मतेः २। नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वे प्राप्ते।

---

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् षकारस्य स्थाने इत्यर्थः कृते तु जश्त्वे प्राप्तिरेव नास्ति अनल्विधौ (३३पृ०) इत्युक्तेरितिभावः।

(१६) केचित्त्विति। दादेर्धातोरिति(१४६पृ०)धातुपदस्य एकाचो बशोभषित्यत्र (१४६पृ०) अनुवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः।

(१७) ङितीति अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यू स्त्र्याख्याविति (११६पृ०) अस्तीति, इयङुवङ्स्थानाविति, नेति च (१२५पृ०) तत्तत्सूत्रादनुवर्त्तते अन्ये तु यू इति, स्त्र्याख्याविति, नेति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इयङित्यादि।

इदुद्भ्याम् (१८)। ७। ३। ११७।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पत्ते घ-ञ्ज्ञे:(११०पृ०)। मत्याम् मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः।

त्रिचतुरोःस्त्रियान्तिसृचतसृ।७।२।९९।

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो (१९) विभक्तौ परतः।

अचि र ऋतः। ७। २। १००।

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः २। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। आमि नुमचिरेति (१२३पृ०) नुट्।

न तिसृचतसृ (२०)। ६। ४। ४।

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि मतिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति

---

(१८) इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्रत्रयं कल्पितम् तेन ङेराम्नद्याम्नीभ्य इत्यतो (११७पृ०) नदीति, ङेरिति, आमिति च, पदत्रयमनुवर्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि।

(१९) त्रिचतुरोरित्यत्र अष्टन आ विभक्ताविव्यतो(१६३पृ०)विभक्ताविव्यनुवर्त्तते स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीबोधकत्वेनाऽङ्गतया नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम्।

(२०) तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठी द्विवचनं पदं नामीति (८४पृ०) सानुवृत्तिकमनुवर्त्तते तदाह नामि दीर्घ इति।

विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलम्। प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन(११४पृ०)प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमतेति(११४पृ०)निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु (१४२पृ०) वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्य्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। गौरी। गौर्य्यौ। गौर्य्यः। नदीकार्यम्। हे गौरि। गौर्य्यै। इत्यादि। एवं वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणाटनङि(११०पृ०) णिद्वद्भावे(१११पृ०)च प्राप्ते। विभक्तौ (२१) लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्। सखी। सख्यौ। सख्यः इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। लक्ष्मीः। शेषङ्गौरीवत्। एवन्तरीतन्त्र्यादयः। स्त्री द्वे स्त्रि।

स्त्रियाः। ६। ४। ७६।

स्त्रीशब्दस्य इयङ्(२२)स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः।

वाम्शसोः। ६। ४। ८०।

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम। स्त्रीम्।

---

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्य्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तम् एतच्च युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम्।

ङ्यन्तत्वेर्सुट् चेति (७४१२पृ०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीबन्तता।

(२२) अचि श्नुधात्वित्यादिसूत्रात् (११८पृ०) इयङ्वानुवर्त्तते स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादचीत्यप्यनुवर्त्तते एवेत्याहेयङिति।

स्त्रियौ। स्त्रियः—स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २। स्त्रियोः परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्। स्त्रियाम्। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः। अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ।

गुणना (२३) भावौत्वनुड्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्य्यताम्॥ १

जसि च(१०८पृ०)। अतिस्त्रयः हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वाम्शसोः(१२२पृ०)। अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम्। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति (१०८पृ०)। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः २। अतिस्त्रीणाम्। अच्च घेः (११०पृ०)। अतिस्त्रौ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥ २

अतिस्त्रि। क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङिप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात् (१४२पृ०) पक्षे प्राग्वद्रूपम्। अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणः २। अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि।

---

(२३) गुणनेत्यादि। जसि चेति(१०८पृ०)घेर्ङितीति च(१०९पृ०)गुणः आङो नेति(१०९पृ०) नाभावःअच्च घेरित्यौत्त्वं (११०पृ०) ह्रस्वनद्यापोनुडिति (९४पृ०)नुट् चैतैः कार्य्यैः परत्वास्त्रीयत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते इत्यन्वयः। इकोऽचीति(१४२पृ०)नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः।

(२४) पूर्वकारिकोक्तबाधविषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओस्यावित्ति अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने उपसर्जनतया पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव भवति नान्यत्र गुणादिभिस्तेषु इयङो बाधनादिति भावः।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत्। असि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति(१३१पृ०)ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीति तु२५) इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव चानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियैअतिस्त्रये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ। श्रीः श्रियौ। श्रियः।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। १। ४। ४।

इयङुवङोः(२६) स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्त्री नतु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै-श्रिये। श्रियाः-श्रियः।

वामि। १। ४। ५।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्त्री नतु

---

२५) ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वे वर्णविषयेऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धात् स्त्रीशब्दावयवभिन्ने वर्णान्तादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्कयाह अस्त्रीति त्विति। तत्र बीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति।

२६) नेयङिति अत्र स्थितिरुपलक्षणरूपा तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधान्न ह्रस्वः अत्र यङोऽस्थितावपि अजादौ तत्सत्त्वात्। सा च बाधकाविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यादौ एरनेकाच इत्यपवादेन(११८पृ०)बाधकेन इयङोबाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इयङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य कचिदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमतएव प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इयङादिप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अवयवस्येङ्यादिस्थानत्वादिति आध्यै प्रध्यै इति सिद्धन्तु अङ्गरूपस्यग्रहणाद् यवागूस्त्रये युवौ भवतस्तस्येदं यङ्गूपं न चेदमङ्गस्य युवाविति।

स्त्री। श्रीणाम्-श्रियाम्। श्रियि-श्रियाम्। प्रधीशब्दस्य तु(२७) वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८)। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यम्। प्रध्यः इति विशेषः। सुष्ठुधीर्य्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

---

२७) प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविषयावित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूग्रामणीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त्याद्वयरहितत्वाच्च तद्धर्मत्वौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्रीबोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि तथात्वमिति विवेकः।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्वोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वाभावादिति भावः।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन प्रकृष्टा धीर्यस्या इति बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तस्यापि तत्पदघटितत्वात् उभयसमासस्थले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमविग्रहग्रहणञ्च (११६पृ०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरीत्याऽप्राप्तेरिति भावः।

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्येयङुवङ्स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः। पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहौ न नदीत्वं नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः।

पुंवत् (३१)। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्धर्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलप्वादेरपि पुन्धर्मत्वमौत्सर्गिकम्बोध्यम्। धनुर्धतिवत्।

स्त्रियाञ्च (३३)। ७। १। ९६।

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते।

ऋन्नेभ्यो ङीप्। ४। १। ५।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथन्तर्हि (३४) हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद (३५) एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्-

(३१) मतान्तरे पुंवदिति सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य लिङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वं नास्तीति भावः।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रह इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्ववत् बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तथा च बहुव्रीहाववयवस्य, कर्मधारये समुदायस्य, नेयङुवङिति निषेधस्य ङिदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः।

(३३) अत्र तृज्वत् क्रोष्टुरिति (१२१पृ०) सूत्रमेवानुवर्त्तते न तु सर्वनामस्थाने इत्यपि तथात्वे सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः।

(३४) कथमिति नेयङित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात् प्रश्नः।

(३५) प्रमाद इति विरहपीड़ितस्य रामस्यैवानवधानवशात् प्रमादो न तु कवेः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम्।

करेति(१२४पृ०)यण् । उवङो बाधनान्नियङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य(३६)नस्य नित्यं णत्वम् स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावात । हे वर्षाभूः । कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभु । भेक्याम्पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वश्च (१२४पृ०) । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् ।

न षट् स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति (३७) सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥

अप्तृन्निति (१२२पृ०) दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि । मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

---

(३६) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेत्यतः (४८२पृ०) प्रातिपदिकान्तादेरनुवर्त्तनेन विभक्तिविपरिणामेन चाह प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(३७) स्वस्रादिगणे मातृशब्दो ननन्द्रादिसाहचर्यात् स्वसम्बन्धिकार्यपरतया स्वजननीवाचको ग्राह्यः न तु परिच्छेत्तृवाचकः ।

अतोऽ(१)म् । ७ । १ । २४ ।

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः (६०पृ०) । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति (८९पृ०) हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ।

क्लीबात्परस्यौङः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः * । ज्ञाने ।

जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ।

क्लीबादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ।

---

(१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति(१४२पृ०)वानुवर्त्तते अयञ्चाम् लुको, बाधको येन नाप्राप्ते इति न्यायात् ।

(२) जसः शीति(६३पृ०)सूत्रात् शीति औङ आप इत्यत (१२७पृ०) औङिति चानुवर्त्त्याह औङः शीति ।

(३) यस्येतीति इश्च अश्च यं तस्य ईत् ईकार तस्मिन् भस्येत्यधिकारः (६ । ४ । १२९पृ०) तेन तद्धिते इत्यतः (२२४पृ०) तद्धितोऽनुवर्त्यते इत्याह भस्येत्यादि ।

झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः(४)स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः (११०पृ०)ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवन्धनवनफलादयः।

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः।७।१।२५।

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्ड् डादेशः (५) स्यात्।

टेः (६)।६।४।१४३।

डिति परेभस्य टेर्लोपः स्यात्। वावसाने(८३पृ०)। कतरत् कतरद्। कतरे। कतराणि भस्येति किम्। पञ्चमः(७)। टेर्लुप्तत्वात्(८)प्रथमयोरिति(७७पृ०) पूर्वसवर्णदीर्घः, एङ्ह्रस्वादिति (८९पृ०)। सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषम्पुवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः*। एकतरम्। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्।

---

(४) इदितोनुमित्यतो (७३२पृ०) नुमिति उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५८पृ०) सर्वनामस्थान इति चानुवर्त्याऽऽ नुमागम इत्यादि।

(५) अद्ड इति कृते स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२पृ०) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य टुत्वं संयोगान्तलोपश्च स्वरूपभेदभिया न कृतम्।

(६) टेरिति अल्लोपोऽन इत्यतो (१०५पृ०) लोप इति ति विंशतेर्डितीत्यतो (४१०पृ०) डितीति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६।४।१२९।

(७) पञ्चम इत्यत्र डटि मुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावाच्च टिलोपः किन्तु पदत्वाज्जलोप एवेति भावः।

(८) अद्ड्डो डित्करणफलमाह टेरिति दादेशमात्रे कृते पूर्वसवर्णदीर्घाभावेन एङ् ह्रस्वादिति (१०८पृ०) सम्बुद्धिलोपः स्यादिति भावः।

अजरम्। अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्।

सान्त (६) महतः संयोगस्य। ६।४।१०।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि-अजराणि। अमि लुकोऽपवादममभावम्बाधित्वा परत्वा ज्जरस्। परत्वाज्जरस्। ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक्‡। अजरसम्। अजरम्। अजरसी। अजरे। अजरांसि, अजराणि। शेषम्पुंवत्। पद्दन्निति (१०५पृ०)हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांस्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मांभ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थ मित्युक्तम्(१०७पृ०) अतएव भाष्ये मांस्पचन्या(१०)उखाया इत्युदाहृतम् अयस्मयादित्वेन(१।४।२०पृ०)भत्वात्संयोगान्तलोपो न। पद्दन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ। तथापि अपो भीत्यत्र(१८२पृ०)

---

(६) सान्तेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति(१६२पृ०) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०पृ०) चानुवर्त्तते उपधाग्रहणञ्चेदं पूर्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भवादतएवानेहांसि श्रेयांसीत्यादिसिद्धिः।

‡ जरसोऽदन्तत्वाभावात् स्वमोरिति (१४२पृ०) नामोलुक्।

(१०) पच्यतेऽस्यामित्याधारे ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति विग्रहे समासे ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम्। पद्दन्नित्यादिसूत्रे (१०५पृ०)प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थतया मांसशब्दस्य मांसादेश इति भावः।

मासश्छन्दसीति वार्त्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ ।४७।

क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८४०) आकारलोपो न ।

स्वमोर्नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति(११४४०)निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना(१०६४०) । वारिणा ।

---

(११) मासश्छन्दसीति (७ । ४ । ४८ सू०) मासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः यथा माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादचश्चेति (७५) परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधेश्चाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेति व्यवर्णनिमित्तो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) स्वमोरिति षड्भ्योलुगित्यतो (११४४०) लुगित्यनुवर्त्तते अयञ्च लुक् । त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोनुमित्यतः (७ ३२४०) नुमिति पदमनुवर्त्त्याह नुमागम इति विभक्ताविति किं त्रपुणो मद्यस्येदं त्राधवमित्यत्रापि मा भूत् ।

घेर्ङितीति(१०९पृ०)गुणे प्राप्ते । वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो (१६) नुम् पूर्व्वविप्रतिषेधेन *। वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति(१२२पृ०)नुट, नामीति(९४पृ०) (१७) दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्पुंवद्गालवस्य ।७। १। ७४।

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये (१८) भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीवं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये—अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तफलम्पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२९) ।

---

(१६) वृद्ध्यौत्त्वेति । अतिसखीनीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति(१११पृ०)णित्त्वाद्वृद्धिः वारिणीत्यत्र अच्च घेरिति (११०पृ०) औत्त्वं, प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र तृज्वद्भावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङितीति (१०९पृ०) गुणस्य प्राप्तस्ते चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् नुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुम्नुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि नुमोऽङ्गावयवतया नामीति न दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव नुटा नुमो बाधनाय नुमचिरेत्याद्यारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् येनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य तस्यैव वृक्षवाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्ततोऽर्थ आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्याशयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति तथा च तुल्यार्थबोधकत्वे सति पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति फलितम् इकोयणचीत्यतो (२२पृ०) अचीत्यनुवर्त्तते । पुंवदिति नुम्नुमोरभावातिदेशः ।

(१९) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य वृक्षे प्रवृत्तौ तद्बोधक-

अस्थिदधि(२०)सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७।१।७५।

एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः। अल्लोपोऽनः (१०५पृ०)। दध्ना। दध्ने। दध्नः २। दध्नोः २। दध्नाम्। दध्नि दधनि शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षि। तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हे सुधि-सुधे। सुधिया-सुधिना। सुधियाम्-सुधीनाम्। प्रध्या-प्रधिना। मधु। मधुनी। मधूनि। हे मधो हे मधु। एवमम्ब्वादयः। सानुशब्दस्य स्नुर्वा। स्नूनि-सानूनि। प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रोष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन(१४३पृ०)नुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौ पुंवत्त्वे-प्रियक्रोष्ट्रा-प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्र तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टुने। नुमचिरेति(१२३पृ०)नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुलुना-सुल्वा। धातृ। धातृणी। धातॄणि। हे धातः-हे धातृ। धात्रा-धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः।

एच इग्घ्रस्वादेशे। १।१।४८।

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात्। प्रद्यु।

तायाम् वृक्षत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिरित्यनयोर्भेदादित्यर्थः। पीलुशब्दात् विकारार्थे अण् तस्य च फले लुगिति (४।३। १६३सू०) लुगिति तस्य फलवाचकता।

(२०) अस्थिदधीति अस्थिसाहचर्य्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव ग्राह्यं न तु धाञः क्विप्रत्ययसिद्धमिति बोध्यम्।

प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रद्युनेत्यादि। इह न पुंवत् यदिगन्तं(२१)प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्। एवमग्रेऽपि। प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्रायो हलीति(१२६७०) आत्वम् प्रराभ्याम्। प्रराभिः। नुमचिरेति(१२२५०)नुट्याते प्रराणामिति माधवः। वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वन्न। नामीति(६४५०)दीर्घस्यारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुने इत्यादि*।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

---

(२१) यदिगन्तमित्यादि एतच्च माधवमते प्राचीनमते तु प्रकृष्टस्वर्गवच्चादिरूपनिमित्तैक्यात् प्रद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव क्लीबे इगन्त इति न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषितपुंस्कत्वेन क्लीबस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीक्षणीयमिति तत्त्वबोधिन्याद्यनुसारिणः। तत्त्व०।

हो ढः । ८ । २ । ३१ ।

हस्य ढः स्याज्झलि (१) पदान्ते च । हल्ङ्याबिति (११२पृ०) सलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट्—लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्सु—लिट्त्सु ।

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । ८ । २ । ३७ ।

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् गर्द्दभमाचष्टे गर्द्दभयति । ततः क्विपि णिलोपः गर्द्दप् । झलीति निवृत्तं स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

---

(१) झलो झलीत्यतो (३४०पृ०) झलीति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतः (१६६पृ०) अन्ते इति चानुवर्त्त्य पदस्य (८।१।१६सू०) अधिकारादाह झलीत्यादि तत्र झलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः एवमन्यत्रापि पदान्त इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तदुहेर्दादेरिति मतेन

धात्ववयवत्वाद्भष्भावः जश्त्वचर्त्वे। धुक् (२)। धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु।

वा (४) द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८। २। ३३।

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट्-ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम् ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु ध्रुट्त्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्।

इग्यणः सम्प्रसारणम्। १। १। ४५।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्।

वाह (५) ऊठ्। ६। ४। १३२।

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्।

झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् दुघिति समुदायस्य यः पूर्वभाग एकाच् दु इति भागस्तस्य झषन्तत्वाभावात् अन्त्यभागस्य च उधित्यस्य एकाचः झषन्तत्वेऽपि न तत्र बशः सम्भव इत्याशङ्क्याह व्यपदेशिवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति क्विपः प्राक् प्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्दादेरिति घादेशे कृते झषन्तत्वात्तत्तेरिति भावः।

(२) धुगिति अत्वसन्तस्येति (१८२पृ०)सूत्रे ऽधातोरिति निषेधेन क्विबन्तस्याप्यप्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः। एकाचः किं दामलिट्। बशः किं क्रोत्स्यति। झषन्तस्य किं दास्यतीत्यादौ मा भूत्।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम्।

(५) वाह इति वसोः सम्प्रसारणमित्यतः (१८७पृ०) सम्प्रसारणमनुवृत्तमूठो विशेषणं तेनाल्लोऽन्त्यस्येति (२६पृ०) न प्रवर्त्तते।

सम्प्रसारणाच्च (६) । ६ । १ । १०८ ।

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्यूट्सु (४२पृ०) । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव (७) ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ९८ ।

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (९) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् ( ) इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयम् (१०) नुम् ।

अतोविशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

---

(६) सम्प्रसारणाच्चेति अत्र अमि पूर्वरूप इत्यतः (९०पृ०) पूर्वरूप इति इकोयणचीत्यतो(२२पृ०) अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्वपरयोः (४२पृ०) इत्यधिकारः ।

(७) छन्दस्येवेति । वहश्चेति (३।२।६४सू०) सूत्रे भजो ण्विः, छन्दसि सह (३ । २ ।६२। ६३सू०) इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अकारान्तोपपद एव वाहः साधुरेति कैयटादयस्तेन भुवं वहतीत्यादौ भूवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रष्ठौह आगतः प्रष्ठवाड्रूपमिति प्रयोगात् लोकेऽपि वहः क्विबिति द्योतनाय पक्षे इत्यस्वरसः सूचितः ।

(८) इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यतः (१६९पृ०) सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते ।

(९)साविति । आच्छीनद्योर्नुमित्यतः(१६९पृ०)आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते

(१०) आदित्यधिकारादिति । याडुटा(७१६पृ०) सीयुड्व (७२८पृ०) विशेषविहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्क्याहावर्णात् पर इति उपजीव्योपजीवकभावेनाविरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) अमा चेति अम् सम्बुद्धाविति (१४९पृ०)विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् समावेशादुभयमपि भवतीत्यर्थः । अमा चेति आकारा-

च नुम् न बाध्यते। सोर्लोपः। नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वन्न। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्।

अम् सम्बुद्धौ। ७।१।९९।

चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवादः। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा।

वसु स्रंसुध्वंस्वनडुहान्दः। ८।२।७२।

सान्तवस्वन्तस्य (१३)स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि। सान्तेति किं विद्वान्। पदान्ते इति किं स्रस्तम्। ध्वस्तम्।

सहेः साडः सः। ८।३।५६।

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इति (३।२।६३सू०)ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। अन्येषामपीति (६।३।१३७सू०)पूर्वपदस्य दीर्घः।

दिपाठे बह्वनड्वांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् नपुंसकस्य झलच (१३९पृ०) इति नुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः।

(१२) नुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविकृते नुमा भवितव्यं न तु दत्वसंयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः। किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने सन्धिकार्यं स्यादेव तेन अनड्वांस्तत्र त्यादौ नश्छव्यम् परे प्रशान् इत्यतः (९८पृ०) रुत्वमिति बोध्यम्।

(१२) वस्विति प्रत्ययस्तेन तदन्तं ग्राह्यं ससजुषोरित्यतः (७७पृ०) सेत्यनुवृत्त्या वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्त इत्युक्तिः भाष्यादिव्याख्यानात्।

दिव औत्। ७। १। ८४।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ(१४)परे। अल्विधित्वेन(२२पृ०(१५) स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्यादिलोपो (१११पृ०) न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ।

दिव उत्। ६। १। १३१।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६)। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २।

षट्चतुर्भ्यश्च। ७। १। ५५।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात्। णत्वं द्वित्वञ्च। चतुर्णाम्।

रोः सुपि। ८। ३। १६।

सप्तमीबहुवचने रोरेव (१७) विसर्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते।

---

(१४) दिव औदिति सावनुडुह इत्यतः (१४८पृ०)साविव्यनुवर्त्तते तपरकरणं मुखसुखार्थम्।

(१५) अल्विधित्वेनेति स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रालोविधिरल्विधिरिति पञ्चम्यन्ततत्पुरुषस्याप्याश्रयणीयतायाः (२२पृ०) प्रागुक्तत्वादिति।

(१६) पदान्तात् (६।१।७६सू०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयादाह पदान्ते इति।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनियमस्तु न भवति हलोऽनन्तराः संयोग इत्यत्रासुप्यपि विसर्गनिर्देशज्ञापनादिति भावः।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ।

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलङ्कमलां वा आचचाणः । कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वं कमल्षु ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि । सर्ववत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ।

---

(१८) अष्टन आ विभक्ताविल्यतो (१६२पृ०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायादाह अकच्सहितस्येति । अन्यानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गतयाऽकचएव प्राक् प्रवृत्तेस्तत्सहितस्यैवायमादेश इति बोध्यम् ।

इदम इदः स्थानेऽय् स्यात् सौ (१९) पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च ।

दश्च । ७ । २ । १०९ ।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः (२१) ।

अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

---

(१९) इदोऽय् पुंसीत्यत्र तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यनुवर्तते ।

(२०) दश्चेति तदोः सः सावित्यः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन साक्यादेशात् दश्चासम्भवात् दूरस्थमपि अष्टन आ विभक्ता-वित्यतो (१६२७०) विभक्तावितिपदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अनन्त्ययोरिति किं, हे स इति भो अच्युत इति सम्बुद्ध्यग्रहणं न क्रियते इति भावः । नास्तीत्यत्र मूलन्तु प्रचुरप्रयोगेष्वदर्शनमेवाहुः ।

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति ॥

वचनादेवं विप्रकृष्टार्थसाभिमुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति । यत्त्वाहुः तदापततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि सम्बोध्यपरत्वे बाधकाभावात् विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-पितस्य वस्तुनः सम्बोधनदर्शनाच्च । तथाह भट्टिः हे पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति ।

(२२) प्रत्याहार इति न तु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणात् अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६२७०) ऽनुवृत्तम् । नकौ ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थके(२३) ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । २१ ।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्य्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात् । आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् (२६) न स्यात् । एभिः ।

---

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्त्यस्येति(२९पृ०)परिभाषया इदोऽन्त्यस्य लोपः स्यादित्याशङ्क्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता । अनर्थके ऽलोऽन्त्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदंशब्दस्यावयवे इद्भागे-ऽर्थवत्त्वाभावान्नालोऽन्त्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिपठीत्यादौ सञाभिदिति(उ०१२९पृ०) अत्तिपूर्व्योश्चेति(उ१२८पृ०)इत्त्वं सर्वाभ्यासस्य स्यात् द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि कृते द्वित्वे समुदायस्यैव तथात्वा-दित्याशङ्कायामाहानभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदिः तथा यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वएव आद्यन्तव्यवहारो लोके प्रसिद्धः स च एकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्य्याणि न स्युरतोऽयमतिदेशारम्भः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपहाय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितं विशिष्टोऽपदेशोव्यपदेशो मुख्य-व्यवहारः सोऽस्मिन्नस्तीति व्यपदेशो मुख्य इति यावत् । तेन मुख्य-मेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्य्यं स्यादिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादुपमानस्यापि सप्तम्यन्ततया आव-श्यकतया अत्र सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिरिति फलितमाहादाविवेति ।

(२६) अत्र अतो भिस ऐसित्यतो(८१पृ०)भिस ऐसित्यनुवर्त्तते ।

एभिः। अत्वं नित्यत्वात् (२७) ङेस्मै पश्चाद्धलि लोपः। अस्मै। आभ्याम् एभ्यः। अस्मात्। आभ्याम्। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषाम्। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु। अयकम्। इमकौ। इमके। इमकम्। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्याम्। इमकैः।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ।२।४।३२।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ। अश्वचनं (२८) साकच्कार्थम्।

द्वितीयाटौःस्वेनः।२।४।३४।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्य्यं (२९) विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरं विधातुम्पुनरुपादानमन्वादेशः। यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं

---

(२७) इद ए इति स्थिते त्वाभावात् पूर्व्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वात्(२०६०)परबाधः। कृते तु त्वाभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधितकृतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः।

(२८) इदमोऽनुदात्तमात्रविधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपसिद्धेरश्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याहाश्वचनमिति।

(२९) किञ्चित् कार्य्यमिति अपूर्व्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः ज्ञापनरूपस्यैवान्न विधानस्यापेक्षणात्तु प्रवर्त्तनाविषयपर्य्यन्तस्येति बोध्यम्।

स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ठ्सु—सुगण्ट्सु—सुगण्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य (२०) क्विझलोरिति (उ०२२५पृ०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः हलङ्यादीति (१११ पृ०) सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न ङिसम्बुद्ध्योः । ८ । २ । ८ ।

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (३५१७पृ०)ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् (२१) परमे व्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ । चर्म्मणि तिला अस्य चर्म्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः(१०५पृ०) ।श्चुत्वम् । नचाल्लोपः (२२) स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।

---

(२०) अनुनासिकस्येति दीर्घे कर्त्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ (३५पृ०)तन्निषेधात् क्वौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२१) प्रत्ययलक्षणमिति लुका लुप्ताया अपि सप्तम्या नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधलक्षणता न लुमतेति (११४पृ०) निषेधस्यानित्यत्वकल्पनादिति भावः ।

(२२) न चाल्लोप इति । अचः परस्मिन् पूर्व्वविधावितिसूत्रे(२४पृ०)परनिमित्तकाजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदित्यर्थके पूर्व्वविधिशब्देन पूर्व्वस्मादपि विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य पूर्व्वस्मात् चवर्गात् जकारात् तवर्गनकारस्य श्चुत्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन श्चुत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते पूर्व्वत्रासिद्धे इत्यादि ।

नापि (३३) बहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) षाष्ठीम्परिभाषाम्प्रति णुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जज्ञोर्ज्ञः (३५)। राज्ञः। राज्ञा।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२।

सुब्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च

---

(३३) नापीति। णुत्वापेक्षयाऽल्लोपस्य बहिरङ्गत्वं यान्यजादिप्रत्ययसापेक्षत्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यत लोप इत्यनुवर्त्त्यते। तथाच तस्यासिद्धत्वेन न णुत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कार्थः।

(३४) यथोद्देशेति। सूत्राणां सपरिकराणामुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्य्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्य्यकालपक्षे इत्यर्थः षाष्ठीमिति षष्ठाध्याये वाह ऊठिति सूत्रभाष्ये ज्ञापितां षाष्ठीम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति णुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति(१२पृ०)शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात्। रषाभ्यां नो णः समानपदे इति (५८पृ०) सूत्रस्याष्टमाध्यायीयतया तदपेक्षया षाष्ठ्याः परिभाषायाः पूर्व्वत्वेन पूर्व्वत्रासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः एवम् एव तत्परिकरेऽपि पूर्व्वापरत्वतौल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवाभावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः।

(३५) जज्ञोर्ज्ञ इति अनयोर्योगे लोकवेदप्रसिद्धनादशब्दध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्वक्षरान्तरविधायकं तेन तज्ज्ञानमित्यादौ णुत्वसिद्धिरिति। शब्देन्दु०।

(३६) सुब्विधाविति अत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्व्वविभक्त्यन्तावयवकः समासो भाष्येऽभिहितः। पूर्व्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धे अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्ष्यवदित्याहुर्नान्यत्रेति। तत्र सुपःस्थाने विधौ यथा राजभिरित्यादौ भिस ऐस्त्वं न। सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्वमेत्वञ्च न। स्वरविधौ पञ्चार्म्मं दशार्म्ममित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया

नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्च न। राजभिः। राज्ञे। राजभ्याम्। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञाम्। राज्ञि राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते।

हलि च (३७)।८।२।७७।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८)। बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्त्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः।

न संयोगाद्वमन्तात्।६।४।१३७।

कर्मे चार्व्वर्णमिति(६।२।६०सू०)अवर्णान्तपूर्व्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम्। संज्ञाविधौ यथा दश वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ष्णान्ता षडिति (१६२पृ०) षट्संज्ञायां न षट्स्वस्रित्यादिना(१२८पृ०)ङीप्टापोर्निषेधः। सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् तत्प्रसङ्गः। सति तुग्विधौ वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य पिति कृतीति(उ०२०५पृ०)न तुक्। अत्र कृतीति विशेषणात् सन्धिकार्य्ये तुक् भवत्येव तेन वृत्रहच्छत्रमित्यादौ छे चेति(७०पृ०)तुक्। राजाश्व इत्यादिपदेन राजीयति राजायते इत्यादि ग्राह्यम् तत्र नलोपस्य सिद्धतया ईत्वदीर्घ सवर्णदीर्घैकादेशा भवन्तीति बोध्यम्।

(३७) अत्र र्व्वोरुपधाया दीर्घ इक इति (१८५पृ०) सूत्रं, सिपि धातो रुर्वा (उ०१२६पृ) धातोरिति चानुवर्त्तते।

(३८) तन्निषेधादिति न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (२५पृ०) स्थानिवत्त्वनिषेधात्।

(३९) उक्तन्यायेन षष्ठाध्यायीयायास्तस्या अष्टमाध्यायीयैतत्सूत्रापेक्षया पूर्व्वत्वात् पूर्व्वत्रासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रतीव्यादौ दर्शितेत्यर्थः।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि।

इन्हन्पूषार्य्यम्णां शौ। ६। ४। १२।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र(४०)। इति निषेधे प्राप्ते।

सौ च। ६। ४। १३।

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ (४१) सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपद इति(१३८पृ०) णत्वम्। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणम्। वृत्रहणौ।

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७। ३। ५४।

ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्।

हन्तेः (४२)। ८। ४। २२।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्।

अत्पूर्व्वस्य। ८। ४। २२।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभा-

(४०) इन्हन्निति। सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनेनैव (११०पृ०) दीर्घसिद्धौ परिसंख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्रेति च।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति(१११पृ०)पदमनुवर्त्तते

(४२) हन्तेरत्पूर्व्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति।

गसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्याबाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति(१२८पृ०)(४३)णत्वमपि निवर्त्तते (४४)। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तम्। तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणम्भवत्येव "अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिम्प्रयोजयन्तीति,, (४५) वचनात्। अर्य्यम्णि अर्य्यमणि। पूष्णि पूषणि।

मघवा बहुलम्। ६। ४। १२८।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्।

उगिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः। ७। १। ७०।

(४३) अत्पूर्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याहैकाजुत्तरेति।

(४४) अपिर्भिन्नक्रमे एकाजुत्तरपदेइत्यपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्तेत्यस्य(४८२पृ०)कुमति चेत्यस्य (४८२पृ०) च संग्रहः बाध्यसामान्यचिन्तया सर्व्वबाध इति भावः।

(४५) अनिनस्मन्निति राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन सुशर्म्मेत्यर्थवता प्रथिमेत्यनर्थकेन तदन्तग्रहणमित्युदाहार्य्यम्।

(४६) मघवेति अर्वणस्त्रसावित्यतः (१६१पृ०) तृ इत्यनुवर्त्तते त्वभावपक्षे सूत्रे मघवेति पदं तत्र लुप्तषष्ठीकमित्याह मघवन्शब्दस्येति।

(४७) उगिदचामिति अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् उगितो धातोश्चेद्भवति उगित्कार्य्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वन्न भवति बहुलग्रहणात्। तथाच श्वन्नुक्षन्निति। निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रमत्याख्यातमाकरे। "हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति" भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। त्रत्वाभावे। मघवा। छन्दसीवनिपौ (४८) चेति वनिबन्तस्मध्योदात्तं छन्दस्येव (४९)। अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्।

श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६। ४। १३३।

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्। सम्प्रसारणाच्च(१४८पृ०)। आद्गुणः(४२पृ०)। मघोनः। अन्नन्तानाङ्किम्। मघवतः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किम्। माघवनम्। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शब्दस्योक्ते कृते।

---

(४८) छन्दसीति मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीत्यर्थः। ई सुमङ्गलीरियं वधूः। वनिप् मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकृता वैदिकप्रकरणे।

(४९) छन्दस्येवेति।

अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति॥

वनिबन्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम्। मनो०।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्। ६। १। ३७।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वम्। अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम्। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्।

अर्वणस्त्रसावनञः। ६। ४। १२७।

नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याऽङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्नतु सौ (५०)। उगित्त्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तम्। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि। अनञः किम्। अनर्वा (५१) यज्ववत्।

पथिमथ्यृभुक्षामात्। ७। १। ८५।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने। ७। १। ८६।

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे।

थोन्थः। ७। १। ८७।

---

(५०) असाविति पर्युदासे सुभिन्ने सुप्सदृशे विभक्तिरूपे एव प्रत्यये स्यात्तत्सार्वतीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति।

(५१) अनञः किमिति अनञ इत्यस्य कःशब्दो व्यावर्त्त्य इति प्रश्नः। अनर्वेति यज्वन्‌शब्दसदृशोऽनर्वन्‌शब्दो व्यावर्त्त्य इत्युत्तरमेवम् सर्वत्र।

पथिमथोस्थस्य न्थादेश स्यात् सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः। पन्थानौ। पन्थानः। पन्थानम्। पन्थानौ।

भस्य टेर्लोपः। ७। १। ८८।

भसंज्ञस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवम्मन्थाः ऋभुक्षाः। स्त्रियान्नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी नगरी। अतृभुक्षी सेना। आत्वन्नपुंसके न भवति न लुमतेति(११४पृ०)प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः*। हे सुपथिन् हे सुपथि। नलोपः सुप्स्वरेति (५६पृ०) नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शौ सर्वनामस्थानत्वात्। सुपन्थानि। पुनरपि। सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि।

ष्णान्ता षट्। १। १। २४।

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षड्भ्यो लुक्। (११४पृ०)पञ्च २। संख्या किम्। विप्रुषः। पामानः। शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः २। षट्चतुर्भ्यश्चेति(१५०क्र०)नुट्।

नोपधायाः। ६। ४। ७।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे। नलोपः ‡। पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुग्नुटौ।

---

‡ स्वादिष्विति (१०८पृ०) पदत्वे न लोप इति (१०६पृ०) सूत्रेण।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो(५४)दीर्घादिति(६।१।१७२) सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ२।परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । ङसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न

---

(५२) रायो हलीत्यतो(२६४सू०)हलीत्यपकृष्याह हलादाविति तदकरणे अष्टानामित्यादि न सिद्ध्यति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाऽभावात् नुटोऽप्रवृत्तेः । कृते तु नुटि हलादिपरत्वेनात्वमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतेत्यत आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वस्यैवेदमनुकरणं न तु लक्षणसम्पन्नं तथा सति अनन्तरोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वज्ञाभार्यमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिसि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घात् किमष्टभिरिति मध्योदात्तम् । तत्त्व० ।

ष्टुत्वम् कार्य्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना। इत्यादि। जग्ग्रसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव(५५) नतु गौणतायाम्। तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम्। प्रियाष्टाभ्याम्। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु।

प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि।

भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्—भुद्। बुधौ। बुधः।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च। ३। २। ५९।

एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्य्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदाद्युजेः क्विन् स्यात् कनाविती

कृदतिङ्। ३। १। ९३।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्।

वेरपृक्तस्य। ६। १। ६७।

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः।

युजेरऽसमासे। ७। १। ७१।

---

(५५) प्राधान्य एवेति औश्त्वं हि लुगलुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौणत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् तथाच औश्विधौ कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः॥

यजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः संयोगान्तस्य लोपः।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः। ८। २। ६२।

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति (६२पृ०) नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजेत्यादि। असमासे किम्।

चोः कुः। ८। २। ३०।

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक् सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं नत्विका निर्देशः। तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक्। युज-समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तस्य लोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति(१२०पृ०)षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। राट्-राड्। राजौ। राजः। राट्सु—राट्त्सु। एवं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। विश्वसृट्। इह यजिसृज्योः कुत्वं नेति क्वौ(१८४पृ०)वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृदीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते। नतु राजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि।

---

(५६) अत्र उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५८पृ०) सर्वनामस्थान इति इदितोनुम्धातोः (७०२२पृ०) नुमिति चानुवर्त्तते।

परौ व्रजे षः पदान्ते *। परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वञ्च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः ।६।३।१२८।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्—विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः विश्वाराड्भ्यामित्यादि।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च।८।२।२९।

पदान्ते(५८)झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्—भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। ऋत्विगित्यादिना(१६४४०)ऋतावुपपदे यजेः क्विन् क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्—ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। रात्सस्येति(१२२सू०)नियमान्न संयोगान्तस्य लोपः। ऊर्क्—ऊर्ग् (५०)। ऊर्जौ। ऊर्जः। त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च।

---

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०सू०) दीर्घ इत्यनुवर्त्तते।

(५८) स्कोरित्यत्र पदस्येत्यधिकारः झलो झलीत्यतो(७४०सू०)झलीत्यनुवर्त्तते संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पदं झलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते झलि चेति झलि किं भ्रष्टः। भ्रज्जतीति भृट् व्रश्चेत्यादिना(१२०सू०)षत्वम्।

(५९) ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोरित्यस्मात् चुरादेः क्विपि णिलोपः च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च।

तदोः (६०) सः सावनन्त्ययोः। ७। २।

त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात् सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यम्। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते। द्विपर्य्यन्तानामित्येव। नेह। त्वम्। नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्। अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः २।

ङेप्रथमयोरम्। ७। १। २८।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-मादेशः स्यात्।

मपर्य्यन्तस्य। ७। २। ९१।

इत्यधिकृत्य।

---

(६०) तदोरित्यत्र त्यदादीनाम इत्यतः (११५पृ०) त्यदादीनामित्यनुवर्त्तते त्यदादीनां किमातपः दारक इत्यादौ न। तदोः किं य इति अनन्त्ययोः किं हे स। अत्र परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्वमन्त्यस्य दकारस्य सकारे कृते हल्ङ्याब्भ्यादिना (१११पृ०) सुलोपे च रुत्वविसर्गौ स्यातां तथा च हे स इति सविसर्गं रूपं स्यादिति भावः।

(६१) ङेप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यतो (१७२पृ०) युष्मदस्मद्भ्या-मित्यनुवर्त्तते ङे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं प्रथमाशब्दश्च प्रथमा द्वितीयासमुदाये गौण इत्याशयेनाह ङे इत्यस्येत्यादि।

त्वाहौ (६२) सौ। ७।२।९४।

युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे।

शेषे (६३) लोपः। ७।२।९०।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४) लोपः स्यात्। अतो गुणे (८८पृ०) (६५)। अमि पूर्वः। (९०पृ०) त्वम्। अहम्। ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति। सत्यम्। 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया (६६)तेन मपर्य्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात्। स च परो-

---

(६२). त्वाहाविति त्वमावेकवचने इत्यनेनैव (१७०पृ०) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रं तादृशस्थले युष्मद एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशासम्भवादिति बोध्यम्।

(६३) प्रागुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्याहात्वयत्वेति।

प्रञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठ्याः प्रथमयोरपि

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते इति काशिका।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२९पृ०) परिभाषालभ्यमाहान्त्यस्येति।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु भाष्ये हलन्तास्ते इति स्थितम्।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षयेति यदि शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति लाभात् अतः शेषशब्दार्थमन्यमेवेह मन्यामहे इति भावः।

ऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे (८८५०) इति (६७) प्रवर्त्तते। अदन्तत्वाभावान्न टाप्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्।

युवावौ द्विवचने। ७। २। ६२।

द्वयोरुक्तौ (६८) युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्। ७। २। ८८।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। औङ्ङीत्येव सुवचम्। भाषायां किम्। युवं वस्त्राणि। युवाम्। आवाम्। मपर्य्यन्तस्य किम् (६९)। साकच्कस्य मा भूत्। युवकाम्। आवकाम्। त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति (७०) मा भूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत्।

---

(६७) अतो गुणे इति। पर्ण्यादाङ्गं बलीय इत्येतद् समानविषये एव, इह तु शेषे लोपे विभक्तिर्निमित्तं, पररूपे त्वकार इति विभिन्नविषयत्वाच्चास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दो गौण इत्याह द्वयोरुक्ताविति तत्फलन्तु गौणेऽप्यादेश इति मूलोदाहरणे स्पष्टम्।

(६९) मपर्य्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः।

(७०) ननु समुदायादेशस्वीकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुपि सर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६५०) सुबन्तस्य टेः प्रागकजिति व्यवस्थाया युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवामिति सिद्धे, त्वरमकज् भविष्यतीति न तत्र दोष इत्यत आह त्वग्रा म्येति। तथाहि त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽचीति(१०७१५०)यादेशे तयोः संयोगात् तथाहि त्वम्येति प्राप्तिरिति भावः। नन्वत्रापि योऽचीत्यनुक्ता अच्ये इति सूत्रकल्पनेन एकारादेशे अयादेशे च तत्रादसिद्धिरत आह युवकाभ्यामिति

यूयवयौ जसि। ७।२।९३।

स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसःशी प्राप्तः अङ्गकार्य्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्य्यमिति न भवति, ङेप्रथमयोरित्यत्र (१६७४०) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम् मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा।

त्वमावेकवचने। ७।२।९७।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ।

द्वितीयायाञ्च। ७।२।८७।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्।

शसो न। ७।१।२९।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् यो-

सर्वादेशस्वीकारे साकच्कयोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति भावः। हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सर्वादेशे त्वयेत्याद्यसिद्धिश्च मपर्य्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम्। भाष्ये तु मपर्य्यन्तस्येत्यभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्य्यन्तस्थाने आदेश इत्युक्त्या यत्र निरवशेषत्वं युष्मयते अस्मयते इत्यादौ नादेश इति फलान्तरमभिहितम्।

(७१) अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषासमर्थतो दर्शयति अङ्गकार्य्ये इति अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन् कृते प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरप्रवृत्तिरिति

ऽपवादः । आदेः परस्य (२८पृ०) (७२)। संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि । ७ । २ । ८९ ।

अनयोर्यकारादेशःस्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ ङयि । ७ । २ । ९५ ।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः (१६८पृ०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपोऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तत्रैव जसः स्थानेऽम्प्रवृत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७२) आदेः परस्येति (२८पृ०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने नकारादेशो तेन संयुक्तस्य नस् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात्। त्वत्। मत्। ङसे
श्चेति सुवचम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

पञ्चम्या अत्। ७। १। ३१।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात्। युष्मत्। अस्मत्।

तवममौ ङसि। ७। २। ९६।

अनयोर्मपर्य्यन्तस्य तव ममौ स्तो ङसि।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। ७। १। २७।

तव। मम। युवयोः। आवयोः।

साम आकम्। ७। १। ३३।

आभ्यामरस्य साम आकम् स्यात्। भाविनः (७३) सुटो निवृ-
त्त्यर्थं ससुट्कनिर्द्देशः। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि।
मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु।

समस्यमाने (७४)। द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।

---

(७३) आकमादेशात् पूर्वं योऽचीति(१७१पृ०)यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपा-
भावात्। अवर्णान्ताद्विहितस्य सुटोऽप्रसक्त्या सामइति ससुट्कनिर्द्देशः
कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तात् प्राप्तः
सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्द्देशान्निवर्त्तते इति भावः।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि।
यच्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वा-
दाह द्व्येकत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व
गतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया ग्रहणेन युवाद्यादेश इति भावः।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥
सुजस्ङेङस्सु परतः आदेशाः स्युस्सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम्२ । अतिमाम्२ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् (७६) । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त

---

(७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्बाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ कथं नैर्बाध्येयातामित्याशङ्क्याह त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र (८।१सू०) परशब्दस्येष्टविषयेऽकार प्रश्लेषेण पूर्वार्थकत्वात्तथेति भावः ।

(७६) अतित्वाकमिति प्राञ्चस्तु यस्मात् सुङ्ग्ये भावो तस्यैवाम आकमा भवितव्यं मच तद्गौणत्वे भवतीति तत्राकम् न प्रवर्तते तथाच तत्र अतित्वयाम् अतिमयामित्येव रूपमित्याहुः ।

इति विग्रहे। सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औ अम् औट्सु अतियुवाम्। अत्यावाम्। अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्याम् ३। अत्यावाभ्याम् ३। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः। अतियुवत्। अत्यावत्। ओसोः। अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकम। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे। सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअमौट्सु। अतियुष्माम्। अत्यस्माम्। अतियुष्मान्। अत्यास्मान्। अतियुष्मया अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३। अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसोः। अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु अत्यस्मासु।

पदस्य (७७)। ८। १। १६।

पदात् (७८)। ८। ११७।

अनुदात्तंसर्व्वमपादादौ। ८। १। १८।

इत्यधिकृत्य (७९)

---

(७७) अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति (८।३।५५ सू०) विशेषनिर्देशात्ततः प्राक् पदस्येत्यधिकारः।

(७८) कुत्सने च सुप्यगोत्रादित्यतः (८।१।६९ सू०) प्राक् पदादित्यधिकारः।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादाविति पदत्रयस्य आपादसमाप्तेरधिकारः।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ । ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु । स्थग्रहणात् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

---

(८०) स्थग्रहणादिति तिष्ठतिरिहहानौ समये तिष्ठ सुग्रीवेतिवत् (समयं मा कार्षीरिति तदर्थः) तथा च षष्ठ्यादीन् प्रजहतोरेव तयोरेते आदेशा इत्यर्थः ।

विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४॥ अत्र भाष्यम् । बहुवचनमि
ति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आम
न्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः देवाः श
रण्या युष्मान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैक
ल्पिका आदेशाः । इत्येतस्मिन्पुस्तके विभाषितमित्यादि सानुवृ
त्तिकं न्यूनतादोषपरिहारार्थं पूरणीयम् ॥ = ॥ ८ ॥

इति ॐ युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। समानवाक्ये निघात (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः *। एकतिङ् वाक्यं तेनेह न। ओदनम्पच तव (८२) भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति। एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः *। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव।

न चवाहाऽहैवयुक्ते। ८। १। २४।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रचतु। कथं त्वां मां वा न रचेदित्यादि। युक्तग्रहणात् (८३) साक्षा-

ॐ प्रत्युदाहरणे पदात् परत्वसम्भवे उभयत्रादौ इति शब्दः।

(८१) उदात्तादिहननपूर्वमनुदात्तकरणं निघातः। आमन्त्रितस्य चेति (८।१।१९) सूत्रेण पदात् परस्यापादादिस्थस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता स्यादित्यर्थकेन सम्बोधनान्तस्य निघातो विहितः। यथा ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्तताख्यो निघातः। तत्र ब्रूहीतिपदं समानवाक्यमेव न तु भिन्नमकं यथात्वे विभिन्नवाक्यस्थतया तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासति।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्य एव ओदनं पचेति पचपदस्य भिन्नवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेः स्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति तवेति तथा च तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परत्वाभावेन नादेशः।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वलाभसम्भवे युक्तग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सार्थकयति युक्तग्रहणादिति साक्षादिति यत्र युष्मदस्मद्गतसमुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तत्रैव साक्षाद्योगः हरोहरिश्चेत्यत्र तु हरिगतसमुच्चयद्योतकत्वाच्च ताभ्यां साक्षाद्योग इति बोध्यम्।

योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव हरौ हरिश्च मे स्वामी।

पश्यार्थैश्चानालोचने। ८। १। २५।

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा।

सपूर्व्वायाः प्रथमाया विभाषा। ८। १। २६।

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वात्रायते स मां त्वा मेति वा।

साऽऽमन्त्रितम् (८४)। २। ३। ४८।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्।

आमन्त्रितम्पूर्व्वमविद्यमानवत्। ८। १। ७२।

स्पष्टम्। अग्ने। तव(८५)देवास्मान् पाहि। अग्ने! नय अग्ने! इन्द्रवरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशःतिङन्तनिघात आम-

---

(८४) सम्बोधने चेत्यत (२४७पृ०) सम्बोधने इत्यनुवर्त्तते चेतिपदेन प्रथमोपस्याप्यते।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न। अग्ने नयेत्यत्र तिङतिङ इत्यादिना(८।१।२८)नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न। अग्ने इन्द्रवरुणेत्यादौ आमन्त्रितस्य चेति(८।१।१९)इन्द्रेति सम्बोधननिघातो नेति विवेकः।

न्त्रितनिघातश्च न। सर्वदा रक्ष देव! न इत्यस्य तु देवेत्यस्या-विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवं इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषान्निघातः।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ८।१।७३।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत् स्यात्। हरे! दयालो! नः पाहि अग्ने तेजस्विन्(८६) सुपात् सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ।

पादः पत्। ६।४।१३०।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गम्भन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निं मथ्नाति इत्यग्निमत्—अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमथामित्यादि। ऋत्विगादिसूत्रेण(१६४४०)अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६।४।२४।

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। उगिदचामिति(१५८४०)नुम्। संयोगान्तस्य(२६४०)लोपः। नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति(१६५४०)कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चम्। प्राचौ।

---

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य वेत्याष्टमिकनिघातः।

अचः (८७) । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ६ । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्व्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्त्तते अकृतव्यूहा इति(२१पृ०)परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च(८९) टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । ३ । ९२ ।

अनयोः सर्व्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८ । २ । ८० ।

---

(८७) भस्येत्यधिकारः अल्लोपोऽन इत्यतो(१०५)ऽल्लोप इत्यनुवर्त्तते अङ्गावयवोऽसर्व्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तत्त्व० ।

(८८) ढ्रलोप इत्यतो(८०पृ०)ऽणो दीर्घः इत्यनुवर्त्तते ।

(८९) चकारेण आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८४पृ०) सर्वनाम्न इत्यनुवृत्तं समुच्चीयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः वेरपृक्तस्ये त्यनेन(१६४पृ०) लुप्तः क्विन्क्विबादिः प्रत्ययो यस्मात् अप्रत्ययस्तदन्तेऽञ्चतावित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (९०) दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्व (९१) व्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति (९२) परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते। अदमुयङ्। असेः सकारस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वम् नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ्। उक्तञ्च (९३)

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति॥

विष्वग्देवयोः किम्। अश्वाची। अञ्चतौ किम् विष्वग्युक्।

---

(९०) असेरितीकारः उच्चारणार्थ इति द्योतयन्नाहासान्तस्येति। असेरिति किम् अमुमात्मन इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत्। दात्परस्य किम् अमुया अमुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत्।

(९१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु द्विमात्रत्वादत्यन्तासदृश इति भावः। अमुमुयङित्यत्रादसोद्रेऽरिति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेनोभयोर्मत्वम्।

(९२) अदस इति षष्ठी नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्त्यस्येति परिभाषोपतिष्ठते तथा च अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात् दात्परस्य याकारस्यानन्त्यत्वात् अन्त्यस्येत्यस्य बाधे गङ्गायां घोषइत्यादौ तीरबाधे तत्समीपस्येवान्त्यसदेशस्यान्त्यसमीपस्य ग्रहणमिति भावः। तत्त्व०

(९३) उक्तञ्चेति वार्त्तिकमेतेतिशेषः क्वचित्तथैव पाठः। लत्ववत् कृपो रो ल इत्यनेन(३८०पृ०)चलीकॢप्यतेइत्यादौ ऋरीकारयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः।

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः क्रकमीति(२७६पृ०)सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । भसादावचि ।

उद ईत् । ६ । ४ । १३९ ।

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि । ६ । ३ । ९३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा ।

सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । ९५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ९४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । (९४) तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चेः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकार-

---

(९४) भविषये अचः (१७९पृ०) इत्यनेनाकारलोपात् तिर्यादेशाभावे तिरश्च इत्यादिरूपसिद्धिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाऽभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना (१६४पृ०) नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः । कुः । पयोमुक् पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति(१२०पृ०)षत्वम् । स्कोरिति(१६६पृ०)सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्सु सुवृट्त्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च* । एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्य्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । सान्तमहत इति(१४१पृ०)दीर्घः । मह्यते पूज्यते । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य (८५) चासम्बुद्धौ सौ परे । परन्नित्यञ्च नुमम्बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । असादौ महद्वत् धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचार-

(८५) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतो(११०पृ०)ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः (१५८पृ०) साविति, ढ्रलोप इत्यतो(८०पृ०)दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत (१६२पृ०)उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्वाधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यैवासन्तस्य प्रतिषेधो नत्वत्वन्तस्येत्याह धातुभिन्नासन्तस्येति ।

क्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । उगिदचामिति (१५८पृ०)सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्य्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्त इत्यादि । भातेर्डवतुप् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । अत्वन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (८६) अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न (८७) स्यात् । ददत् ददद् । ददतौ । ददतः ।

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ।

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वादन्यत्वयेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप् गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।

---

(८६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थस्तेन नेनिजतीत्यादौ अभ्यस्तानामादिरिति आद्युदात्तत्वं न प्रत्येकं पर्यायेण अपि तु समुदितस्यैवेति बोध्यम् ।
(८७) व्यवहितोऽपि नुम् प्रतिषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्याशयेनाह नुम् नेति

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने (९८) कञ्च। ३। २। ६०।

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन्।

आ सर्वनाम्नः। ६। ३। ९१।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु (९९)। कुत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति (१२०पृ०)षः। तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्-तादृग्। तादृशौ। तादृशः। षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते। हरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे खएव श्रूयते। न तु गः जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति(५७९पृ०) निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम्। व्रश्चेति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। विट्विड्। विशौ। विशः। विशम्।

---

(९८) कञन्तस्याजन्ततया हलन्तप्रकरणे नोदाहरणम्। आलोचनं ज्ञानमात्रम्। अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्म्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दाः अरुताव्ययवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञानार्थाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः।

(९९) दृग्दृशवतुष्विति (४८३पृ०) सूत्रमेवानुवर्त्त्याह दृग्दृशेति।

(१००) खकार इति अघोषमहाप्राणादिप्रयत्नसाम्यादिति भावः।

(१०१) असिद्धत्वादिति शास्त्रासिद्धत्वस्यैव कुत्वापवादत्वं न तु शास्त्रान्तरस्यापीति भावः।

नशेर्वा। ८। २। ६३।

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते। नक्—नग् नट्—नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां—नड्भ्यामित्यादि।

स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३। २। ५८।

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्। घृतस्पृक्-घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। क्विन्प्रत्ययो यस्माद्बहुव्रीह्याश्रयणात्(१०२) क्विप्यपि कुत्वं स्पृक्। षडगकाः (१०३) प्राग्वत्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना(१६४पृ०)क्विन्। द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते। कुत्वात् पूर्वञ्जश्त्वेन डःगःकःधृष्णोतीति। दधृक्—दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। षड्भ्यो लुक्(११४पृ०)। षट्-षड्। षड्भिः। षड्भ्यः२। षट्चतुर्भ्यश्चेति(१५०पृ) नुट्। अनामिति(१८पृ०)पर्य्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। यरोऽनुनासिक इति(६०पृ०)विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति (६०पृ०)नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णाम्। षट्सु—षट्त्सु। तदन्तविधिः। परमषट् परमषण्णाम्। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषाम्। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति (७७पृ०)रुत्वम्।

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। ८। २। ७६।

---

(१०२) क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५पृ०) सूत्रे क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहेराश्रयणादित्यर्थः।

(१०३) षड्गका इति विषयविशेषे षत्वडुत्वगत्वकत्वानि यथा भवन्ति तथेहापीत्यर्थः।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्। वा शरीति (७२पृ०) वा विसर्जनीयः।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। ८। ३। ५८।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्(१०४)। पिपठीःषु—पिपठीष्षु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वन्न। निंस्स (१०५)। निंसे। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्यानात्तेनेह न। सुहिंसु। पुंसु (१०६)। अतएव (१०७) न शर्ग्रहणेन गतार्थता। रात्सस्येति(१२२)सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। रोः सुपीति(१५०पृ०)नियमान्न विसर्गः।

---

(१०४) ष्टुत्वेन पूर्वस्येति। पिपठीष्षु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदान्तस्येति(८१पृ०)निषेधात् ष्टुत्वेनैव षत्वम् एतच्च रुत्वविसर्गयोः कृतयोरपि वा शरीति(७२पृ०)विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यवधानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति(८५पृ०)षत्वं नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये इति विधानादिति भावः।

(१०५) निंस्स्वेत्यादावाद्यसकारस्य नुम्मात्रव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययोरिति (८५पृ०) नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्त्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि नुमा शरा चोभाभ्यां व्यवधानान्न षत्वमिति भावः।

(१०६) सुहिंसु पुंस्वित्यादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य नुम्स्थानिकत्वाभावान्न षत्वमिति भावः।

(१०७) अतएव नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणेनैवायोगवाहानां शर्षूपसंख्याततया ग्रहणसम्भवेऽपि नुमिति पृथग्निर्देशो नुम्भिन्नस्थानिकनिवारणार्थ इति विभावनीयम्।

चिकीर्षु। दम्भेर्डोस् डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ। दोः। दोषौ। दोषः। पद्दन्निति(१०४पृ०)वा दोषन्। दोष्णः-दोषः। दोष्णा-दोषा। विश् प्रवेशने सन्नन्तात् क्विप् षत्वस्यासिद्धत्वात्(१०८)संयोगान्तलोपः। व्रश्चेति(१२०पृ०) षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्-विविड्। विविचौ। विविचः। स्कोरिति(१६६पृ०)कलोपः। तट्-तड्। तचौ। तचः। गोरट्-गोरड्। गोरचौ। गोरचः। तचिरचिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्त्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ( ) निषेधात्। तस्मात्संयोगान्तलोप एव। तक्-तग्। गोरक्-गोरग्। स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। पिपक्-पिपग्। एवं विवक् दिधक्। पिस गतौ सुष्ठु पेसतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्याम्। सुपीष्षु सुपीःषु। एवं सुतूः। तुस खण्डने। विद्वान्। विद्वांसौ विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसम्। विद्वांसौ।

वसोः सम्प्रसारणम्। ६। ४। १३१।

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वम् षत्वम्। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति(१४६पृ०)दत्वम्। विद्वद्भ्यामित्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसम्। अन्त-

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः स्यादिति भावः।

वङ्गीऽपोड़ागम: सम्प्रसारणविषये न प्रवर्त्तते अकृतव्यूहा इति (२।पृ०) परिभाषया। सेदुष:। सेदुषा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। सान्तमहत इत्यत्र (१४।पृ०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातो: महच्छब्दसाहचर्य्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति। सुहिन्(१०९)। सुहिंसौ। सुहिंस:। सुहिन्भ्याम्। सुहिन्सु सुहिन्त्सु। ध्वत्—ध्वद्। ध्वसौ। ध्वस:। ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्।

पुंसोऽसुङ्। ७।१।८९।

सर्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात्। उकार उच्चारणार्थ:बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति(२०८पृ०)ङीवर्थकृतेन(१११)पूञो-ड्डुम्सुनिति(३४२४पृ०)प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धे:। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुमांस:। पुंस:। पुंसा। पुंभ्याम्। पुंभि:। पुंसु। ऋदुशन इति(१२१पृ०)अनङ्। उशना। उशनसौ। उशनस:। अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्य:*। हे उशनन् हे उशन हे उशन:। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहस:। हे अनेह:। अनेहोभ्यामित्यादि।

---

(१०९) सुहिन्निति संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम्।

(११०) इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने इत्यत: (१६।पृ०)सर्व्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्तते। विवक्षित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति परसप्तमीग्रहणे तु नैतत्सिद्ध्येत् सर्व्वनामस्थानोत्पत्ते: प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्म्मणोऽकल: स्थाने तद्धर्म्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्ग: स्यात्ततश्च परसप्तमीं विहाय विवक्षितार्थिका सप्तमीत्यभिहितम्।

(१११) पातेर्डुम्सुनिति सूत्रे(उ४पा०१७७सू०)पूञ इति पाठान्तरमस्त्यात आह पूञ इति।

वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेः(१८२पृ०)न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते। सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते। ग्लसते। पिण्डग्रः। पिण्डग्लः। ग्रसु ग्लसु अदने।

अदस औ सुलोपश्च। ७।२।१०७।

अदस औकारोऽन्तादेशः(११२)स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोः सः साविति(१६७पृ०)दस्य सः। असौ। औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च *। प्रतिषेधसन्नियोग (११३) शिष्टमुत्वन्तदभावे न प्रवर्त्तते। असकौ। असुकः (११४)। त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः। अदसोऽसेरिति(१७९पृ०)मत्वोत्वे। अमू। जसः शी(८६पृ०)। आद्गुणः (४२पृ०)।

एत ईद्बहुवचने। ८।२।८१।

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ (११५)।

---

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७पृ०) सावित्यनुवर्त्तते। अदस इति षष्ठी। अलोऽन्त्यस्येति (२९पृ०) अभिधानादाहान्तादेश इति।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्नियोगः नियामकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितमुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्वपक्षे इति यावत् न प्रवर्त्तते तथा च असकाविति रूपसिद्धिः।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च। स्त्रियान्तु असुकेति एवञ्च असुकी स्त्री असुको जनः असुकश्चर्मेत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव सत्वेन मुत्वस्य बाधादिति भावः।

(११५) पारिभाषिकबहुवचनग्रहणे जसि अमी इति न सिध्येत् एकारस्य बहुवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्तावित्ति।

अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति(१२४०)विभक्तिकार्य्यम् प्राक्, पश्चादुत्वमेव । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः ।

न मु ने । ८ । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये(११६)कृते च (११७) मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

---

(११६) न मु ने इत्यत्र ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति, अन्यथा घेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुपि चेति(८२४०)दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति बोध्यमिति भावः ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्य धः स्यात् झलि(१)पदान्ते च । उपानत्-उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् स्निह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४पृ०)क्विन्निपातनात्तलोप षत्वे क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्व चर्त्वे । उष्णिक् उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ । इदमो मः (१५१पृ०) । इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् दश्चेति (१५२पृ०) मः । इमे इमाः । इमाम् । इमे इमाः । अनया । हलि लोपः (१५२पृ०) । आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् स्रग् । स्रजौ । स्रजः स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदा

---

(१) नहो ध इत्यत्र झलो झलीत्यतो (७०४०पृ०) झलीति पदस्येति इत्यस्य (८ । १ । १६) सूत्रम्, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतः (१६६पृ०)अन्ते इति चानुवर्त्तते अलोऽन्त्यस्येत्यनेन (२८पृ०) हस्येति लाभः झलि परे पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ।

(२) इदोऽय् पुंसीति (१५१पृ०) पुंसीति विशेषग्रहणात् क्लीबे च सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्वम् ।

२५

द्यत्वं टाप् । स्या । स्ये । स्याः । एवन्तद्-यद् एतद् । वाक्-वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति (१२२सू०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (३)स्यादादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः२ । अपाम् अप्सु । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति (१८४सू०) दृशेः क्विन्विधानादन्यत्राऽपि कुत्वं दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ(४) । त्यदाद्यत्वं टाप् औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

---

(३) अलोऽन्त्यस्येति (२६सू०) परिभाषया पकारस्थाने तकारादेशः ।

(४) असावित्यत्र अदस औसुलोपश्चेति (१८६सू०) विशेषविधानात् औत्वमेव न तु त्यदाद्यत्वटापौ ।

स्वमोर्लुक्(१४२पृ०)।द्वम्। स्वनडुत् स्वनडुद्। स्वनडुही।चतुरनडुहोरित्याम्(१४८पृ०)। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। दिव उत्(१५०पृ०)। विमलद्यु अहः। अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपद(१)स्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्। उत्तरपदत्वे (२) चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणन्न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किम्। दधिसेची। इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वे तु न। वाः। वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्। वारि। चत्वारि। न लुमतेति(११४पृ०)कादेशो न।(३)किम्।के।कानि। इदम्। इमे। इमानि। अन्वादेशे (४) नपुंसके एनद्वक्तव्यः *। एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः २। ब्रह्म। सम्बुद्धौ नपुंसकानान्न वा वाच्यः *। हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। रोऽसुपि(८०पृ०)। अहर्भाति। विभाषाङिश्योः(१०७पृ०)। अह्नी अहनी। अहानि।

अहन्। ८। २। ६८।

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्याम्। अहोभिः। इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे

---

(१) पूर्व्वपदस्येवेति पूर्व्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोपकुत्वयोरसम्भवः।

(२) उत्तरपदत्व इति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न।

(३) किमः कः(१५१पृ०) इति सूत्रेणेति शेषः।

(४) अन्वादेशे इतीदमस्येव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनबलात् प्रत्ययलक्षणादेनादेशः।

प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्यं नलोपाभावन्निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तदन्तस्याऽपि रुत्वरुत्वे दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे(१११पृ०)प्रत्ययलक्षणेन असुपीति (८०पृ०)निषेधाद्रुत्वाभावे रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः। दीर्घाहाणौ। दीर्घाहाणः। दीर्घाह्णा। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्रहं। बहुवृत्रघ्नी। बहुवृत्रहाणि। बहुपूषाणि। बह्वर्यमाणि। असृजःपदान्ते कुत्वं ऋत्विगिति(१६४पृ०)क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ न हजिष्टशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्। यद्वा व्रश्चादिसूत्रे(१२०पृ०)सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रग्तिक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्शब्दस्तु असृतेरौणादिक ऋजप्रत्यये बोध्यः। असृक् असृग्। असृजी। असृञ्जि। पद्दन्निति (१०४पृ०)वा असन्। असानि। असृजा अस्ना। असृग्भ्याम्। असभ्यामित्यादि। ऊर्क् ऊर्ग्। ऊर्जी। ऊर्ञ्जि। नरजानां संयोगः। बहूर्ञ्जि नुम्प्रतिषेधः*। अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् *। बहूर्जि—बहूर्न्जि वा कुलानि। त्यत् त्यद्। त्ये। त्यानि। तत् तद्। ते। तानि। यद् यत्। ये। यानि। एतत् एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। बेभिद्यतेः क्विप्। बेभित् बेभिद्। बेभिदी। यावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम्न स्वरविधौ (२५पृ०) स्थानिवत्त्वाभावात्। बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि।

गवाक्‌शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः(५)।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम्॥ १॥

स्वमसुप्सु नव षट् भादौ(६) षट्के, स्युस्त्रीणि जश्‌शसोः।
चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय॥ १॥

तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे। ऋत्विगादिना(१६४पृ०) क्विन्। गतौ नलोपः। अवङ्‌स्फोटायनस्येत्यवङ्(५१पृ०)। गवाक् गवाग्। सर्वत्र विभाषेति(५०पृ०) प्रकृतिभावे। गोअक्-गोअग्। पूर्वरूपे। गोक् गोग्। पूजायान्नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ् गोअङ् गोङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङः शी भत्वादच इति(१७९पृ०) अलोपः। गोची। पूजायान्तु। गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची। जश्‌शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा गवाञ्चा गोञ्चा गोअञ्चा। गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः (६४पृ०) कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्षु गोअङ्षु गोङ्षु गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु। नचेह चयो द्वितीया इति (६४पृ०) पक्षे ककारस्य खकारेण षणावाधिक्यं शङ्क्यम् चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्‌त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव।

---

(५) अर्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदादित्यर्थः।

(६) भादौ भ्याम्भिसादौ षट्के प्रत्येकं षट् भेदास्तेन ३६। नव त्रीणीत्यनयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते स्वाद्येकादशकभिन्ने औङौट्टादौ दशके प्रत्येकं चत्वारीति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०९।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यष्टाचिभूतानि (८) ५२७भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्य्यक् । तिरश्ची । तिर्य्यञ्चि । पूजायान्तु । तिर्य्यङ् । तिर्य्यञ्चौ । तिर्य्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दिति (१०४पृ०)वायकन् । यकानि । यक्ना-यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना—शकृता । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ।

---

(८) अष्टाक्षिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । तथाहि सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८ । औङि चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वेकमिति सप्त । तयोः प्रगृह्यत्वाच्चानुसिकत्वम् । जश्शसोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२ इति मिलिताः २४ । अमि सुवत् १८ । टायां ङ्स्यादिषट्के चानादौ त्रयाणां पूजार्थे अद्वित्वविकल्पात् षट् अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम् १२ । गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननुनासिक विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४ । ङेविभक्तौ तु अनुनासिकत्वाभावात् ततोऽर्द्धम् ७ । भ्याम्भ्यस्पञ्चके त्रभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं १२।द्वित्वाभावपक्षे ।१२। नलोपपक्षे तु गभयानां द्वित्वविकल्पात् ।२४। इति ।४८। भिसि भग्राग्वर्णगयोर्द्वित्वात् ।२४। सुपि गत्यर्थे त्रयाणाम् ककारषकारयोर्द्वित्वे ङकारस्यानुनासिकत्वे च २४ । एवं पूजार्थे कुक्पक्षे षण्णां ङषयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८ । कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४ । सर्वसमष्टिः५२७

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती तुदती। तुदन्ति। भात्। भान्ती-भाती। भान्ति। पचत्।

शप्श्यनोर्न्नित्यम्। ७। १। ८१।

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छी-नद्योः परतः। पचन्ती। पचन्ति। दीव्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। स्वव्-स्वप्। स्वपी। नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्निति (१२२पृ०) दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाम्पि। निरव-काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। अपोभिः (१६२पृ०)। स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः। अर्त्ति-त्यादिना धनेरुस् रुत्वम्। धनुः। धनुषी। सान्तेति(४७पृ०)दीर्घः। नुम्विसर्जनीयेति(१८६पृ०)षत्वम्। धनूंषि धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवञ्चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप् र्वोरिति (१८५पृ०) दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्त-लक्षणोनुम्न स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा। पयोभ्यामित्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्य्यम् उत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

स्वरादिनिपातमव्ययम्(१) ।१।१।३७।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। स्वर् १। अन्तर् २। प्रातर् ३। पुनर् ४। सनुतर् ५। उच्चैस् ६। नीचैस् ७। शनैस् ८। ऋधक् ९। ऋते १०। युगपत् ११। आरात् १२। पृथक् १३। ह्यस् १४। श्वस् १५। दिवा १६। रात्रौ १७। सायम् १८। चिरम् १९। मनाक् २०। ईषत् २१। जोषम् २२। तूष्णीम् २३। वहिस् २४। अवस् २५। समया २६। निकषा २७। स्वयम् २८। वृथा २९। नक्तम् ३०। नञ्३१। हेतौ ३२। इद्धा ३३। अद्धा ३४। सामि ३५। वत् ३६।

---

(१) स्वरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः। स्वरादीनाह स्वरित्यादि। स्वरिति स्वर्गे परलोके च।१। अन्तरिति मध्ये।२। प्रातरिति प्रत्यूषे।३। पुनरित्यप्रथमे विशेषे च।४। सनुतरित्यन्तर्द्धाने।५। स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः। सान्तत्वे स्वर्यातीत्यादि न सिद्ध्येत्। उच्चैस् महति ६। नीचैस् अल्पे।७। शनैस् क्रियामान्द्ये।८। ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये।९। ऋते वर्ज्जने। १०। युगपत् एककाले।११। आरात् दूरसमीपयोः।१२। पृथक् भिन्ने।१३। ह्यस् अतीतेऽहनि।१४। श्वस् अनागतेऽहनि।१५। दिवा दिवसे।१६। रात्रौ निशि।१७। सायम् निशामुखे।१८। चिरम् बहुकाले।१९। मनाक्।२०। ईषत्।२१। इमावल्पे। जोषम् सुखे मौने च॥२२। तूष्णीम् मौने।२३। वहिस्।२४। अवस्।२५। इमौ वाह्ये। समया समीपे मध्ये च।२६। निकषा अन्तिके।२७। स्वयम् आत्मनेत्यर्थे।२८। वृथेति व्यर्थे।२९। नक्तम् रात्रौ।३०। नञ् निषेधे।३१। हेतौ निमित्ते।३२। इद्धा प्रकाश्ये।३३। अद्धा स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्येके।३४। सामि अर्द्धजुगुप्सितयोः।३५। वत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादिसूत्रे(६५।१८०)विहितो-

ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत्। सना ३७। सनत् ३८। सनात् ३९। उपधा ४०। तिरस् ४१। अन्तरा। ४२। अन्तरेण ४३। ज्योक् ४४। कम् ४५। शम् ४६। सहसा ४७। विना ४८। नाना ४९। स्वस्ति ५०। स्वधा ५१। अलम् ५२। वषट् ५३। श्रौषट् ५४। वौषट् ५५। अन्यत् ५६। अस्ति ५७। उपांशु ५८। क्षमा ५९। विहायसा ६०। दोषा ६१। मृषा ६२। मिथ्या ६३। मुधा ६४। पुरा ६५। मिथो ६६। मिथस् ६७। प्रायस् ६८। मुहुस् ६९। प्रवाहुकम् ७०। प्रवाहिका ७१। आर्य्यहलम् ७२।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्युदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि। न तु स्वरादिवत्। पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् ।३६। सना। ३७। सनत् ।३८। सनात् ।३९। नित्ये। उपधा भेदे ।४०। तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्य्यगर्थे परिभवे च ।४१। अन्तरा मध्ये विनार्थे च। ४२। अन्तरेण वर्जने। ४३। ज्योक्काल भूयस्त्व प्रश्नशीघ्रार्थसम्प्रत्ययेषु। ४४। कम् वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। ४५। शम् सुखे। ४६। सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः। ४७। विना वर्जने। ४८। नाना अनेकविनार्थयोः। ४९। स्वस्ति मङ्गले। ५०। स्वधा पितृदाने। ५१। अलम् भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। ५२। वषट् ।५३। श्रौषट् ।५४। वौषट्।५५। हविर्दाने। अन्यत् अन्यार्थे।५६। अस्ति सत्तायाम्। ५७। उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। ५८। क्षमा क्षान्तौ। ५९। विहायसा वियदर्थे ।६०। दोषा रात्रौ। ६१। मृषा ।६२। मिथ्या ।६३। वितथे। मुधा व्यर्थे ।६४। पुरा अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च ।६५। मिथो।६६। मिथस् रहःसहायार्थयोः। ६७। प्रायस् बाहुल्ये। ६८। मुहुस् पुनरर्थे। ६९। प्रवाहुकम् समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च। ७०। प्रवाहिका पाठान्तरम् ।७१। आर्य्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३। साकम् ७४। सार्द्धम् ७५। नमस् ७६। हिरुक् ७७। धिक् ७८। अथ ७९। अम् ८०। आम् ८१। प्रताम् ८२। प्रशाम् ८३। प्रतान् ८४। मा ८५। माङ् ८६। आकृतिगणोऽयम्।

बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्थं प्रतिबन्धे इलम् प्रतिषेधविवादयोरित्याह।७२। अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये।७३। साकम्।७४। सार्द्धम्। ७५। सहार्थे। नमस् नतौ।७६। हिरुक् वर्ज्जने।७७। धिक् निन्दाभर्त्सनयोः।७८। अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ७९। अम् शैघ्र्येऽल्पे च।८०। आम् अङ्गीकारे। किमेत्तिङव्ययघादाम्व(५।४।११सू०)इत्यादिविहितोऽप्याम् गृह्यते इत्येके किन्तराम् प्राह्णेतरामित्यादि।८१। प्रताम् ग्लानौ।८२। प्रशाम् सामर्थ्ये।८३। प्रतान् विस्तारे।८४। मा।८५। माङ्।८६। शङ्कानिषेधयोः। आकृतिगण इति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः। तथाहि कामम् स्वाच्छन्द्ये। प्रकामम् अतिशये। भूयस् पुनरर्थे। साम्प्रतम् न्याय्ये। परम् किन्त्वर्थे साक्षात् प्रत्यक्षे। साचि तिर्य्यगर्थे। सत्यम् अङ्गीकारे। मङ्क्षु शैघ्र्ये संवत् वर्षे। अवश्यम् निश्चये। सपदि शैघ्र्ये। बलवत् अतिशये। प्रादुस् आविस् प्रकाशे। अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सततम् एते सातत्ये। उषा रात्रौ। रोदसी द्यावापृथिव्योः। ओम् अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम्। भुवर् अन्तरिक्षे। झटिति झक् तरसा शैघ्र्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्ठु कष्टे। सु पूजायाम्। कु कुत्सितेषदर्थयोः। अहह आश्चर्य्ये खेदे च। अञ्जसा तत्त्वशीघ्रयोः। मिथु द्वावित्यर्थे। भ्राजक् शैघ्र्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरम् चिरेण चिरात् एते चिरार्थकाः। अस्तम् विनाशे। आनुषक् आनुपूर्व्ये। अन्वक् अनुमाने अभ्रम् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। स्थाने युक्ते। वरम् ईषदुत्कर्षे। सुदि शुक्लपक्षे। वदि कृष्णपक्षे। एवं सह सत्वाढ़मित्यादयोऽपि ग्राह्याः। स०।

(२) च १ । वा २ । ह ३ । अह ४ । एव ५ । एवम् ६ । नूनम् ७ । शश्वत् ८ । युगपत् ९ । भूयस् १० । कूपत् ११ । सूपत् १२ । कुवित् १३ । नेत् १४ । चेत् १५ । चण् १६ । कच्चित् १७ । यत्र १८ । नह १९ । हन्त २० । माकिम् २१ । माकीम् २२ । नकीम् २३ । नकिम् २४ । नकिर् २५ । माङ् २६ । नञ् २७ । यावत् २८ । तावत् २९ । त्वै ३० । द्वै ३१ । रै ३२ । श्रौषट् ३३ । वषट् ३४ । स्वाहा ३५ । स्वधा ३६ । वौषट् ३७ । तुम् ३८ । तथाहि ३९ ।

---

(२) च समुच्चयादिषु ।१। वा वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इत्यु-क्तार्थेषु ।२। ह प्रसिद्धौ ।३। अह पूजायाम् ।४। एव अवधारणे-ऽनवक्लृप्तौ च ।५। एवम् उक्तपरामर्शे ।६। नूनम् निश्चये वितर्के च ।७। शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपत् ऐककाल्ये ।८। भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च ।१०। कूपत् सूपत् एतौ प्रश्ने प्रशंसायाञ्च ।११। ।१२। कुवित् भूर्य्यर्थे प्रशंसायाञ्च ।१३। नेत् शङ्काप्रतिषेधसमुच्चयेषु । १४ । चेत् यद्यर्थे । १५ । चण् णित् चेदर्थे समुच्चयादौ त्वननुबन्धः ।१६। कच्चित् इष्टप्रश्ने ।१७। यत्र अनवक्लृप्त्यनवमर्षगर्हाश्चर्य्येषु । यथा नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्य्ये वा यत्र भवान् वृषलं याजयेदित्यादि । १८ । नह प्रत्यारम्भे । १९ । हन्त हर्षविषादानुकम्पावाक्यारम्भेषु २० । माकिम् माकीम् नकीम् नकिम् नकिर् एते वर्ज्जने । २१-२५ । माङ्नञौ स्वरादिषूक्तार्थौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति स्वरविशेष एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।२६। २७ । यावत्तावत् एतौ साकल्ये ।२८। ।२९। त्वै विशेषवितर्कयोः । ३० । द्वै वितर्के अत्र न्वै इति पाठान्तरम् । ३१ । रै दाने अनादरे च । ३२ । श्रौषट् वषट् स्वरादिषूक्तार्थौ । ३३ । ३४ । स्वाहा देवताभ्यो दाने ।३६। स्वधा वौषट् व्याख्यातौ । ३६ । ३७ । तुम् तुङ्कारे यथा गुरुं तुङ्कृत्य हुङ्कृत्येति प्रयोगः ।३८। तथाहि निदर्शने । ३९ । खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे

खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । स्म ४४ । आदह ४५ । उपसर्गसुप्स्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्तिक्षीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ ऊ ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ । शुकम् ५८ । यथा ५९ । कथाच ६० । पाट् ६१ । प्याट् ६२ । अङ्ग ६३ । है ६४ । हे ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । द्य ६८ । विषु ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादिरप्याकृतिगणः (२) ।

निश्चये च । ४० । किल वार्त्तायामलीके च ।४१। अथ स्वरादिषूक्तार्थः । ४२ । सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः ।४३। स्म अतीते पादपूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु ।४५।

अवदत्तमित्यादीन्युदाहरणानि तत्रावशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकतयानुपसर्गत्वात् अच उपसर्गात्त इत्यनेन( )तकारो न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः । एतेन शेये कैन विनीतौ वामिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वामित्यव्ययं द्रष्टव्यम् । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वच्मीत्यादि सिध्यति आहेत्य वाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इयास यत्र इति कु० ४६। स्वरप्रतिरूपकाण्याह । अ सम्बोधने अधिक्षेपे निषेधे च । ४७ । आ वाक्यस्मरणयोः । ४८ । इ सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ४९ । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ एते सम्बोधने । ५०-५६ । पशु सम्यगर्थे । ५७ । शुकम् शैघ्र्ये । ५८ । यथा कथा च अनादरे । ५९ ।६०। प्याडादयः सप्त सम्बोधने ।६१-६७। द्य हिंसाप्रातिलोम्ययोः पादपूरणे च ।६८। विषु नानार्थे ।६९। एकपदे अकस्मादित्यर्थे ।७०। युत् कुत्सायाम् ।७१। आतः इतोऽपीत्यर्थे । ७२ ।

(२) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च यथा । यत्तत् हेतौ आहोस्वित् विकल्पे सीम् सर्वतोऽभ वे । कम् पादपूरणे । हुकम् अति-

तद्धितश्चाऽसर्व्वविभक्तिः। १। १। ३८।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्त्तव्यम्। तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शस्प्रभृतयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः। अम् (७)। आम् (८)। कृत्वोऽर्थाः (९)। तसिवती (१०)। नानाञाविति (११)। तेनेह न। पचतिकल्पं पचतिरूपम्।

ग्रये। अनुकम् वितर्के। शंट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्या आनन्दे। चटु चाटु प्रिये वाक्ये। कुम् भर्त्सने। इव सादृश्ये। अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे। एवम् अरे जातुश्चदादयोऽपि ग्राह्याः। अतएवेयं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु अन्ये स्वरादिषु उभयस्वरभाजस्तूभयत्र पठिताः इत्येतत् सर्वम् मनोरमायां स्थितम्।

(४) सर्वेति वचनत्रयमित्यर्थः किन्तूत्सर्गादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः।

(५) पञ्चम्यास्तसिल् ५। ३। ७। इत्यारभ्य याप्ये पाशप् ५। ३। ४७। इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितास्ते इत्यर्थः।

(६) बह्वल्पार्थाच्छस् ५। ४। ४२ सू०। इत्यारभ्य समासान्ताः ५। ४। ६८। इति सूत्रात् प्राक् डाचपर्य्यन्ता ये विहितास्ते इत्यर्थः।

(७) अमु च्छन्दसीति ५। ४। १२ सूत्रेण विहितोऽम्।

(८) किमेत्तिङव्ययघादाम्व ५। ४। ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम्।

(९) संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ४। ४। १७ सूत्रेण विहितः कृत्वसुच् तत्तुल्यार्थाः सुजादयश्च।

(१०) तेनैका दिक् तसिश्चेति ४। ३। ११। १२। सूत्राभ्यां विहितस्तसिः। तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५। ११। ११५। सूत्रैर्विहितो वतिः।

(११) विनञ्भ्यां नानाञाविति ५। २। २७ सूत्रविहितौ नानाञाविर्त्यर्थः।

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ।

कृद्यो मान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे (१३) । पिबध्यै (१४) ।

क्त्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः (१५) । विसृपः (१६)

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात् । तत्र शालायाम् अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं(१७) व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

---

(१२) कृद्यो मान्त इति । कारयामासेत्यादावामः कृत्त्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि ३।४।९ सूत्रेण असेन्प्रत्ययः।

(१४) पिबध्यै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यैप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्व्वकादिण्धातोः भावलक्षणे स्थेण इत्यादि ३ । ४ । १६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः ।

(१६) विसृपइति सृपितृदोः कसुनिति ३।४। १७ सूत्रेण विहितः कसुन् ।

(१७) ण्यक्षत्रियार्षञितोयूनि लुगित्यतो (५४२९०) लुगित्यनुवर्त्तते ।

(१८) अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतो दर्शयति आब्ग्रहणमिति ।

सदृशन्त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१९) ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशादिशा (२०) ॥ १ ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

---

(१९) अलिङ्गत्वे आथर्वणश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह लिङ्गकारकसंख्याभावपरेति । इह विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ अन्यथान्यतरवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्मात्रमिहोपात्तम् ।

इति सरलाख्यायां कौमुदीव्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदी।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्।

स्त्रियाम्।४।१।३।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८पृ०) यावत्।

अजाद्यतष्टाप्।४।१।४।

अजादीनाम्(१)अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीषोङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः खट्वा। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह। पञ्चाजी (२) अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम्। अजा। एड़का। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः

---

(१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तदर्थः स्त्रियामित्यधिकारलब्धस्य धर्म्मप्रधाननिर्द्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्तदेतदाह अजादीनामित्यादि। कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्य इत्यर्थोऽलभ्यत इति बोध्यम्। टाबादीनां पकारः स्वरार्थः। तत्त्व० अजा एडका कोकिला चटका मूषिका अश्वा बाला होड़ा पाकान्ता वत्सा मन्दा विलाता पूर्व्वापहाणा अपरापहाणा क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा। अजादिराकृतिगणः।

(२) पञ्चाजिती। अत्र हि समासेऽजाशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

बाला । वत्सा । होड़ा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति (२१९४ सू०) ङीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् (ग०) । सम्फला । भस्त्रफला (३) । ङ्यापोरिति (४६८ सू०) ह्रस्वः । सदच्(४)काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्(ग०) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चाऽमहत्पूर्व्वा जातिः (ग) । पुंयोगे तु शूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नञः (ग०) । अमूला । ऋन्नेभ्यो (१२७ सू०) ङीप् । कर्त्री । दण्डिनी ।

उगितश्च । ४ । १ । ६ ।

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । शप्श्यनोरिति(१९७ सू०)नुम् । उगिदचामिति (१५९ सू०) सूत्रेऽञ्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्य्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति (१७८ सू०) नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । । प्रतीची ।

समुदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग इति भावः ।

(३) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओषधिः ।

(४) अजिति कृतनकारलोपक्विबन्ताञ्चतिसामान्यग्रहणम् ।

(५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् जातिलक्षणङीप एवायमपवादो न तु पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतच्चोपलक्षणं महाशूद्रीत्यपि भवत्येव ।

वनो र च (६)। ४। १। ७।

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। रश्चान्तादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्। तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनो न हश (७) इति वक्तव्यम् *। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रतिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने वनिप् विड्वनोरिति(७०२२९पृ०)आत्त्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। बहुव्रीहौ वा *। बहुधीवरी—बहुधीवा। पक्षे डाप् वक्ष्यते।

पादोऽन्यतरस्याम्। ४। १। ८।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात्। द्विपदी-द्विपाद्।

टाबृचि (८)। ४। १। ९।

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा।

---

(६) वनोर चेति सार्थकस्यैव वनोग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसङ्गः। इदञ्च सूत्रं न ङीब्विधायकम् ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैव(१२७पृ०)तत्सिद्धेः किन्तु तत्सूत्रविहितङीपोऽनुवादेन रत्वमात्रविधायकमिति बोध्यम्।

(७) वनो न हश इति सूत्रमबहुव्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह अवावेति।

(८) टाबृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन विग्रहेऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदी त्रिपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय। तत्त्व०।

न षट्स्वस्रादिभ्यः(१२८पृ०)। पञ्च । चतस्रः। पञ्चेत्यत्र(९)नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति(१६२पृ०)षट्संज्ञां प्रति (१५६पृ०) नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वस्रादिभ्य इति(नटाप्।

मनः (१०)।४।१।११।

मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा सीमानौ।

अनो बहुव्रीहेः।४।१।१२।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्।४।१।१३।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात्। सीमा। सीमे सीमानौ। दामा। दामे दामानौ। न पुंसि दामेत्यमरः। बहुयज्वा। बहुयज्वे बहुयज्वानौ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्।४।१।२८।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्। पक्षे डाब्ङीब्निषेधौ। बहुराज्ञी। बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ।

---

(९) न षड्भ्य इति सूत्रे ङीप इव टापोऽपि निषेध इत्याह पञ्चेत्यत्रेत्यादिना। असिद्धत्वादिति तथा च सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनात्र टापं प्रत्य-
सिद्धत्वमिति टापि प्रसक्तो न षड्भ्य इत्यादिना टापोऽपि निषेध इति
भावः। अयञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौणे न प्रवर्त्तते तद-
न्तस्य स्त्रीत्वेऽपि पञ्चन्शब्दस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम्।

(१०) मन इति, अन उपधेत्यादि चैते सूत्रे टाब्ङीपोरुभयोरपि नि-

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व्वस्यात इदाप्यसुपः। ७। ३। ४४।

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादपि परे स आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका। कारिका। अतः किं नौका। प्रत्ययस्थात्किम्। शक्नोतीति शका। असुपः किम् बहुपरिव्राजका (११) नगरी। कात्किम् नन्दना। पूर्वस्य किम् परस्य मा भूत्। कटुका (१२)। तपरः किम् राका। आपि किम् कारकः। मामक (१३)नरकयोरुपसंख्यानम् *। मामिका। नरान् कायतीति नरिका। त्यक्त्यपोश्च *। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका।

न यासयोः। ७। ३। ४५।

यत्तदोरस्येन्न स्यात्। यका। सका। यकाम्। सकाम्। त्यकनश्च निषेधः *। अधित्यका। उपत्यका। आशिषि वुनश्च न *। जीवका। भवका। उत्तरपदलोपे न *। देवदत्तिका।

षेधके, तेन सीमभ्यां बहुपद्मभ्यां बहुधीवभ्यामित्यादौ डाब्ङीपोर-भावेऽपि नलोपेऽदन्ततया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(११) बहुपरिव्राजकेति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वमिति न तत्र त्वप्रसङ्गः असुप इति निषेधादिति भावः।

(१२) कटुकेति टापा सह सवर्णदीर्घात् पूर्वं, वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादथवा-दत्वाच्च प्रत्ययस्थककारात् परस्मिनाकारस्य नेत्त्वं स्यादिति भावः।

(१३) मामकेति तवकममकावेकवचने इति (२६८पृ०)ममकादेशस्याप्रत्ययत्वा-दप्राप्ते विधानम्।

देवका(१४)। क्षिपकादीनाञ्च न(१५)*। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि(ग०)। अन्यत्र तारिका। वर्णकातान्तवे(ग०)। अन्यत्र वर्णिका। वर्त्तका शकुनी प्राचाम्(ग०) उदीचान्तु वर्त्तिका। अष्टका पितृदैवत्ये (ग०)। अष्टिकान्या। सूतिकापुत्रिकावृन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम्*। इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन (१६) इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्र स्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका—सूतकेत्यादि।

उदीचामातः स्थाने य क पूर्व्वायाः।७।३।४६

यकपूर्व्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। केऽण इति(४०४पृ०)ह्रस्वः आर्य्यका आर्यिका चटकका चटकिका। आतः किं साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका (१७)। यकेति किम् अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

---

(१४)ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादच इति(७०७पृ०)सूत्रेण दत्तभागलोपात् देवकेति

(१५) क्षिपका धुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका। आकृतिगणः।

(१६) ङीन इति शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१पृ०) जातस्य ङीन इत्यर्थः।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्याख्यातं तेन साङ्काश्यिकेत्यत्र न विकल्पस्तत्राकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन स्त्रीत्वाबोवधकत्वादिति भावः।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति। यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं इति प्रश्नः।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका। धात्वन्तयकोस्तु (१९) नित्यम्। सुनयिका(२०)। सुपाकिका।

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्व्वाणामपि (२१) ७।३।४७।

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकम्पदम्। एषामत इद्वा स्यात् तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ् पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्ज्जनार्थम्। अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। एषा द्वा एतयोस्तु (२३) सपूर्वयोर्नेत्वम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

---

(१९) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वस्याकारस्य इत्त्वं भवतीति शेषः।

(२०) सुष्ठु नयो यस्याः सुष्ठु पाको यस्या इति विग्रहे शैषिके कपि केऽण इति (४०४पृ०) ह्रस्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्त्वम्।

(२१) भस्त्रैषेति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽजास्वानामेव विशेषणं प्रत्ययस्थादित्यतः (२११पृ०) अत इति अनुवर्त्तते अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यमानपूर्वाणाञ्च संग्रहः।

(२२) अन्यस्यानुपसर्ज्जनस्य। उत्तरसूत्रेणाभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन(२१४पृ०)।

(२३) एतयोस्त्विति। भस्त्राज्ञाऽजास्वानां सपूर्वाणामपीत्त्वं भवत्येव तत्र टापः कप्रत्ययात् परत्वात् सुपःपरत्वाभावेन असुप इति निषेधाप्रवृत्तेश्चेति बोध्यम्। तत्त्व०।

(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतद्द्वस्तु इति स्थिते अकचिकृते अकृते वा नञ्तत्पुरुषे त्यदाद्यत्वात् प्राक् सुपो लुकि ततः अकचि सामासिके वा कपि कृते पुनर्विशिष्टात् सुपि त्यदाद्यत्वे टाप् स च समासात् पूर्वोत्पन्नः सुपः पर इति न तत्र प्रवृत्तिः। बहुव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियैतकदित्येव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः।

माम्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमैषका । अद्दकं । परमद्दकं । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्ज्जनार्थम् । इह हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् नतु द्वेषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्ज्जनमात्मीयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्ज्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्(२८)भवत्युदाहरणम् । एवञ्चात्मीयायाम् स्विका । परमस्विकेति नित्यमित्त्वम् (२९) । निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका । एषका एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिकं । एतिकाः । अजका अजिका । ज्ञका ज्ञिका । द्विके-द्वके । निःस्विका—(३०) निःस्वका ।

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ।

---

(२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता अनेषेति तथासति अनेषकदित्येव स्यादिति बोध्यम् ।

(२६) असम्भवादिति द्वे तदोरकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादिति भावः ।

(२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्थानिकत्वमिति नेत्त्वप्रसङ्गः इति भावः ।

(२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्रान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं केन व्यवधानादिति भावः ।

(२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽऽकारस्थानिकत्वाभावेनैतत्सूत्राप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्यादिना नित्येत्त्वसिद्धिरिति भावः ।

(३०) निःस्विकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वाशब्दस्य संज्ञाद्यपत्वेऽप्युपसर्ज्जनत्वात् समासान्तह्रस्वे टापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽण इति (४०४६०) ह्रस्वः ततः टाप् ।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गिका गङ्गका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प (२१) एव ।

आदाचार्य्याणाम् । ७ । ३ । ४६ ।

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ।

अनुपसर्ज्जनात् । ४ । १ । १४ ।

अधिकारोऽयम् । यूनस्तिः (२४२पृ०) इत्यभिव्याप्य अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । ४ । १ । १५ ।

अनुपसर्ज्जनं यट्टिदादि(२२) तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्ततः

---

(२१) अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे शेषाद्विभाषेति(४२५पृ०)प्राप्तिक कबभावे उपसर्ज्जनह्रस्वे अखट्वशब्दादापि अज्ञातादौ के सुपो लुकि केऽण (४०८पृ०)इति ह्रस्वे पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहिताऽऽकारस्यानिकाकाराभावेन विकल्पस्य तत्राप्रवृत्तावुत्सर्गतो नित्य इत्त्वम् । शैषिककप्पक्षे तु न, खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन अखट्वाभागस्य सुबन्तत्वेऽपि कबन्तस्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया तद्घटकाऽखट्वाभागस्याप्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोरिति (२२२पृ०) न ह्रस्वः । केऽण इति ह्रस्वस्य न कपीति(४०४पृ०) निषेधाच्च न ह्रस्वः । किन्तु आपोऽन्यतरस्यामिति (४२६पृ०) ह्रस्वे अकारस्याऽऽकारस्थानिकत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावेन विकल्प इति भावः ।

(२२) टिदादयः प्रत्ययास्तै तत्तदन्तं गृह्यते तच्चानुवर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट्। नदी। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च (३३) ङीप् प्राप्तः। यासुटो (३४) ङित्त्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति। श्नः (३५) शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी (३६)। ऐन्द्री (३७)। औत्सी (३८)। ऊरुद-

---

विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८पृ०) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यट्टिदादीत्यादि। टित्त्वं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिपदिकावयवप्रकृतिगतञ्च। तत्र प्रत्यये आरोप्य टिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृतिगतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातुप्रकृतिगतं स्तनन्धयीति अत्र चेटधातोष्टकारस्यानन्यप्रयोजनतया ङीबर्थत्वमेव व्यवस्थापितमाकरे।

(३३) टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति लृटकारटकारेत्त्वात् तत्स्थानिकस्य शानचोऽपि स्थानिवत्त्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् न तत्र ङीप् स्यादित्याक्षेपः।

(३४) समाधत्ते यासुट इति आशीर्लिङो ङित्त्वेन तदादेशयासुटोऽपि ङित्त्वे प्राप्तेऽपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति (उ०१६पृ०) पुनर्ङित्त्वविधानमेव आदेशानाम् स्थान्यनुबन्धकार्याभावे ज्ञापकमिति भावः।

(३५) श्नाप्रत्ययस्य शित्त्वेन तदादेशस्य शानचः शित्त्वसिद्धावपि हलः श्नः शानज्झाविति (उ०१६५पृ०) सूत्रे शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापकमित्याह श्न इत्यादि।

(३६) सुपर्णीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति (५०६पृ०) ढकि आयनेयीत्यादिना (२०८पृ०) ढस्य एयादेशः।

(३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये साऽस्य देवतेत्यण्(५२०पृ०) इन्द्रस्येयमिति वा वाक्ये तस्येदमित्यण्(५६२पृ०)। अजादिसाहचर्य्यात् तद्धित एवाण् तेन कर्मण्यण् (उ०२२२पृ०) इत्यणि कुम्भकारेत्येव भवतीति बोध्यम्।

(३८) उत्से भवा औत्सी उत्सादिभ्योऽञ् (४६०पृ०) इत्यञि सिध्यति।

यसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री (३९) । पञ्चतयी (४०) । आक्षिकी (४१) । लावणिकी (४२) । यादृशी (४३) । इत्वरी (४४) । ताच्छीलिके णेऽपि (४५) । चौरी । नञ्स्न-ञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्० । स्त्रैणी (४६) । पौंस्नी । शाक्तीकी (४७) । आढ्यङ्करणी (४८) । तरुणी । तलुनी ।

यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

---

(३९) प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इति (६६७पृ०) प्रत्ययाः अत्र मात्रशब्दादारभ्या-
अयचश्चकारेण मात्रजिति प्रत्याहारस्तेन उभयीत्यादिसिद्धिः शब्देन्दु० ।
(४०) पञ्चावयवा यस्याः इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयबिति (६६८पृ०) तयप् ।
(४१) अक्षैर्दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४पृ०) ठकि ठस्येकादेशः ।
(४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे (६१४पृ०) लवणा-
ट्ठञिति (६१४पृ०) ठञ् ।
(४३) त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेति (१८४पृ०) कञि आ सर्वनाम्नः
(१८४पृ०) इत्याकारादेशः ।
(४४) इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति (७३७४पृ०) क्वरप् ।
(४५) शीलमित्यधिकारे (६१६पृ०) छत्रादिभ्योऽण इति (६१६पृ०) णप्रत्ययेऽपि
अण्कार्यं भवतीत्यर्थः तेन चुराशीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके
णप्रत्यये चौरीति ।
(४६) स्त्रीपुंसयोर्नञ्स्नञाविति (४९१पृ०) सूत्रेण स्त्रियाः नञ् पुंसः स्नञ् ।
(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५पृ०) अधिकारे
शक्तियष्ट्योरीकक् (६१६पृ०) इतीकक् ।
(४८) आढ्यसुभगेत्यादिना ३ । २ ५६ । सूत्रेण ख्युन् युवोरनाकौ
(५३४पृ०) इत्यनादेशे अरुर्द्विषदित्यादिना (७२२०पृ०) मुम् ।

हलस्तद्धितस्य। ६। ४। १५०।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य(४९) लोपः स्यादीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्। द्वीपे भवा-द्वैप्या। अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्दैव्या। देवाद्यञ-ञाविति(४८९पृ०)ह्ययञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः।

प्राचां ष्फस्तद्धितः। ४। १। १७।

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः।

षः प्रत्ययस्य। १। ३। ६।

प्रत्ययस्यादिः (५०) ष इत्स्यात्।

आयन्नेयीनीयियः फढखछघाम्प्रत्ययादीनाम्। ७। १। २।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः। तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। षित्त्वसामर्थ्यात् (५१) ष्फेणो-क्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति(२२७पृ०)वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी।

---

(४९) सूर्यतिष्यागस्त्येत्यादितः (२२८पृ०) य उपधाया इति यस्येति चेत्यत (१२९पृ०) ईतीति चानुवर्त्तते।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत (४पृ०) इदिति आदिर्ञिटुडव इत्यतः (३०४२पृ०) आदिरिति चानुवर्त्तते।

(५१) स्त्रियां यञ्विधानेन यञन्ताद्विहितष्फस्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-र्थानामप्रयोग इत्यप्रयोगे प्राप्ते आह षित्त्वसामर्थ्यादिति द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः।

सवल लोहितादिकतन्तेभ्यः। ४। १। १८।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च। ४। १। १६।

आभ्यां ष्फः स्यात्। क्रमेण टाब् ङीपोरपवादः (५३)। कुर्वादिभ्यो ण्यः (५।१६४०) कौरव्यायणी। ढक् च मण्डूकात् (५०६४०) इत्यण्। माण्डूकायनी। आसुरेरुपसंख्यानम्*। आसुरायणी।

वयसि प्रथमे। ४। १। २०।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यम्*। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किम्। शिशुः। कन्याया न। कन्यायाः कनीन चेति (५०५४०) निर्देशात्।

---

(५२) लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋच वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरु कत। गर्गाद्यन्तर्गणः (५०४१) शकन्ध्वादित्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योपधत्वाज्जातिलक्षणङीबभावे टाप् मण्डूकशब्दे जातित्वात् ङीप् प्राप्तस्तयोरपवादः।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तीभूत इत्यर्थः इत्याह वयोवाचिन इति आयुषस्त्रीन् चतुरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति शास्त्रकृतः। यथा पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागत्रयस्य।

द्विगोः।४।१।२१।

अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात् त्रिफला (५५)। त्र्यनीका सेना।

अपरिमाण (५६) बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि।४।१।२२।

अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्द्धेति (१३२४०) लुक्। द्वौ बिस्तौ पचतीति द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणात्तु। द्व्याढकी। तद्धितलुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी।

काण्डान्तात् क्षेत्रे।४।१।२३।

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः। द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्ज्जितं धनम्। तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम्। तत्र प्रथमभाग एवेत्याह प्रथमे इति।

(५५) अजादेराकृतिगणतया त्रिफलेत्यादौ टाप्।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणाहतश्च मीयते इति परिमाणम् तद्भिन्नमपरिमाणम् सुवर्णबिस्तो हेम्नोऽक्षे इति आचितं दशभाराः स्युरिति कम्बल्यमूर्णापलशतमिति बिस्तादीनामुन्मानत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमन्येषां निरासार्थम्।

(५७) षोड़शहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम्।

द्वयसज्जिति (६६७पृ०) विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य-मिति* (५८) लुक्। चेते किं द्विकाण्डी रज्जुः।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्। ४।१।२४।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ (५९) प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा।

ऊधसोऽनङ्। ५।४।१३१।

ऊधसोऽन्तस्य बहुव्रीहेः (६०) अनङादेशः स्यात् स्त्रियाम्। इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु (६१)।

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ४।१।२५।

ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम्। कुण्डोध्नी। स्त्रियाम् किम् कुण्डोधः धेनुकम्। इहानङपि न तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात्।

---

(५८) प्रमाणार्थे ये तद्धितास्ते द्विगुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्दः पञ्चारत्निमात्रपरिमाण-परः पञ्चारत्निः पुरुष इत्युक्तेः।

(६०) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४पृ०) बहुव्रीहावित्यनुवर्त्त्य विभक्ति-विपरिणामेनान्वयः।

(६१) डाबुभाभ्यामिति (२१०पृ०) वैकल्पिको डाप् अन उपधालोपिनोऽन्य-तरस्यामिति (२१०पृ०) वैकल्पिको ङीप् कर्त्तव्य इत्यनेन (१७२पृ०) प्राप्तस्य ङीपः अनो बहुव्रीहेरिति (२१०पृ०)अनेन निषेधश्च प्राप्त इति विवेकः।

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीपोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी बहुव्रीहेरित्येव ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (६२)र्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्* । वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वञ्चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २९ ।

अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्व्वेण विकल्प एव । वेदे । शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽर्य्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

---

(६२) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तर्गतत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद् व्याख्यानाच्च एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः। अर्थात् इन्द्रकेवलोर्विशेषः। मामकी। भागधेयी (६३)। पापी। अपरी। समानी। आर्य्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्र केवला इत्यादि। मामकग्रहणन्नियमार्थम् अणन्तत्वादेव सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। ४। १। ३२।

एतयोः स्त्रियान्नुक् स्यात्। ऋन्नेभ्यो(१२७५०)ङीप्। गर्भिण्या-ञ्जीवद्भर्त्तृकायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्येते। तत्राऽन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति सामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते। पतिवत्नी-त्यत्र तु वत्वन्निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। प्रत्युदाहरणं तु। अन्तरस्त्यस्यां शालायाङ्घटः। पतिमती पृथिवी।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। ४। १। ३३।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे। वशिष्ठस्य पत्नी तत्कर्त्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधिकारात्।

विभाषा सपूर्वस्य। ४। १। ३४।

---

(६३) भागशब्दात् स्वार्थिके धेयप्रत्यये क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वाद्वा स्त्रीत्वम्।

(६४) सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धपरम् स्त्रियाः सम्बन्धश्चात्र यज्ञफलभोक्तृत्वमेवेत्याह तत्कर्त्तृकेति।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः । गृहपतिःगृहपत्नी । अनुपसर्ज्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि दृढ़पत्नी-दृढ़पतिः । वृषलपत्नी वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः । गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

---

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र(२२३पृ०)यज्ञसंयोग इति न सम्बध्यते इति वृषलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामकृत्वा वृषलस्येन यज्ञसम्बन्धाभावेन कथं वृषलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात् ।

(६७) समान एकवीर पिण्ड श्व भ्रातृ भद्र पुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समानस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्वस्येत्यनुक्त्वा सपत्न्यादिष्वित्युक्तम् सपत्नीशब्दस्य समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समानस्वामिकदासीभूम्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः । समानत्वस्य सादृश्यगर्भकयता भेदघटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थतापरता पत्नीभेदकृतसम्बन्धभेदमादाय वा पत्यौ भेद इति सादृश्यगर्भकत्वेऽपि न क्षतिः ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ।

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च। इयन्त्रिसूत्री पुंयोग एवे-ष्यते। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषा-कपायी। हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपायी श्री-गौर्य्याविति च। अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कु-सिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा। ताभ्यां सन्नि-योगशिष्टो (६८)ङीप् च। मनोः स्त्री मनावीमनायीमनुः।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्ज्जनात्प्राातिप-दिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च। एनी-एता। रोहिता-रोहिणी। वर्णानां तणतिनितन्तानामिति(६९)फिट्

(६८) सन्नियोगशिष्ट इति तेन ऐकारौकाराभावे ङीब् निवर्त्तते इत्याशयः।

(६९) वर्णानामिति(उ०५५५पृ०१०सू०)श्वेतः श्येतः शितिःपृश्निः पृषदिति तणतिनितान्तानां क्रमेणोदाहरणानि।

सूत्रे णाद्युदात्तः(७०)। त्रिष्वा च शलत्वेति शह्यम्। वीरुखेताब्धयाः (७१) इति बहुव्रीहिः। अनुदात्तात् किम् श्वेता। घृतादीनाञ्च(३५१४पृ०२२सू०)इत्यन्तोदात्तोऽयम्। अत इत्येव। शितिः स्त्री। पिशङ्गादुपसंख्यानम् *। पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित पलितयोर्न*। असिता पलिता। छन्दसि क्नमेके* (७२)। असिक्नी। पलिक्नी। अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव।

अन्यतो ङीष्। ४। १। ४०।

तोपधभिन्नात् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते (७४)

---

(७०) आद्युदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति(५३८पृ०)शेषनिघातेनान्तानुदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः।

(७१) वीणीति एतानि कर्बुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुणवाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः। तत्रैतशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि न तदन्तमुपसर्ज्जनमिति द्रष्टव्यम् पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति(४१५पृ०)णत्वम् त्रिषु स्थानेषु एतीति विग्रहस्तु न्याय्यस्तत्रापि णत्वमिति बोध्यम्।

(७२) उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति सूत्रेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीपं नकारञ्च बाधित्वा क्नादेशविधानात् नादेशसमानविषय एव क्नादेश इति लाभात् ङीबपि प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह असिक्नी पलिक्नीति।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयान्वयादाह तोपधभिन्नादिति। षित्त्वं स्वरविशेषार्थम्।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ते द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषो बहुस्कस्य गुरुरुदात्तः स्यादित्यर्थः अपिति अचः संज्ञेति प्राञ्चः।

इयोश्च बह्वचो गुरुरिति (७५५५ पृ०८ सू०) मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तान्तात् किम् कृष्णा। कपिला (७५)।

षिद्गौरादिभ्यश्च (७६)। ४।१।४१।

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्त्तकी। गौरी। अन-

---

(७५) कृष्णशब्दस्य द्व्यच्कत्वेन बह्वच्कत्वाभावात् कपिलशब्दस्य बह्वच्कत्वेऽपि गुरुयुक्तत्वाभावात् लघावन्ते इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्सर्गतः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ततेति भावः।

(७६) गौरशब्दस्य लोमधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणोत्सर्गतः कृष्णेतिवदन्तोदात्ततया अन्यतो ङीषित्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः। गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य पुट तूण द्रुण द्रोण हरिण काकण पटर उणक आमलक कुवल बिम्ब बदर कर्कर तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आप-च्चिक शष्कुल सूर्म्म सूर्प सूच यूष यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृष अतस उभय भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुह अनड्वाह एषण (करणे) देह देहल का-कादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गोतम पारक अ-यस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलच्चि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आग्रहायण प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात् (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड षण्ड ऊर्द गुर्द शम सूद आर्द ह्रद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल पुष्कल कटात् (श्रोणिवचने)। पिप्पल्यादयश्च (२२८पृ०) गौरादिः॥

डुही। अनडुाही। पिप्पल्यादयश्च (६७)*। आकृतिगणोऽयम्।

सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां यउपधायाः ।६।४।१४६।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात् स चेद्यः सूर्य्याद्यवयवः। मत्स्यस्य ङ्याम्*। सूर्य्यागस्त्ययोश्छेच ङ्यांच*। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोप इति वाच्यम्*। मत्सी। मातरि षिच्चेति (५३३पृ०) षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्। दंष्ट्रा।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणा(७८)स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु।४।१।४२।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदा। उत्सादित्वात्(४८०पृ०)अञन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५पृ०) ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रञ्चेत्। कुण्डान्या। कुडिदाहे गुरोश्च हलः (उ०४५१पृ०) इत्यप्रत्ययः। यस्तु अमृते जारजः कुण्ड

---

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टी मातामही पितामही। आकृतिगणः।

(७८) अनुच्छेद्या जीविका वृत्तिः। आवपनम् आ उप्यते धान्यमस्मिन् धान्यस्थापानपात्रम्। श्राणा पक्वा।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु नियम्यते। गोणी आवपनञ्चेत्। गोणान्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थलान्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजान्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्य-गुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत् (७९)। कालान्या (८०)। नीली अनाच्छादनञ्चेत्। नीलान्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः। नील्या अन्वक्तव्यः* (५२४६०) इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु। नीलादोषधौ*। नीली। प्राणिनि च*। नीली गौः। संज्ञायां वा*। नीली नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छा (८१) चेत्। कामुकान्या (८२)। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबरान्या चित्रेत्यर्थः।

शोणात्प्राचाम्। ४। १। ४३।

शोणी—शोणा।

वोतो गुणवचनात् (८३)। ४। १। ४४।

---

(७९) वर्णश्चेत् वर्णविशिष्टा चेदित्यर्थः शुचिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यमरोक्तेर्वर्णविशिष्टपरता।

(८०) कालान्या क्रौर्य्यगुणयुक्तेत्यर्थः।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः अर्श आदित्वादच्प्रत्ययेन सिद्धमिति भावः।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताभिलाषवतीत्यर्थः।

(८३) गुणवचनादिति। सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेय-

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्। मृद्वी—मृदुः। उत किम्। शुचिः। गुणेति किम्। आखुः खरुसंयोगोपधान्न*। खरुः पतिम्वरा (८४) कन्या। पाण्डुः।

बह्वादिभ्यश्च (८५)।४।१।४५।

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। बह्वी बहुः। कृदिकारादक्तिनः*। रात्रिः रात्री। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके*। शकटी शकटिः।

याक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः इत्युक्त गुणवचनादिति भाष्यमतमित्येकदेशिनः। भाष्यकृता तु एतद्व्याख्यानात् बहुविशेषणवैयर्थ्याच्चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समासकृत्तद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदीपोद्योतोक्त एव गुणवचनोऽत्र ग्राह्यः तत्राप्ययं विशेषः वैशिषिकप्रसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव ग्रहणं तथा च शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता न तु रूपादिपदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणिवचनत्वाभावात् शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः।

(८४) पतिम्वरा पतिलाभाय उत्कण्ठितेत्यर्थः।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बह्वादिभ्य इति पृथग्युक्तिः।

बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि वारि राति राधि शाधि अहि कपि यष्टि मुनि इतः (प्राण्यङ्गात्) चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद। आकृतिगणोऽयं तेन भग गल राग इत्यादिसङ्ग्रहणम्।

अक्तिन्नर्थात् किम्। अजननिः। क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते। हिमकाषिहतिषु चेति (४६६९०) पद्भावः।

पुंयोगादाख्यायाम्। ४। १। ४८।

या पुमाख्या (८६)पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकान्तान्न*। गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्य्याद्देवतायां चाब्वाच्यः*। सूर्य्यस्य स्त्री देवता सूर्य्या। देवतायाङ्किम्। सूरी कुन्ती मानुषीयम्।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्य्याणामानुक्। ४। १। ४९।

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च। इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्य्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते। तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते। इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम्। इन्द्राणी। हिमारण्ययोर्महत्त्वे*। महद्धिमम् हिमानी अरण्यानी। यवाद्दोषे*। दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्याम्*। यवनानां लिपिर्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुक् वा*। मातुलानी मातुली। उपाध्यायानी उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः। उपाध्यायी उपाध्याया। आचार्य्यादणत्वञ्च*। आचार्य्यस्य स्त्री आचा-

---

(८६) पुमाख्येति पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगात् पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्त्तमानत्वम् न्याय्यं पुंकर्तृकयज्ञफलभोक्तृत्ववत् तद्वाचकशब्दभाक्त्वस्योचितत्वादिति भावः।

र्थ्यानी। पुंयोग इत्येव आचार्य्या स्वयं व्याख्यात्री। अर्य्य-क्षत्रियाभ्यां वा *। स्वार्थे। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्य्यी क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्म्मण्यण्(३२३पृ०)।

क्रीतात्करणपूर्वात् (८८)।४।१।५०।

क्रीतान्तादादन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९)।४।१।५१।

करणादेः क्तान्तादादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्।४।१।५२।

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्*। तेन बहुनञ्सुकालसुखा-

---

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्राण्यादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सूत्रे इन्द्रादि-ग्रहणं पुंयोगे इन्द्रीत्यादिवारणाय।

(८८) करणादित्यनेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणेन गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्या अनित्यता ज्ञाप्यते तेन धनेन क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिस्तदेतदाह क्वचिन्नेति।

(८९) करणपूर्वादित्यनुवर्त्तते समुदायद्योत्यमल्पत्वं तच्च क्रियागतं करणगतं वा।

दिपूर्वान्न। ऊरुभिन्नी(९०)। नेह बहुक्तता। जातान्तान्न।* दन्तजाता। पाणिगृहीती भार्य्यायाम्*। पाणिगृहीताऽन्या।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा (९१)।४।१।५३।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सुरापीती सुरापीता। अन्तोदात्तात् किम्। वस्त्रच्छन्ना। अनाच्छादनात्(उ६०५पृ०) इत्युदात्तनिषेधः (९२)। अतएव पूर्वेणापि न ङीष्।

स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्।४।१।५४।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गन्तदन्तादन्ताप्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (९३)। चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपस-

---

(९०)ऊरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति(४२८पृ०)परनिपातः। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इति(उ०६०५पृ०)अन्तोदात्तता।

(९१) न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्वाङ्गेन कर्मधारयः। तथा चास्वाङ्गभूतात् पूर्वपदात् परं यत् क्तान्तं तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यस्य जातिपूर्वादित्यर्थपरत्वं वार्त्तिके उक्तमन्यथा बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वकक्तान्तस्य अस्वाङ्गपूर्वकतया तत्र विकल्पेन ङीषापत्तेः।

(९२) निषेध इति आच्छाद्यतेऽनेनेति आच्छादनं वस्त्रादि तत्पूर्वकत्वादित्यादि।

(९३) बहुव्रीहेरुपसर्जनत्वेनानुवृत्त्यैव तल्लाभे पुनरुपसर्ज्जनग्रहणं तत्पुरुषादिसंग्रहार्थमित्याशयेनोदाहरति अतिकेशीति।

र्जनात् किम् शिखा (९४)। [शोभना शिखा। सुशिखा] स्वाङ्गच्चिधा।

अद्रवमूर्त्तिमत्स्वाङ्गं (९५) प्राणिस्थमविकारजम्।

सुस्वेदा द्रवत्वात्। सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात्। सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात्। सुशोफा विकारजत्वात्।

अतत्स्थन्तत्र दृष्टञ्च (९६)—

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात्।

तेन (९७) चेत्तत्तथा युतम्।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात्।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।४।१ ।५५।

---

(९४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्तं प्रक्षिप्तम् विशिष्टे-ऽर्जनत्वाभावेनैवाप्राप्तेः। शब्देन्दु०।

(९५) स्वाङ्गशब्दस्यावयववाचित्वे सुमुखी शालेति स्यात् द्वाररूपमुखस्य शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यादित्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि।

(९६) रथ्यादृष्टकेशानामिदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह अतत्स्थमित्यादि। प्रथमलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणं यदा कदाचित् प्राणिस्थितत्वेऽपि तल्लाभात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं तात्पर्यग्राहकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः। शब्देन्दु०।

(९७) प्रतिमागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिप्रवृत्तेर्लक्षणान्तरमाह तेन चेदित्यादि। अप्राणिनोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा सम्बद्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बद्धस्तदेत्यर्थः।

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। आद्ययो (९८) र्बह्वजलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनामसंयोगोपधादिति (२२२सू०) पर्य्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र वृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्*। स्वङ्गी-स्वङ्गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति (९९) प्रामाणिकाः। अत्र वार्त्तिकानि। पुच्छाच्च*। सुपुच्छी सुपुच्छा। कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्। कवरञ्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि। उपमानात्पक्षात् पुच्छाच्च। नित्यमेव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना।

न क्रोड़ादि (१००)। बह्वचः। ४। १। ५६।

क्रोड़ादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरःक्रोड़ा (१०१)। आकृतिगणोऽयम्। सुजघना।

---

(९८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बह्वच्कत्वेन न क्रोड़ादिबह्वच इति वक्ष्यमाणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति न्यायेन तन्निषेधो बाधितः। मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति विवेकः।

(९९) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रीत्यादिरसाधुरेवेति भावः।

(१००) क्रोड़ नख खुर गाथा उखा शिखा बाल शफ शुक। क्रोड़ादिराकृतिगणः। तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि ग्राह्याः।

(१०१) उरः क्रोड़ाशब्दः स्वभाविकटाबन्तः।

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ।

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ।

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा (१०२) । गौरमुखा । संज्ञायां किम् ताम्रनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान् ङीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ।

वाहः । ४ । १ । ६१ ।

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् छन्दसि । ङीषेवानुवर्त्तते न ङीप् । दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे ।

सख्यशिश्वीति(१०३)भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

इतिशब्दःप्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वी ।

---

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४।५।३०) णत्वं ताम्रनखीत्यत्र तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी । अशिश्वी शिशुना विनेत्यमरः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्।४।१।६३।

जातिवाचि(१०४)यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५)—

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी (१०६)।

---

(१०४) अर्थे ङीषादिकार्य्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽत्रानन्यभावपरस्तदाह न च स्त्रियां नियतमिति।

(१०५) भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति च जातिलक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्ववादिमते तत्र तत्रातिव्याप्तमत आहाकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्यत्वात् नपुंसकम्। आकृतिरवयवसन्निवेशः ग्रहणं बोधकरणं यस्याः सा अनुगतैकाकारव्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरित्याकारदर्शनादेव तद्बोध इति भावः। बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्त्यनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वस्यैव जातित्वकल्पनात्। किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् सएवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेस्तस्यैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटं तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात्। एवञ्च तटं त्रिलिङ्गमित्युक्तिः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदु'रिति लक्षणान्तरेऽसर्वलिङ्गत्वोक्त्या जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्वस्वीकारात् तदेकवाक्यतया इहाप्युक्तम् लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति। सर्वशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोण्विरिति (३२८८०) ण्विप्रत्ययः समासश्च भवतीति द्रष्टव्यम्। एतच्च उभयलक्षणविशेषणमसर्वलिङ्गामित्यनेनैकवाक्यत्वादिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। तथा च

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७)। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम्। वृषली। सत्यन्तङ्किम् शुक्ला। सकृदित्यादि किम् देवदत्ता।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह।

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची (१०९) च शब्दो जातिकार्य्यं(११०)लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि (२४१पृ०) पाठान् ङीन् बाध्यते। जातेः किं मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्। बलाका। अयोपधात्किम् क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रति-

---

शुक्लादिगुणानामनेकत्वे नानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वाभावान्न जातित्वम् गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति तेषां त्रिलिङ्गत्वात्। शब्देन्दु०।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणादिष्वविशेषात् वृषलत्वादिजातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि। सकृदेकवारं यस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन निर्ग्राह्या निश्चयेन ग्राह्येत्यर्थः।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्य्यकारिपारिभाषिकजातिमाह गोत्रञ्चेत्यादि। गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा।

(१०९) वेदशाखाया नियतस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्य्याप्रसक्तावाह शाखाध्येतृवाचीति यद्यपि स्त्रीणामध्ययननिषेधात्तदध्येतृत्वं नास्ति तथापि तद्वंशोद्भवतया तद्वाचिताऽनधीयमानेऽपि माणवके तत्तच्छाखत्ववदिति द्रष्टव्यम्।

(११०) जातिकार्य्यं ङीष् पुंवद्भावादिकं लभत इत्यनेन तत्कार्य्यकारितया पारिभाषिकमौपचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः।

षेधः *। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति (२१८४०) लोपः। मानुषी। मत्स्यस्य ङ्याम् *। मत्सी।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।४।१।६४।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते।

इतोमनुष्यजातेः।४।१।६५।

ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि *। उदमेयस्याऽपत्यम् औदमेयी। मनुष्येति किम्। तित्तिरिः (१११)।

ऊङुतः।४।१।६६।

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। कुरुनादिभ्योण्यः (५१८९०) तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना(५२१४०) लुक्। अयोपधात्किम् अध्वर्युः(११२)। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् *। रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्यः (११३)एव। अलाबूः (११४)। कर्कन्धूः। अनयो-

---

(१११) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगा इत्यभिधानात् तित्तिरिशब्दस्य स्त्रीत्वम्।

(११२) अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवा।

(११३) अप्राणिजातेश्चेत्यत्र उत इति नानुवर्त्तते भाष्ये अलाबूकर्कन्धूशब्दयोर्दीर्घयोरपि उदाहरणादत आह उवर्णान्तेभ्य इति।

(११४) अलाबूः कर्कन्धूरिति नोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५सू०) शसादिषू-

दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति(६।१।१७५सू०)विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम्। प्राणिजातिस्तु कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु रज्जुः। हनुः।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम्।४।१।६७।

स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायाङ्किम्। वृत्तबाहुः।

पङ्गोश्च।४।१।६८।

पङ्गूः। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च *(११५)। चादूङ्। पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। श्वश्रूः।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये।४।१।६९।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः।

संहितशफलक्षणवामादेश्च।४।१।७०।

अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूः। सैव शफोरूः। शफौ

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्तोदाहरणं तद्विभक्तेरुदात्तत्वप्रदर्शनार्थं तस्यैयोङ्विधानफलत्वात्।

(११५) श्वशुरः श्वश्र्वेति (४४७सू०)निर्देशादत्र श्वशुरशब्दान्त्याकारस्यैव लोपः।

(११६) उत्तरपदाच्चिन्नं पूर्वपदं सापेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उपमानवाचि पूर्वपदमिति अतएव करभोपमोरूरित्यादौ न।

खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् (११७)। लक्षणशब्दादर्श आदित्वादच्। लक्षणोरुः। वामोरुः। सहितसहाभ्याञ्चेति-वक्तव्यम्*। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरुः। सहेते इति (११८) सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरुः। यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः।

संज्ञायाम्। ४। १। ७२।

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः (११९)। संज्ञायां किम्। कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम् (१२०)।

शार्ङ्गरवाद्यञो(१२१)ङीन्। ४। १। ७३।

---

(११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संश्लिष्टत्वस्य ऊरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः।

(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां जननित्यस्याध्याहारस्तेनातिशयित-रमणीयावित्यर्थः।

(११९) कद्रूः सर्पमाता कमण्डलूश्चतुष्पाज्जातिविशेषः। अतएव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यत्र (५०९पृ०) कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति।

(१२०) अच्छन्दोऽर्थमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाञ्च कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेन (४।१।७१सू०) ऊङ् भवतीति भावः।

(१२१) शार्ङ्गरव कापटव, गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय आनिचेय आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड भोगवत् गौरिमत् (एतौ संज्ञायाम्) नृ नर। शार्ङ्गरवादिः।

शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम्। नारी।

यङश्चाप् (१२२)। ४। १। ७४।

यङन्तात् स्त्रियाञ्चाप् स्यात्। यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। षाद्यञश्चाप् वाच्यः *। पौतिमाष्या।

आवट्याच्च। ४। १। ७५।

अस्माच्चाप् स्यात्। यञश्चेति (२१७४सू०) ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या।

तद्धिताः। ४। १। ७६।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

यूनस्तिः। ४। १। ७७।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः।

---

(१२२) चापश्चित्त्वम् स्वरार्थं चित्त्वन्तु चाडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम्।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४सू०) प्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टाबादीनां प्रत्ययत्वेन तदन्तानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तथात्वं भविष्यतीति

अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य कृत्तद्धितसमासाश्चेति (८४पृ०) प्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धेरिति भावः । उत्तरार्थं इति अश्विजोरनार्षयोः (४।१।७८) इत्याद्यर्थः इह करणन्तु स्पष्टार्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्योतनार्थञ्च ।

प्रातिपदिकार्थ (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

---

(१) स्वौजसमौडिति (८६पृ०) विहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः । तथा च सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदिकार्थतया तद्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् त्रिकपक्षे तु लिङ्गाग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत् सिंहो माणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यादिवशात् लक्ष्यार्थं बोधे सत्यभावादिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दानान्तु तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति भावः । तथा च प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाचिका वा सुबित्यादीनां विभक्तय इत्युक्तेश्च द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादायैव स्वार्थो द्रव्यमित्याद्यभिहितमिति द्रष्टव्यम् ।

(२) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनात्प्येवेत्यस्यपदघटितवाक्ये समूह्यांश-

योग: प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये(४)परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः (५)। नीचैः। कृष्णः (६)। श्रीः। ज्ञानम्। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य। तटः (७)। तटी। तटम्। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

कादित्वात् (२६६पृ०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति सिद्धम् द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणान्वयः।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवचनानां पृथग्ग्रहणात् तदाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति आदिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये चेत्यस्य ग्रहणम्। प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधासम्भवादाधिक्ये इत्युक्तम्।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन रुत्वविसर्गार्थं प्रथमोत्पत्तिलोपौ। तथा ग्रामे उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वमित्यादौ सपूर्वाया इति (१७७पृ०) सूत्रेण सपूर्वप्रथमापूर्वकत्वाद्विकल्पेन ते इत्यादेश इत्यपि द्रष्टव्यम्।

(६) कृष्णो वासुदेवो न तु नीलगुणविशिष्टस्तस्य त्रिलिङ्गतया नियतलिङ्गत्वाभावात्।

(७) तट इत्येतच्च तटशब्दस्य सर्वलिङ्गभाक्त्वेऽपि जातित्वमनङ्गीकुर्वतामरकोषकाराणां मते इति द्रष्टव्यम्।

(८) परिमाणशब्दस्य परिच्छेदकरूपपरिमाणसामान्यपरः न तु "ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत" इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम्। द्रोणरूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च व्रीह्यादौ परिच्छेद्य-

विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं (९) संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तिरप्राप्तौ (१०) वचनम् (११)।

परिच्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्न सम्भवतीति प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रकृत्यर्थधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थे भेदेनाऽन्वयेऽपि इन्द्रोदेवतास्येति वाक्ये ह्यस्य देवतेति (५२०पृ०) तद्धितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्वयस्य दृष्टचरत्वादत्रापि तथान्वय इति नाधिककल्पनेति भावः।

(९) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारः।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिस्तथा च अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न द्व्यादिशब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च गृह्यते स च मुख्य इवारोपिततदाश्रयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थकमन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादि(१४२पृ०)शास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम्। एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा अव्ययाः लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुमादयश्चोदाहरणमन्ये सर्वेऽपि शब्दाः लिङ्गाधिक्य इत्यादेरुदाहरणानीति प्राहुः। शब्देन्दु०। अत्रेदमभिधीयते स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादि कारकं कर्म्मादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः वृक्षौ वृक्षा वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्तीनां द्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः। कैयटस्तु संख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२)। २। ३। ४७।

इह प्रथमा स्यात्। हे राम।

प्रथमा (१३)।

——

विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् त्रिकमेवेति वृत्तिकारः। संख्याकर्मादयस्तु विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टाबादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये। जातेरेवाकृत्यपरपर्य्यायाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्वं व्यक्तिभानन्तु आक्षेपादित्येकमेवेति केचित्।

(१२) सम्बोधने इति सम्बोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः। प्रथमार्थः सम्बोधनं सम्बोधनञ्च प्रवर्त्तनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं हरिणा

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः।

प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति

अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः प्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीतिपदाध्याहारेण सङ्गतिः। सिद्धस्येत्युक्तेश्च सम्बोधनस्यानुवाद्यमात्रविषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्व, इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेत्यादौ राजादेर्न सम्बोध्यता। सम्बोधनञ्च प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं राम मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः। सम्बोधनस्य क्रियाया अविशेषणत्वे सम्बोधनपदस्य विभिन्नवाक्यान्तर्गतत्वात् "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या" इति (१७६पृ०)वार्त्तिकात् प्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातस्य, अत्र राम नः पाहीत्यादौ नसादेशस्य च नात्पपत्तिरित्युक्तम् प्राक्। प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने।

(१३) अत्रेदं बोध्यम् कर्मादिषु शक्तिषु लकारकृदादिभिरभिहितेषु तत्समानाधिकरणे प्रथमैव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति अभिहिते प्रथमेति च वार्त्तिकोक्तेः। प्रकृतिविकृतिस्थले तु उभयोरपि तिङा

कारके (१४)। १। ४। २३।

इत्यधिकृत्य।

कर्त्तुरीप्सिततमं (१५) कर्म। १। ४। ४९।

कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमङ्कारकं कर्म्मसंज्ञं स्यात्।

अभिहितार्थत्वात् प्रथमा। परन्तु तत्र तिङा प्रकृतेरेव संख्यानुवादेन संख्यानूद्यते न तु विकृतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि। वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु वाचकस्तिङादिशब्दः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः। अत्र यत्रेत्युक्तेः क्वचिदुक्तत्वाभावे नामार्थे एव प्रथमेति सूचितम् तेन नौका भूत्वा वृक्षो निम्नं गत इत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम्। उद्देश्यविधेयभावस्थले तूभाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा। संख्याविशेषग्रहणन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पर्य्यायेण भवति तेन एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति चेत्यादि प्रयोग इति। प्रथमा।

(१४) कारके इति। करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियावचनस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेतः परमधिकरिष्यमाणानां क्रियायामेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनापेक्षणात्।

(१५) कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्तेति(२६८पृ०)वक्ष्यते आप्तिश्च सम्बन्धः स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारक एवोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया व्याप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण व्याप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुं फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु फलव्यापारयोर्धातुरास्रये तु तिङः स्मृता इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम् यथोक्तं हरिणा।

कर्त्तुः किम् । माषेष्वश्वम्बध्नाति । कर्म्मण ईप्सिता माषा न तु

निर्व्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।
तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धा न्यत्तु कल्पितम् ।
औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चान्यापूर्व्वकमिति ।

तत्र निर्व्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा ।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।
प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं, कैश्चिदन्यथा ।
तन्निर्व्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत् ।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते इति
सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्व्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षत इति च ।

तदयं लक्षणनिष्कर्षः ।

प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्प-
त्तिरूपफलवत्त्वं निर्व्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रिया-
जन्योत्पत्तिमत्त्वात् निर्व्वर्त्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे स-
ति क्रियानिर्व्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम्
यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्व्वरूपविशिष्टासत्त्वफल-
वत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम् । क्रियाकृता-
साधारणधर्म्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफल-
वत्त्वेनोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसा-
धारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतश्रमादिरूपासाधारणविशेष-
फलस्यासत्त्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्व्व-
र्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्म्ममात्रनिष्ठतया

कर्त्तुः । तमब्ग्रहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते । कर्म्मेत्यनुवृत्तौ (१७) कर्म्मग्रहणमाधारनिवृत्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते ।२ । ३ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्म्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

अनुक्ते कर्म्मणि द्वितीया स्यात् । हरिम्भजति (१८) । अभि-

असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन कर्मता । द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं द्वेष्यत्वं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् । (२५१पृ०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वमन्यपूर्वकत्वं यथा हरिर्जलधिमधिशेते इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशीङ्स्थासामित्यादिना(२६०पृ०)कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् ।

(१६) पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैवेप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव इह तु तथा विवक्षाविरहेण ओदनभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य कर्मत्वमित्येके । सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम् तस्याप्रधानत्वात् तमपाबोधयितुमशक्यत्वात् ।

(१७) कर्मेत्यनुवृत्तावित्यस्य अधिशीङ्स्थासां कर्मेति(२६०पृ०)सूत्रादित्यादिः ।

(१८) हरिमिति भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया

हिते(१९) तु कर्म्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव। अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिः सेव्यते। कृत्। लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः। शतेन क्रीतः शत्यः। समासः। प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०)। क्वचिन्निपा-

---

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्ताभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टार्थबोधः। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियामुख्यविशेष्यकताङ्गीकारात् तथा बोधः। विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यभिया विरतम्।

(१९) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थस्तेन पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति। ओदनस्य पचिभुजिक्रियापेक्षया द्वे एव कर्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरनभिधानाच्च प्रथमेति बोध्यम्। अधिकमत्र प्रथमार्थनिरूपणे(२४७,४८,५०)। इदन्तु बोध्यं बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न प्रवर्त्तन्ते तथा क्रियते घट इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्यतीति अनभिहित इति सूत्रस्यानवश्यकत्वेऽपि संख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्य्यः। तत्सूत्रानारम्भे तु कर्मणि यदेकत्वे तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः सम्पद्यते तथा सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थनन्तु कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कद्योगलक्षणषष्ठ्या दुर्वारत्वापत्तेरकिञ्चित्करम्।

(२०) आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मीभूतः समासार्थः।

तेनाभिधानम्। यथा, विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयञ्छेत्तुमसाम्प्रतम् (२१)। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२२)। १। ४। ५०।

ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात् ग्रामङ्गच्छन् (२३) तृणं स्पृशति। ओदनं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते।

अकथितञ्च (२४)। १। ४। ५१।

---

(२१) परे तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुमुनुत्पत्तिर्दुर्लभा स्यात्। एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुमुन् सुलभः। तथा च विषवृक्षोऽपि सम्वर्द्ध्य छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यमित्यर्थः सम्पद्यते एवं चाध्याहृततिङाभिधानान्नात्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत्। एतेन क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यप्यनुदाहरणम् तत्र नारद इति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेतिशब्देन तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति द्रष्टव्यमित्याहुः। शब्देन्दु०।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादन्यदिति पर्य्युदासात् यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्यं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्तधाविभागसमये (२४८पृ०) दर्शितम्। युक्तं क्रिययेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः। पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८पृ०) कर्मत्वम्।

(२३) अनीप्सितस्य द्वैविध्यमुदाहरणेन दर्शयति ग्रामं गच्छन्नित्यादिना यथा ईप्सितस्य ग्रामादेः क्रियाजन्यसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सितत्वणाद्देष्पीति भावः। तथा च ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकमिति तस्यानीप्सितत्वम्। उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छाद्वेषयोरभाव इति बोध्यम्।

(२४) अकथितमिति। अपादानादिविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः।

अपादानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारक (२५)ङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात्।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम्।
कर्म्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्णाङ्कर्म्मणा यद्युज्यते तदेवाऽकथितङ्कर्म्मेति परिगणनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। गान्दोग्धि (२६) पयः। वलिं याचते (२७) वसुधाम्। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनम्पचति (२८)। गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति बोध्यम्। अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्येव गोर्दुग्धं दोग्धीति बलेर्धनं याचते इति व्रजे गां रुणद्धीत्यादि।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम्। कर्मयुक् कर्मणा क्रियया युज्यते सम्बध्नातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तत्सातत्ये इत्यमरोक्तेः। तथा च कर्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपादानादिविशेषैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः।

(२६) अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमेवमन्यत्रापि। तद्विवक्षायां पञ्चमी गोः पयसन्वयविवक्षायां षष्ठी तस्याश्च न क्रियायामन्वयः अनभिधानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च।

(२७) स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिलापरूपो याचेरर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवाविवक्षेति बलेः कर्मत्वम्।

(२८) विक्लृत्त्यनुकूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनात् तथार्थता।

दण्डयति (२९)। व्रजमवरुणद्धि (३०) गाम् माणवकं पन्थानम्पृच्छति (३१)। वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि। माणवकन्धर्म्मं ब्रूते (३३) शास्ति वा (३४)। शतञ्जयति (३५) देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिम्मथ्नाति (३६)। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

---

(२९) शासनानुकूलस्वसम्प्रदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः।

(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति सम्प्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षयाऽनेन व्रजस्य कर्मत्वम्।

(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिलाषादिरूपो व्यापारः प्रच्छेरर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् तज्ज्ञानाश्रयत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम्।

(३२) विभागपूर्वकादानं चिञोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपादानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम्।

(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रुवेरर्थः।

(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्मं कुर्वित्यादिविधिविषयोपदेशरूपः शास्तेरर्थः।

(३५) अभिभवपूर्वकं ग्रहणं जयतेरर्थः।

(३६) विलोड़नपूर्वकोत्थापनं मन्थतेरर्थः।

प्रवञ्चनपूर्वकं ग्रहणमुषेरर्थः।

(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारो नयतेरर्थः।

(३८) बलाद्ग्रहणपूर्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः।

दुह्याजित्यादिकं तु प्राचामनुरोधेन एवमनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतयैव सिद्धत्वात् तमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थका एव भाष्ये गृहीता यथा दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविनेति।

कर्षति वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। बलिम्भिक्षते वसुधाम्। माणवकन्धर्म्मम्भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि। कारकं किम्। माणवकस्य पितरम्पन्थानं पृच्छति। अकर्म्मक (२८) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्म्मसंज्ञक इति वाच्यम्*। कुरून् स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते।

तथा च दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वेणाप्राप्तेऽपूर्वविधानमितरेषान्तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेण सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति भावः। उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्मोपयोगीत्यर्थः। ब्रुविशासिगुणेन ब्रुविशास्योर्निरुक्तार्थे गुणीभूतज्ञानेन यत् सचते संबध्नाति तज्ज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मेत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासनाद्यर्थगुणीभूतज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम्।

(२८) अकर्मकेति धातोरर्थौ व्यापारः फलञ्च। तत्र फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकोऽकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति हर्य्युक्तेः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकालसम्बन्धयोस्तदनुकूलव्यापारयोश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्त्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ विक्लित्तिसंयोगादिजनकव्यापारयोरुभयनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम् एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्मकधातूनां सकर्मकव्याप्यादिगर्भितस्वार्थपरतायास्तात्पर्य्यग्राहकमिदं सूत्रं तदुक्तं हरिणा

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति।
अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्व्यैरकर्मकः।
तस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते इति च।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्मकाणा-मणिकर्त्ता स णौ। १। ४। ५२।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्म्मकाणामकर्म्मकाणाञ्चाणौ (४०) यः कर्त्ता स णौ कर्म्मसंज्ञः स्यात्।

अस्यायं भावः मासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरूढ़लक्षणाया ज्ञापकमेतद्वार्त्तिकम् तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात् दुहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारा सम्भवेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया कालादेस्तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव लकारस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः। अत्र लस्याभिधानात् क्रद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम्। तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्तेस्तेषामकर्मकतया गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विस्तरः। अत्र देशः कुरुपाञ्चालादिनाम्ना प्रसिद्धो भूभागः न तु ग्रामादिरूपैकदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न प्रयोगः। अध्वा गन्तव्यदेशः। कालो मुहूर्त्तमासादिः। भावो धात्वर्थ इति बोध्यम्।

(४०) अणौ यः कर्त्तेति। अनुत्पन्ने णिचि अणिजन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्त्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राञ्चः।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामण्यन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृत्वात् प्रेषणे ण्यन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ १ ॥

बतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अण्यन्तानाङ्किम् गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्ये तु अपूर्वमेवेदं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितेत्युक्तेरित्याहुः ।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजन्तप्रकृतीभूतधातूपस्थाप्यक्रियायां स्वातन्त्र्येणान्तरङ्गत्वात् कर्तुरेव सर्वकारकप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रूनिति स्वर्गकर्मकगत्यनुकूलगमनानुकूलो हरिकर्तृकोऽतीतो व्यापार इत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) अत्रेदं बोध्यं शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण एवेप्सिततमः स्वर्गो न तु कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मत्वानुपपत्तावपि गतिबुद्धीत्यादिना विहितकर्मत्वस्य ण्यन्तसापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमेवाण्यन्तधात्वर्थव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव स्वर्गादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् एवञ्चोभयरोपि कर्मत्वे धातुविशेषसहकारेण पर्यायेणोभयोरेव लादिविधानं यथोक्तं भाष्यकृता ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ।

द्विकर्मणां द्विव्यापारार्थकधातुमातानाम् प्रधानकर्मणि प्रधानव्यापारव्याप्यकर्मण्याख्येये लादयो भवन्तीत्यर्थः । दुहादीनां पुनर्द्वि-

देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः। नीवह्योर्न * (४३)। नाययति वाहयति वा भारम्भृत्येन। नियन्तृ (४४) कर्तृकस्य वहेरनिषेधः *। वाहयति रथं वाहान् सूतः। आदिखाद्योर्न (४५) *। आदयति (४६) खादयति वान्नं वटुना।

व्यापारार्थकत्वपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्मणि लादीनाहुरित्यनुपद्यते। ण्यन्तद्विकर्मकाणां पुनः कर्मसंज्ञां प्राप्तस्य कर्त्तुर्य कर्त्तर्य्येव कर्तृरूपकर्मणीत्यर्थः। तत्राप्ययं विशेषः।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया।

प्रयोज्यकर्मण्याख्येये ण्यन्तानां लादयो मता इति।

दुहादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहामिति।

अतएव मूलकारधृते दुह्याजित्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नीहृकृष्वहामिति गणभेदेन पाठः। एवञ्च दुहादीनां षोड़शानां मध्ये द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्थ्यादीनां पाठः गौणकर्मणि लकारादिविधानार्थमन्यथा प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुरित्युक्तेरविशेषात् प्रधानकर्मण्येव मन्थ्यादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा युक्तं गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यप्रयोगस्य देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति भारविप्रयोगस्य च गौणे कर्मण्येव लादिदर्शनात्।

(४३) नीवह्योरिति अनयोः प्रापणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्रापणतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थतया प्राप्तौ निषेधः।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्द्दान् यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते। तत्त्व०।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्तौ निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम्।

(४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति (उ२६२पृ०)न परस्मैपदनियमः अदेः प्रतिषेध इति(उ२६५पृ०)तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्रभिप्राये शेषात् कर्त्तरीति(उ५पृ०)परस्मैपद कर्त्रभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

भक्षेरहिंसार्थस्य (४७) न *। भक्षयत्यन्नं वटुना। अहिंसार्थस्य किम् भक्षयति बलीवर्द्दान् शस्यम्। जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम् *। जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः। दृशेश्च *। दर्शयति हरिम्भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनान्न। स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन। शब्दायतेर्न (४९) *। शब्दायति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्म्मकत्वात्प्राप्तिः। येषान्देशकालादिभिन्नङ्कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्म्माणोऽपि। तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न।

खादयतीत्यत्र तु निगरणेत्यादिना (उ२६१सू०) परस्मैपदनियमात् उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकभिन्नस्येत्यर्थः परकीयद्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितो भवतीति तत्स्वामिन एवात्र हिंसा ग्राह्या एवञ्च भक्षेर्भक्षणविशेषार्थकतया प्राप्तौ निषेध इति द्रष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेनैतद्दर्शयति भक्षयति बलीवर्द्दान् शस्यमिति।

(४८) पुत्रो धर्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं तं पुत्रमित्यर्थः।

(४९) धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेत्युक्तेः।

शब्दायतेर्गृहीतकर्मकतयाऽकर्मकत्वेन प्राप्तौ निषेधः।

(५०) न त्वविवक्षितेति अविवक्षा द्विधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणादित्यवधेयम्। पाचयतीत्यादौ अविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वेऽपि णयन्तेन कर्त्तुःकर्मता।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५पृ०)।

हृक्रोरन्यतरस्याम्(५२)।१।४।५३।

हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। अभिवादि(५३)दृशो-रात्मनेपदे वेति वाच्यम्*। अभिवादयते दर्शयते देवम्भक्तं भक्तेन वा।

अधिशीङ्स्थासाङ्कर्म।१।४।४६।

अधिपूर्व्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः।

अभिनि (५४) विशश्च।१।४।४७।

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्व्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभि-निविशते सन्मार्गम्। परिक्रयणे सम्प्रदानमिति(२७८१०)सूत्रा

---

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थतया विकारार्थकरोतेश्चाक-र्मकतया च प्राप्तेऽर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथा चोक्तार्थे प्राप्तं नित्यविधानं निषिद्ध सर्वार्थकतद्धातुयोगे विकल्पविधानम् एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन मूलकृताऽभ्य-वहारार्थकस्योदाहरणानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति सैन्धवैः सैन्धवान् वा तृणं सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति।

(५३) अभिवादयतेश्चुरादेरप्राप्तौ दृशेश्च प्राप्तौ आत्मनेपदविषये विकल्पः।

(५४) नेरल्पाच्कत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणं विशिष्टसङ्घात-ग्रहणार्थं तेन प्रत्येकं विपर्य्ययेण वा योगे न। अतएव निविशते यदि शूकशिखा पदे इत्यादि। अधिशीङ्स्थासामित्यतः आधार इत्यनुवर्त्तते।

दिह मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५) विभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः।

उपान्वध्याङ्वसः। १। ४। ४८।

उपादिपूर्व्वस्य वसते(५६) राधारः कर्म स्यात्। उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य (५७) न *। वने उपवसति। उभ (५८) सर्व्वतसोः

---

(५५) व्यवस्थितेति समर्थसूत्रभाष्येऽर्थेष्वऽभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोग एव व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः। अन्ये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशेत्यानुपूर्व्या यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः। अभिनिवेशश्चाग्रहस्तद्भिन्नार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत्र यत्राभिनिविशत इत्यादौ तदानुपूर्व्या श्रवणेऽपि न कर्मत्वम्। अभिनिविशते सन्मार्गमित्यादौ सन्मार्गविषयक आग्रह इत्यर्थ इति प्राहुः।

(५६) लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति न्यायेन वस निवासे इति भौवादिक एवात्र गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्तस्य शब्लूपविकरणस्य लुप्तत्वादित्याशयेन तिपा निर्द्दिशति वसतेरिति।

(५७) वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति। मशकार्थो धूम इत्यादिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरस्तथा च अशिर्भोजनमर्थो निवर्त्तनीयोऽर्थो यस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननिवृत्तिरूपार्थकस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिसूत्रवृत्तौ (उ०२६६)हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरेवार्थो भोजननिवृत्तिस्तु आर्थिकीति बोध्यम्। उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति (२६८४०) द्वितीयेति ध्येयम्।

(५८) एवं कारकद्वितीयां निरूप्य तत्प्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उभेत्यादि। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तदर्थानुक्तेः षष्ठ्यपवाद-

कार्य्योधिक्षु (५९) पर्य्यादिषु त्रिषु । (द्वितीयाम्रेड़ितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते) १ । उभयतः कृष्णङ्गोपाः । सर्व्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्य्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०)लोकम् । अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितन्न प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वाम्मां हरिः । अन्तरेण हरिन्न सुखम् ।

त्वेन तत्समानार्थकत्वौचित्याच्च । उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तदभिहितम् उभशब्दस्यानुकरणत्वेनात्र नायजिति द्रष्टव्यम् । वस्तुतः उभशब्दात् तसिलि वृत्तिसाते उभशब्दादयज्विधानादयजिति बोध्यम् ।

(५९)धिकीति अनुकरणत्वात् सुपो न लुक् । परे तु धिगित्येव पठन्ति तत्र विभक्त्यभावश्चिन्त्यः । धिक्शब्दो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्य्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्य्यध्यधसः सामीप्य (७२६पृ०)इति द्वित्वविधानात् तदर्थे एव द्योत्ये द्वितीया तेन उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य्यभिभ्याञ्चेति(६८१पृ०)तसिल् तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोन्त्यस्य सर्वत इत्यर्थः।

(६१) अवधित्वरूपः सम्बन्धः मध्यत्वान्वयी मध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीसम्भवेन तदपवादिकतया द्वितीया अनेन विधानेन तत्तदर्थकत्वौचित्यात् हर्य्यादिपदात्, न द्वि-

कर्मप्रवचनीयाः(६२)। १। ४। ८३।

इत्यधिकृत्य।

अनुर्लक्षणे। १। ४। ८४।

लक्षणे (६३) द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञा(२०पृ०) पवादः (६४)।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। २। ३। ८।

एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं(६५) वर्षणमित्यर्थः। परापि(६६)हेतौ तृतीया-

---

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्गरीयस्त्वात् तत्राध्याहृतक्रियापेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तेरिति द्रष्टव्यम्।

(६२) कर्म क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीयर्-प्रत्ययः तेन सम्प्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यथोक्तं हरिणा।

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति।

अभिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५पृ०)तदभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्

(६३) लक्षण इति तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः।

(६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयाङ्गतित्वप्राप्तावयमपवादः तेन गतिर्गताविति(८।१।७०सू०) अनेनानोर्न निघात इति बोध्यम्

(६५) अनुद्योत्यं लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-विशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते तेन जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि।

(६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु तृतीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिना (२६५पृ०) सिद्धे पुनःसंज्ञा- (६७) विधानसामर्थ्यात्।

तृतीयार्थे (६८)। १। ४। ८५।

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः। षिञ् बन्धने क्तः।

हीने। १। ४। ८६।

हीने द्योत्येऽनुःप्राग्वत्। अनु (६९) हरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः।

उपोधिके च। १। ४। ८७।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते। हीने उप हरिं सुराः।

वकाश इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविवक्षया परस्या एव तृतीयायाः प्राप्तिःस्यादित्यत आह परामीति।

(६७) पुनःसंज्ञेति पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः अन्यथा तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं बहयुक्तं २७२पृ०) इत्यत्रोपात्तोऽनन्तरत्वात् बहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्य इत्यर्थः साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीतार्थस्तदाह नद्येति।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् उत्कृष्टादेव द्वितीया नत्वपकृष्टादित्याशयेनोदाहरति अनुहरिमिति।

(७०) सप्तमीति यस्मादधिक (२१४पृ०) मित्यनेनेति शेषः।

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः। १। ४। ९०।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे। वृक्षम्प्रति (७३) परि, अनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थम्भूताख्याने भक्तो विष्णुम्प्रति परि, अनु वा। भागे लक्ष्मीर्हरिम्प्रति परि, अनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायाम्, वृक्षं वृक्षं प्रति (७४) परि, अनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किम्, परिषिञ्चति।

अभिरभागे। १। ४। ९१।

भागवर्ज्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरिमभिवर्त्तते। भक्तो हरिमभि। देवन्देवमभिसिञ्चति। अभागे किम्। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्।

अधिपरी अनर्थकौ। १। ४। ९३।

---

(७१) इत्थंभूतः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्थम्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं, भागशब्देन च अर्थ आद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते

(७२) वीप्सायां द्विर्वचनबोध्यत्वमाशङ्क्याह विषयभूतेष्विति तथा च वीप्सायां द्विर्वचनबोध्यत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः।

(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानादृक्षो लक्षणम्।

(७४) वृक्षं वृक्षमित्यादौ द्विर्वचनबलात् वृक्षादेर्व्यापकतासम्बन्धेनान्वयः प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरिच्छेदकत्वमिति भावः। वृक्षादीनां सेचनकर्मत्वेऽपि तस्याविवक्षायामनेन द्वितीया।

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽभ्यागच्छति । कुतः पर्य्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधाद् (७५) गतिर्गताविति (८।१।७० सू॰) निघातो न ।

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ।

सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किन्तवात्र । आक्षेपोऽयम् ।

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ।

अतिक्रमणे (७६) पूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-समुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ।

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः सम्भावनायां (७७) लिङ् तस्या एव विष-

---

(७५) गतिसंज्ञाबाधादिति धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वेऽपि विशिष्य द्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार इति भावः ।

(७६) अतिक्रमणमनुचिताधिकानुष्ठानम् । चकारात् पूर्वसूत्रस्थं पूजायामित्यनुकृष्यते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृष्ण इत्यर्थः ।

(७७) अपिरिति । पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः सर्पिषोऽपीत्यादौ बिन्दुरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यत इति बोध्यम् ।

(७८) सम्भावना उत्कटकोटिका शङ्का कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्द्योत्यसम्बन्धमाह तस्या एवेति सम्भावनाया एवेत्यर्थः कर्तृदौर्लभ्येति प्रकृताभिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्यादौ कर्मदौर्लभ्यत्वस्यापि सम्भाव्यत्वात् ।

यन्नूते भजने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेव ह्यपि शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिने (७९) त्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१)। धिग्देवद-त्तमपि स्तुयाद्वृषलम् (८२) गर्हा। अपि सिञ्च अपि(८३) स्तुहि समुच्चयः।

द्योतकोऽपिः। एवञ्च सर्पिरव-बिन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपिः। एवञ्च सर्पिरव-
बिन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य

यवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्त्तृका सम्भावनाविषयः सत्तेति बोधः।

(७९) न त्वपिनेति बिन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनान्वय एवेति न द्वितीया। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते च अपि द्योत्यसम्बन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः। यदा तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपि द्योत्यस्यापि बिन्दोः प्रयोगस्तदापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्तेर्द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति क्रियाकर्त्तृत्वेन प्रथमैवेति दिक्।

(८०) अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षाविष्करणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं सम्भावनापदस्येष्टार्थकत्वं व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम्। अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः शक्यत्वसम्भावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्त्तुं शक्यत्वादर्थायातः शक्त्युत्कर्षः।

(८१) कामचारः यथेच्छं स्तुहि वा यथेष्टं कुर्विति यावत्।

(८२) क्रियागतगर्हात्वमपि द्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यते।

(८३) अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि सत्त्वाभाव इति बोध्यम्।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे(८४)।२।३।५।

इह द्वितीया स्यात्। मासङ्कल्याणी। मासमधीते। मासं गुड़धानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्। मासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्व्वतः।

। द्वितीया (८५)।

स्वतन्त्रः(८६) कर्त्ता।१।४।५४।

---

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धस्तेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृशसम्बन्धसम्भवेन मासं भोजनं तदभावो वेत्यादिप्रयोगः सङ्गच्छते। तथा च गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासत्या कालाध्वशब्दाभ्यां द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीते इत्यादौ वृत्तिस्य यावदवयवसम्बन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयार्थः।

(८५) अत्रेदं बोध्यम्। फलभागित्वेनैव कर्मणः कर्मव्यपदेशभागितया फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्मत्वस्वीकारात् फलस्य च धातूपस्थाप्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसक्तेरभावेऽपि तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन स्तोकं पचतीत्यादिसिद्धिरतएव धात्वर्थविक्लित्तिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य स्तोकादेः क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः। इति द्वितीया।

(८६) स्वतन्त्र इति शप्श्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा स्वातन्त्र्यं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोध तिङादिस्वीकर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं शप्श्यनादिसमभिव्याहृतेति। णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति। हरिणा त

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात्।

साधकतमङ्करणम्। १। ४। ४२।

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात्। तम-ब्ग्रहणङ्किम्। गङ्गायाङ्घोषः।

स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा।

धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय।

प्राधान्यतः शक्तिलाभात् प्रागभावापादनादपि।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।

आरादप्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यत इति।

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात् तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात् दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति।

(८७) विवक्षित इति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय।

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति।

हरिणा विवक्षावशात् सर्व्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकता तु पर्य्यायेण करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्म्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति विवेकः।

(८८) प्रकृष्टत्वञ्च स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं यथोक्तं हरिणा

कर्त्तृकरणयोस्तृतीया(८९)।२।३।१८।

अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य(९०)उपसंख्यानम्*। प्रकृत्या(९१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं तदप्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येष प्रयोगो दृश्यते यत इति।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधकतमत्वमिति भावः। आधारस्य यथा कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियाधारत्वं तथाऽग्रे (२०७पृ०) वक्ष्यते।

(८९) कर्त्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्त्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् अन्यजनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव तेन हेतौ न प्रसङ्गः।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते।
द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति।

हरिणा हेतोर्व्यापारानाश्रयत्वोक्त्या व्यापाराश्रयस्यैव करणतोक्तेति द्रष्टव्यम्। उदाहरणे तु रामकर्त्तृकबाणकरणकप्राणवियोजनफलाश्रयो वालीति बोधः।

(९०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्व्वविभक्त्यपवादः आकृतिगणोऽयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णचरितेन दान्त इत्यादि सिद्धम्।

(९१) प्रकृत्येति चारुरभिरूपः क्रियाया अश्रवणेन कर्त्तृकरणत्वासम्भवात् षष्ठीह प्राप्ता तदपवादेन गम्यमानं करोति क्रियाकरणत्वात् तृतीया तथाच

चारः । प्रायेण (९२) याज्ञिकः । गोत्रेण (९३) गार्ग्यः । समेनैति (९४) विषमेणैति । द्विद्रोणेन (९५) धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

दिवः (९६) साधकतमङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात् चात् करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान् वा दीव्यति ।

कतौ करणान्तरव्युदासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभावेनायमभिरूपः कृतः न त्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।

(९२) प्रायेणेति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयं ज्ञात इत्यर्थः ।

(९३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेणायं गार्ग्यो ज्ञायते इत्यर्थः ।

(९४) समेनैतीति सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोस्तत्र गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम् ।

(९५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थं मूल्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।

(९६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य संज्ञाद्वययोगो बोध्यतेऽतः अक्षैर्देवयत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मकत्वात् अकर्मकप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः तृतीयसैव संज्ञाद्वयबोधनेन अकर्मकत्वाभावात् । यदाऽक्षाणां कर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान् दीव्यतीत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात् तद्योगे षष्ठी । मनसा देवीत्यादौ मनसः करणत्वेऽपि तृतीयसैव कर्मत्वबोधनात् कर्म्मण्यपि बहुक्षत्वाय । मनसा देव इत्यादौ

अपवर्गे तृतीया। २। ३। ६।

अपवर्गः फलप्राप्तिः (९७)स्तस्यां द्योत्यायाङ्कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किम्। मासमधीतो नायातः (९८)।

सहयुक्तेऽप्रधाने। २। ३। १९।

सहार्थेन (९९) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता (१००)। एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि। विनापि(१०१) तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादि (४४४पृ०) दर्शनात्।

हेतुतृतीया तेन पचाद्यजन्तदेवशब्देन समास इति विवेकः। शक्तिद्वयस्वीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेऽत्र प्रथमैव न तु तृतीयेति बोध्यम्।

(९७) फलप्राप्तिरिति तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्त्याग उच्यते त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यञ्जकेति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दवाच्या।

(९८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम्।

(९९) पृथग्विनानानाभिः (२९७पृ०) इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवत्विय तदर्थमित्याह सहार्थेनेति।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालताद्दृशक्रियादिमत्त्वं क्वचित्तु समदेशक्रियावत्त्वं तेन माषवपनकाले एकस्मिन् चेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपतीति प्रयोगः। पितुरत्रागमनसम्बन्धः गमधातुबोध्यः पुत्रस्य तृतीयाबोध्य इत्यप्रधानतया ततस्तृतीया यथा चास्याप्रधानता तथा शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः प्रपञ्चितम्।

(१०१) क्वचिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति।

येनाङ्गविकारः। २। ३। २०।

येनाङ्गेन(१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा (१०३) काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्, अक्षि काणमस्य।

इत्थंभूतलक्षणे। २। ३। २१।

कञ्चित्प्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २। ३। २२।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते।

हेतौ। २। ३। २३।

---

(१०२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो गृह्यते सन्निधानात् स चार्थाद्विकृतएव न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरी विकृतो भवति तदेतदाह येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकार इत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्ततया अङ्गिपरो व्याख्यानादिति ध्येयम्।

(१०३) अक्ष्णेति अवयवधर्मस्य अवयविन्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार इति बोध्यम्। लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवत्त्वं काणत्वम् तद्धीनत्वमन्धत्वमिति विवेकः।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाची प्राप्त्यर्थाद्भुवः कर्त्तरि क्तः तत इत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधन कर्मषष्ठ्यन्तेन इत्थं भूतशब्देन समास इत्याह कञ्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणत्वविवक्षायामेवैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम्।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार-(१०५) साधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-नियतञ्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-मपीह(१०७)हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि(१०८) क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । अशिष्टव्यवहारे (१०९) दाणःप्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * । दास्या(११०)संयच्छते कामुकः । धर्म्मं तु भार्य्यायै संयच्छति ।

। तृतीया ।

---

(१०५) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवदेवेत्युक्तम्(२७०पृ०)एवञ्च करणशक्ति-भिन्नैव हेतुशक्तिस्तृतीयार्थः ।

(१०६) दण्डे व्यापारवत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वम् पुरुषे क्रिया-जनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति विवेकः ।

(१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।

(१०८) गम्यमानापीति अध्याहृतपदजन्यबोधविषयोऽपि न तु श्रूयमाण तद्-वाचकपदजन्यबोधविषय एवेति भावः ।

(१०९) अशिष्टानां सङ्कीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकदाणःप्रयोगे सत्या-सत्या वत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वं तद्वाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः ।

(११०) दास्येति दास्यै सम्प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १।४।३२ ।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।

विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः । क्रियया (११३) यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् । पत्ये शेते ।

---

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन इच्छति अयं गवादिमान् भवत्विच्छतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । दानस्यापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं पुनर्ग्रहणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वेऽपि सम्प्रदानं भवत्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्यप्रयोगात् । सम्प्रदानञ्च त्रिविधम्

अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति ।

इत्थं अनिराकरणप्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्रयस्य निर्देशेन भेदत्रयस्य प्रतिपादनात् । तत्रानिराकर्त्तृ सम्प्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धकानिराकरणात् । प्रेरकं सम्प्रदानं द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहीत्याद्यभिलापादिना कर्त्तुः प्रेरणात् । अनुमन्तृसम्प्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुर्वादि तस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिमात्रेण प्रेरणादिति विवेकः ।

(११२) तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादि (२७६पृ०) सूत्राविषये चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतस्तादर्थ्याविवक्षायामपि चतुर्थ्यर्थम् ।

(११३) कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन कर्मणेति कर्मग्रहणं पारिभाषिककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्यत

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा *। पशुना (११४)रुद्रं यजति । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम्, देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ।

शयेन क्रियये्यादिवार्त्तिकारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात् स्वक्रिया यत्क्रियोद्देशिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च पत्ये शेते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता अत्र क्रियाऽकर्मिकैवेति सम्प्रदायविदः । तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शन इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन (२८५०) इत्यनेन तत्र चतुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य सकर्मकत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-धातुविषयमेव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्च छान्दसमिति कैयटः ।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीणनकर्मैव सम्प्रदान-संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृक इत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकर-णव्यापारो रुचेरर्थः समवायेन प्रीत्याश्रयः सम्प्रदानम् । अभिलष्यतेस्तु प्रीतिव्यधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत्र सम्प्रदान-त्वमेवञ्च कर्मसंज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां (११६) ज्ञीप्स्यमानः।१। ४।३४।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किम्-देवदत्ताय श्लाघते पथि।

धारे (११७) रुत्तमर्णः।१।४।३५।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे।

स्पृहेरीप्सितः।१।४।३६।

स्पृहयतेः (११८)प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे

---

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगः श्लाघतेरर्थः, बोधविषय इतरादर्शनयोग्यदेशस्थापनं ह्नुतेरर्थः, स्वाभिप्रायबोधनानुकूलस्थितिस्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय श्लाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तौतीत्यर्थः एवं सर्वत्र कृष्णं बोधयितुं निह्नवादिकं बोध्यम्।

(११७) धारेरिति। अवस्थित्यनुकूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्प्रदानम्। अवश्यदेयस्य ऋणस्य उत्तमर्णस्य उद्देश्यत्वेन देयं यस्मै इति व्युत्पत्त्या अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्ण इति फलितार्थः अवश्यदेयत्वेन मोक्षस्यापि ऋणत्वं विवक्षितमिति बोध्यम्।

(११८) इच्छामात्रं स्पृहा तद्विषयः सम्प्रदानम्।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां(११९)यम्प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ।

क्रुधाद्यर्थानांप्रयोगे यम्प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति । यम्प्रति कोपः किम् भार्य्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यम्प्रति कोप इति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१२०) । १ । ४ । ३९ ।

---

(११९) वधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्रकृतः कोपः क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपापकारजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः । उत्कर्षनिरोधिकर्म्मारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः । आचारादिगुणविशेषे दम्भकृतत्वाद्यारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः असूयतेरर्थः । धात्वर्थमूलीभूतकोपस्य यत् विषयः स सम्प्रदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रश्नविषयशुभाशुभपर्य्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थस्तादृशशुभाशुभसम्बन्धी सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्य्यालोचयतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता। १। ४। ४०।

आभ्याम्परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता(१२१)सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा विप्रेण मह्यन्देहीतिप्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः।

अनुप्रतिगृणश्च। १। ४। ४१।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं शंसति तमध्वर्य्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १। ४। ४४।

नियत(१२३)कालम्भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणन्तस्मिन् साधकतमङ्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय (१२४)

---

(१२१) प्रवर्त्तनाजन्याभ्युपगमः प्रतिश्रुव आश्रुवश्चार्थः पूर्वस्य धात्वर्थघटकविशेषणव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः।

(१२२) शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणातेश्चार्थः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

(१२३) द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियतकालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति।

(१२४) शतायेति करणस्यैव सम्प्रदानतया बोधः शतव्यापारस्यात्र दानरूप एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधात्।

वा परिक्रीतः । तादर्थ्ये (१२५) चतुर्थी वाच्या* । मुक्तये हरिं भजति । क्लृपि सम्पद्यमाने (१२६) च* । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च* । वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च* (१२७) ब्राह्मणाय हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।२।३।१४।

क्रियार्था क्रिया(१२८)उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्य-

---

(१२५) तस्मै कार्य्यायेदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं कृत्तद्धितेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् सम्बन्ध एव तादर्थ्यं स चोपकार्य्योपकारकभाव एव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी । सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि षष्ठीव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विशेष्यात् तस्य कर्तृकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात् ।

(१२६) क्लृपीति क्लृपेर्भावे क्विप् सम्पद्यतेरभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः क्लृप्यर्थकधातुयोगे यः सम्पद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव । जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽपादानत्वमेव भक्तेर्ज्ञानं जायते इत्यादि । अत्र च क्लृपीत्यर्थपरं तदाह सम्पद्यन इति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणामप्रकारकबोधार्थं सूत्रमिति बोध्यम् ।

(१२७) चकारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखैरिति(२.४१ पृ०) सूत्रे सुखयोगे चतुर्थ्याः समासविधानात् ज्ञापकादिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थं तेन च स्ववाचकं लक्ष्यते एवञ्च

मानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि।

तुमर्थाच्च(१२९)भाववचनात्। २। ३। १५।

भाववचनाश्चेति(७४२२पृ०) सूत्रेण (१३०)यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। २। ३। १६।

क्रियाफलकार्थकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाचकोपपदकमित्यर्थः। स्थानिशब्दश्चाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धः क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्था क्रियेति। फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथा वाक्यार्थबोध्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमितिपदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य समुदायस्य आहरणफलकोक्तार्थे शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रबलादिति भावः। पिण्डीमित्यादौ अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति अयमेवार्थाध्याहारः। नमस्कुर्म इत्यत्र नमःस्वस्तीत्यादिना न चतुर्थी तस्या उपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बलतया बाधात्।

(१२९) तुम्शब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमर्थोऽर्थो यस्येति तुमर्थस्तुमर्थार्थ इत्यर्थः।

(१३०) भाववचनाश्चेति सूत्रेणेति भावे ये प्रत्यया वच्यन्ते ते क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यति काले स्युरिति तत्सूत्रार्थः तुमुनादेश्च समानकर्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थ्यास्तत्समानार्थकतया परार्थकक्रियायां न प्रयोगः। अत्र च समानकर्तृकत्वबोधनात्तादर्थ्यचतुर्थ्यानेष्टसिद्धिः।

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्मै तस्य वा प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपरामपि चतुर्थीं चाशिषीति(३०६४०)षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।२। ३। १७।

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे(१२१) न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वान्तृणम्मन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्* । तेन न त्वान्नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

---

(१२१) अनादर इति आदराभावमात्रं न नञोऽर्थोऽपि तु अधर्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार एवार्थ इत्याशयेनाह तिरस्कारेति । मन्यतेः कर्मणि विशेष्यत एव चतुर्थी तेन उद्देश्यीभूतान्नेति भावः । तिरस्कारश्चात्र नापकृष्टसादृश्यमात्ररूपः किन्तु अपकृष्टतानिरूपितोपमेयत्वाभावरूप एवोपमेये गृह्यते व्याख्यानात् तत्प्रतीतिश्च नञ्समभि-

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्कर्मणि एतेस्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायाङ्किम् (१२२) मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् पन्थानङ्गच्छति (१२३) । गन्त्राधिष्ठिते (१२४) अध्वन्येवायन्निषेधः यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिच्छति तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१२५) । १ । ४ । २४ ।

व्याहार एव त्वणायेत्यस्य त्वणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः "त्वणाय मत्वा रघुनन्दन" इत्यादौ तु नञोऽश्रवणेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये ।

(१२२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः । शारीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

(१२३) पन्थानमिति अध्वशब्दस्यार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम् ।

(१२४) गन्त्राधिष्ठित इति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रये इत्यर्थः अध्वपदेन गन्तृप्राप्योऽर्थ उच्यते उत्पथादित्यस्य उत्पथं परित्यज्येत्यर्थः । इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्त्रनधिष्ठितत्वान्न चतुर्थीनिषेधः । तथा च उत्पथेन गन्तुमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्त्तते इत्यर्थः । चतुर्थी ।

(१२५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः इयञ्च पञ्चमी विभागार्थकधातुयोग एव साधुः । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको न वा वास्तव एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धि-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितस्य "माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा" इत्यादेः बुद्धिकल्पित विभागाश्रयत्वेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात् । ध्रुवमिति कर्त्तृवारणाय तथा च अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति फलितोऽर्थः ध्रुवत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा विषयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ।
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ।
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तृत्वञ्च पृथक् पृथगिति ।

कुड्यात्पततोऽश्वात् सैत्रः पततीत्यादौ कुड्यावधिकपतनाश्रयाश्वावधिकं सैत्रादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेन विशेषणत्वम् पतनादिक्रियायान्तु सम्बन्धितया पञ्चम्यर्थस्य विशेषणत्वमिति । तच्चापादानं त्रिविधम् ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते इति हर्य्युक्तेः ।

निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्वापेक्षित क्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ अपादानविषयीभूतं पतनं श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकमिति किम्। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्(१६) *। पापाज्जुगुप्सते विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति।

मित्यर्थः यथा मेघात् विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थकविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्यपादानत्वम्। अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रादित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम्। पतधातोरकर्मकत्वे वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्वकः पत्त्रवृत्तिः संयोग इति बोधः। तस्य सकर्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्वकभूमिवृत्तिसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः। परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्तृत्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागाश्रयत्वादपादानत्वमिति विवेकः। विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमपसृतेरर्थः। आत्मानम् आत्मना वेत्तीत्यादौ अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्मत्वकर्तृत्वकरणत्वादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदकृतो मेषयोरुभयसमावेश इति न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम्। ग्रामादायातीत्यादौ विभागपूर्वकोत्तरसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसत्त्वादपादानत्वम् स्पन्दतेस्तु स्पन्दनमात्रार्थकतया वृक्षे स्पन्दते इत्येव प्रयोगः। चलतेस्तु विभागपूर्वकचलनविवक्षायाम् आसनाच्चलित इति प्रयोगः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वेन कर्मतया कर्मसंज्ञयैव बाधः। सार्थाद्धीयते पुरुष इत्यादौ सार्थस्यैव धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादाने चाहीयरुहोरिति (७२७सू०) ज्ञापकात् कर्मप्रत्ययान्तहीधातुयोगे कर्तुरपादानत्वम् पुरुषस्य च कर्मत्वविवक्षया कर्मत्वाज्ज्ञकारेणोक्ततेति विवेकः।

(१२६) जुगुप्सेत्यादि। अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा। तत्प्र॰

भीत्रार्थानां(१३७)भयहेतुः।१।४।२५।

भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौराद् बिभेति। चौरात्त्रायते। भयहेतुः किम्। अरण्ये बिभेति त्रायते वा।

पराजेरसोढः(१३८)।१।४।२६।

पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किम्। शत्रून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः।

वारणार्थानामीप्सितः।१।४।२७।

प्रवृत्तिविघातो(१३९)वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम् यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।

भावानुकूलव्यापारो विरामः। इष्टानिष्टसाधनयोस्तद्विपरीतत्वभ्रिया तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः सर्वत्र च विषयतया ध्यानकत्वादौ अन्वयी अपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

(१३७)भीत्रार्थानामिति भाव्यनिष्टस्य प्रतीकारासामर्थ्यज्ञानं भयम् अनिष्टवारणं त्राणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टं तद्धेतुरपादानमित्यर्थः।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोढः अत्र तत्यसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्साहाभावः पराजयस्तत्रोत्साहनाशकोऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ त्वभिभवार्थकत्वान्नास्य विषयः।

(१३९) प्रवृत्तिविघातो निवृत्तिस्तदनुकूलव्यापारो वारणं तत्र निवृत्तिविषयोऽपादानं यवादिभक्षणस्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वादपादानत्वसिद्धिरिति बोध्यम्।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति (१००) तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्द्धौ किम् चोरान्न दिदृक्षते। इच्छति ग्रहणं (१४१) किम् अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात्। देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते।

आख्यातोपयोगे। १। ४। २९।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते। उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति।

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः (१४३)। १। ४। ३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते

भुवः प्रभवः। १। ४। ३१।

---

(१४०) अन्यकर्त्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थित्यादिरूपोऽन्तर्द्धानं तद्घटकमदर्शनं यत्कर्त्तृकमिच्छति तदपादानमित्यर्थः।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्धौ यत्कर्त्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्विति प्रश्नः।

(१४२) सत्यपीत्यर्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशात् दर्शने सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशवलमुपादानकारणं प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र(२६२४०)योगविभागेनैव सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं सूत्रम्।

भवनञ्चू: भूकर्त्तुः (१४४) प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे (१४५) कर्म्मण्यधिकरणे च। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनान्निमित्तमित्युक्तम् (२८५पृ०)। कस्मात्त्वं नद्याः। यतश्चाध्वकालनिर्म्माणं (१४७) तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे।

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। २। ३। २९।

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८)। इत-

---

(१४४) जनिकर्त्तुरित्यतः कर्त्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वेनानुवर्त्त्यह भूकर्त्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भ इति यावत् "प्रभवो जनने मूले जन्महेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्य चादिसम्बन्धे स्या" दिति विश्वकोशात्। प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथमप्रकाशार्थाभावादिति बोध्यम्।

(१४५) ल्यब्लोप इति ल्यबन्ततया श्रवणाभावेऽपीत्यर्थः कर्माधिकरणे प्रत्यासत्त्याऽश्रूयमाणस्याध्याह्रियमाणल्यबन्तस्यैवेति बोध्यम्।

(१४६) गम्यमानापीति विशिष्य तद्वाचकशब्देनानुपस्थाप्यमानापीत्यर्थः अपेक्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८५पृ०) प्राक्।

(१४७) यतो यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य च निर्माणं परिच्छेदस्तत इत्यर्थः। एवञ्च देशकालयोः परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः।

(१४८) अन्येत्यर्थ ग्रहणं भेदार्थकशब्दमात्रग्रहणमितरग्रहणन्तु प्रपञ्चार्थं

ग्रहणम्प्रपञ्चार्थम् अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आरात्(१४९)वनात्। ऋते(१५०)कृष्णात्। पूर्व्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो (१५१)दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्व्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न(१५२)तस्य परमाम्रेडितमिति(४९पृ०)निर्द्देशात्। पूर्व्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति(२९५पृ०)षष्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्ग्रहणम्। प्राक्

विस्तरतः प्रदर्शनार्थम्। वस्तुत इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्न इत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी। पृथक्शब्दस्य स्वरादित्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्विनेत्यादिना (२९२पृ०) विकल्प इति बोध्यम्।

(१४९) "आरात् दूरसमीपयोः" तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति (२९६पृ०) प्राप्तां पाक्षिकीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी।

(१५०) ऋते इति "फलति पुरुषाराधनमृते" इत्यादौ तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते (२६२पृ०) इत्युक्तेः यावदादियोगे न हीं यावदिदं वनमित्यादिवत् ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम्।

(१५१) दिशि दृष्ट इति शब्दपर्य्यन्तग्रहणात् रूढ्या दिग्विशेषस्यैव वाचका एव पूर्व्वादयो गृह्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुभादयः।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तस्योदाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्वं कायस्येति अवयवे पूर्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनैवेति बोध्यम्।

(१५३) अञ्चूत्तरेति दिक्शब्दसाहचर्य्यात् दिग्वाचकस्यैवास्य ग्रहणं नत्वन्यार्थकस्य तेन प्राङ् देवदत्तेनेत्यादौ न।

(१५४) बाधितुमिति परत्वात् प्राप्तामपि पुरस्तादपवादेन बाधितुमित्यर्थः।

प्रत्यग् वा ग्रामात्। आच्। दक्षिणा (१५५)ग्रामात्। आहि। दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी। भवात्प्रभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः। अपपरिवहिरिति(१२८पृ०)समासविधानात् ज्ञापकात्(१५८)वहिर्योगे पञ्चमी (१५९) ग्रामाद्वहिः।

अपपरी वर्जने।१।४।८८।

एतौ वर्जने कर्म्मप्रवचनीयौ स्तः।

---

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामित्यर्थे दक्षिणादाजिति (६८६पृ०) आहि च दूर (६८७पृ०) इत्याजाही। षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य वेत्युक्तिरसङ्गता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वेनारभ्येत्यस्यापि तदर्थकता। अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात्। आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्याद्यर्थकत्वेऽवधिमारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति विवेकः।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय वा सेव्य इति बोधः।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः। अयं भावः अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्यात् तत्रापपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (२८१पृ०) वचनात् अपपरिनिमित्तक पञ्चम्या समासः सिद्धस्तत्साहचर्य्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव समासो युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमीविधाने कथं पञ्चमीसमास इत्याक्षेपात् तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरित्यादौ षष्ठ्यपि साधुरिति बोध्यम्।

आङ्मर्य्यादावचने । १ । ४ । ८९ ।

आङ् मर्य्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने (१६१) लक्षणादौ तु हरिम्परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात् ब्रह्म ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने(१६२)च यस्मात् । २ । ३ । ११ ।

---

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्य्यादायावचनं मर्य्यादाबोधकमित्यर्थः अवधीभूताया मर्य्यादायाः सापेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयोरप्याकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्बोधे बोधादित्याशयेनाह वचनग्रहणादिति । तथा च आविमात्रं विवक्षितमित्युभयोः संग्रह इति भावः ।

(१६१) लक्षणाद्यर्थकपरिशब्दयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ वर्ज्जनार्थकापशब्दसाहचर्य्यात् वर्ज्जन एव परिर्ग्राह्य इति भावः । हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्ज्जयित्वेत्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्मणि किप्रत्ययान्तः तुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावल्युडन्तं यस्मादिति षष्ठ्यर्थे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्।

अकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी।२।३।२४।

कर्त्तृवर्जितं (१६३) यदृणं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्त्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्।२।३।२५।

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम् धनेन कुलम्। अस्त्रियाङ्किम्। बुद्ध्या मुक्तः विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः (१६६)।

पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात् पञ्चमीत्यर्थः। अत्र यस्मादिति निर्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित् पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरित्यादौ उभयो विभक्तिरिति बोध्यम्।

(१६३) कर्त्तृवर्ज्जितं कर्त्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः ऋणज्ञान स्वरूपसन्निमित्तं न तु वाच्यकोटिनिविष्टं तद्बोधकशब्दाभावेऽपि स्यादेवेति भावः।

(१६४) हेताविति यस्यानुवर्त्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयोजककर्त्तृतया तत्प्रयोजको हेतुश्चेति (उ१८८पृ०) हेतुत्वसत्त्वेऽपि कर्त्तृसंज्ञया बाध इति भावः।

(१६५) योगविभागादिति बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगात् योगविभागाश्रयणमिति भावः।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने लाक्षणिकत्वं तत्र गुणत्वसम्भवेनादोषेऽपि स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७)च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्त्तेते । पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्याऽसत्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः(१६८)करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः । प्राति-

---

(१६७) पञ्चमी मण्डूकप्लुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्त्तेते इत्याशयेनाह पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यञ्चात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यताश्रयो वा तथा च स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत् धर्मवचना धर्मिवचनाश्च । करणत्वञ्चैतेषां परम्परया । ईदृशार्थ एव तेषां साधुत्वं सूत्रबलादिति भावः । अतएव लुगुत्तरपद इत्यत्र कैयटेन करणे किं स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणे कर्मणि माभूत् असत्त्वभूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमित्युक्तम् । शब्देन्दु० ।

(२६०) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः (२८६पृ०) समुच्चयार्थकान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्यैव पञ्चमीलाभेऽपि चकारोऽव्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थ इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा। अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा। असत्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः पन्थाः।

। पञ्चमी।

षष्ठी शेषे।२।३।५०।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः—(१७०) स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्म्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सताङ्गतम्। सर्पिषो

(१७०) उक्तादन्यः शेषः कर्त्तादयश्च प्रातिपदिकार्थान्ता उक्तास्तेषु च द्वितीयादीनां विधानात्तदन्यत्र षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि। षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन भाने षष्ठ्येवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।

श्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति।

तत्र राज्ञः पुरुष इत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्त्तृत्वादिना उपकार्य्योपकारकभावः, मातुः स्मर्य्यते इत्यादौ तु श्रुताया एव स्मरणादिक्रियायाः कर्मत्वेन तथेति विवेकः। अतएव सूत्रे अन्यादिपदमनुक्त्वा तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम्।

कर्म्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा षष्ठी तथाऽग्रे वक्ष्यति। (२८६पृ०)प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुष इति बोधः राज्ञः सेव्यत्वविवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि प्रतियोगिपदादेव षष्ठीना अनुयोगिपदादित्यवगन्तव्यम्। यथोक्तं हरिणा

जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते भजे श्लाघोपकरणयोः । फलानान्तृप्तः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ(१७१)द्योत्ये च षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्व्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपर्य्याय(१७२) प्रयोगे सर्व्वासाम्प्रायो दर्शनम्* । किन्निमित्तं वसति केन निमित्तेन कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणम् । को हेतुः । किम्प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्व्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्य्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२।३।२३ सू०) हेतावित्यनुवर्त्याह हेताविति हेतुतासम्बन्धेनान्वये विवक्षित इत्यर्थः तेनान्नं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात् न षष्ठीति बोध्यम् हेतुवाचिकैव षष्ठीति सूत्रार्थः ।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्चेति बोध्यम् ।

(१७३) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यस्य (६८५पृ०) योऽर्थः दिक्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः ।

एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्देति(२८८पृ०)पञ्चम्यपवादः (१७४)। ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात्।

एनपा द्वितीया। २। ३। ३१।

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्। २। ३। ३४।

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी (१७५) च। दूरंनिकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। २। ३। ५१।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानम् (१७७)।

---

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः पश्चात् स्मर्यते भाष्यते चेत्यादिभाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेयं तदपवादिका तेन तस्य पश्चादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम्। प्रत्ययग्रहणं किम् सूचनाय एतदातसर्थे भवति न तु लुप्तेऽपि तेन प्राग्ग्रामादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम्।

(१७५) षष्ठ्यां प्राप्तायां कृतेऽन्यतरस्यां ग्रहणं पञ्चमीसमुच्चयार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते न तु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये व्याख्यानादित्याह पञ्चमी चेति।

(१७६) ज्ञोऽविदर्थस्येति ज्ञः अविदर्थस्येति च्छेदः व्याख्यानात्।

(१७७) सर्पिष इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः।

अधीगर्थ(१७८)दयेशाङ्कर्मणि। २। ३। ५२।

एषाङ्कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनमीशनं वा।

कृञः प्रतियत्ने। २। ३। ५३।

कृञः कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरेः। २। ३। ५४।

भावकर्तृकाणां (१७९) ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा। अज्वरिस-

---

(१७८) अधीगर्थः स्मृतिः अधिशब्दोच्चारणमिङिकावभिशब्दं न व्यभिचरत इति द्योतनाय। कर्म्मणि किं मातुर्गुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठीसमासो भवत्येव। एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्ग एव प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते (२४४प्र०) इति निषेधः तथा च शेषे इत्यस्य सर्वत्रानुवर्त्तनेऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवैषां सूत्राणां प्रवृत्तिरित्याकरे स्पष्टमिहापि समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्वत्र कृदन्तशब्देनोदाहरणमित्यनुसन्धेयम्।

कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः।

प्रोक्ता प्रदिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति।

हरिणा स्पष्टमिदमुक्तं प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कृद्योगे।

(१७९) रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः नहि भावो वक्ता सम्भवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुतानिर्वाहायैव वचिरिह प्रयुक्तः। तथा चायमर्थः भावो वचनः कर्त्ता येषां ते भाववचना इति तदेतदाह भावकर्त्तृकाणामिति।

(१८०) चौरस्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, रोगस्यात्र रुजा-

न्ताप्योरिति वाच्यम्*। रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरसन्तापो वा रोगकर्तृकचौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः।

आशिषि नाथः। २। ३। ५५।

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम् (१८२)। आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः।

जासिनिप्रहण(१८३)नाटक्राथपिषां हिंसायाम्। २। ३। ५६।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्य्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम् प्रणिहननं निहननम् प्रहणनं वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनञ्चौरस्य क्राथनं वृषलस्य पेषणम्। हिंसायाङ्किं धानापेषणम्।

व्यवहृपणोः समर्थयोः। २। ३। ५७।

शब्दयोगे कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२००पृ०) षष्ठीति विवेकः। भावकर्त्तृकाणां किं श्लेष्माणश्चौररुजा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः।

(१८१) अज्वरीति निषेधात् चौरज्वर इत्यत्र रुजार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ शेषषष्ठी तेन समास इति भावः।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः।

(१८३) निप्रोपसृष्टोहनोनिप्रहणः। शब्दपरत्वेऽपि सौत्रत्वात् हन्तेरत्पूर्वस्येति (१५८पृ०) णत्वम्।

शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । समर्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्म्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्व्वयोगाऽपवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य(१८६) ब्रुवोः कर्मणि

---

(१८४) समपर्य्यायसंशब्देन समासे समशब्दस्य शकन्ध्वादित्वात् पररूपे वा कृते समर्थयोरिति सिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थतेति तथा च क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकयोरेवेत्यर्थः ।

(१८५) तदर्थस्येति तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते द्यूतक्रयविक्रयव्यवहारेषु तौ दिवस्तुल्यार्थावित्याह द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयेति । इह शेषे इति न सम्बध्यते व्याख्यानात् उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्याच्च अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादित्याशयेन समासयोग्यताभावं ध्वनयन् तिङन्तेनोदाहरति शतेन दीव्यतीति ।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतेर्दैवादिकात् लोड्मध्यमपुरुषैकवचनं तत्साहच-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषोवपाया: मेदस: प्रेष्य अनुब्रूहि वा ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ ।६४।

कृत्वोऽर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् द्विरह्न्यध्ययनम् ।

कर्त्तृकर्मणो: कृति । २ । ३ । ६५ ।

कृद्योगे कर्त्तरि कर्म्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृति: । जगत: कर्त्ता कृष्ण: । गुणकर्म्मणि वेष्यते* । नेताऽश्वस्य सुघ्नं सुघ्नस्य वा । कृति किम् (१८८)। तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

थात् अनूविरपि तदन्त एव स्वह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह समासाप्रसक्ते: ।

(१८७) कृत्वसुचोऽर्थ इवार्थो येषां ते कृत्वोऽर्था: प्रत्यया: सुजादय: । शेषे किमिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२९९पृ०) विच्छेदादधिकरणकारक एव षष्ठीविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्न: । द्विरह्नीत्यादिवृत्ति-प्रयोगप्रामाण्यात् मण्डूकप्लुत्यानुवृत्ति: स्वीकार्य्येत्युत्तराशय: ।

(१८८) कृति किमिति इह कर्त्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातु-रेव धातोश्च द्विविधा एव प्रत्यया: तिङ: कृतश्चेति तत्र तिङ्प्रयोगे न लोकेत्यादिना (३०२पृ०) षष्ठीनिषेधेन परिशेषात् कृत्येवेदं सूत्रं प्रवर्त्तिष्यतेऽत: किं कृतीति विशेषाभिधानेनेति प्रश्न: ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति अत्र करोति क्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं क-टस्यास्त्येवेति तत: षष्ठी माभूदित्येतदर्थं तद्धितान्तादिव्यावृत्तये कृ-

उभयप्राप्तौ कर्मणि। २। ३। ६६।

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् (१९०) कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवान्दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्ना

तीति ग्रहणमिति भावः। अत्र कर्तृसाहचर्यात् कर्मापि धात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते तेन स्तोकं पाचक इत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे अभेदान्वयिनि कर्मणि न षष्ठीति। शब्देन्दु०।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे सह सुपेति(२१८पृ०)समासे पूर्वादिनि (६७६पृ०) रित्यत इनेरनुवृत्तिमता सपूर्वाच्चेति (६७६पृ०) सूत्रेण इनिर्जायते तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिसम्भवः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यमेषा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्वादीनां सह सुपेति समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि।
पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति।

गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविग्रहा अनुबोधा तथा कृतपूर्वकर्तृबोधककृतपूर्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः। प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने।

(१९०) उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति तेनैकनिमित्तसद्भावे ओदनस्य पाकः प्रा-

यन्नियमः* (१८१)। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। शेषे (१८२)विभाषा। स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचित् अविशेषेण (१८३) विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वा।

क्तस्य च वर्त्तमाने।२।३।६७।

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकेति(२०३पृ०) निषेधस्यापवादः। राज्ञाम्मतो बुद्धः पूजितो वा।

आणानां प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियायाः कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियमः इति भावः। प्राप्तिपदेन चोभयप्रयोग एवायं नियम इति ध्वनितम्। उभयशब्देन कर्त्तृकर्मणी परामृश्येते। पूर्वसूत्रेण प्राप्ते नियमार्थमिदमिति ध्वनयन्नाह कर्मण्येवेति।

(१८१) स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां क्तिन् (३४४८पृ०) इत्यधिकारविहितयोरित्यर्थः नायं नियम इति एतयोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तर्य्यपि भवतीत्यर्थः। भेदनं भेदिका धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलिति (३४५ पृ०)ण्वुल्।

(१८२) शेषे इति कर्त्तर्य्येव विभाषा न तु कर्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति विचित्रेत्यादि अत्र ते संग्रहश्लोकाः प्राचीनैरुक्ता यथा

षष्ठी सम्भाविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्मणोः।
अस्त्रीविहितकृद्योगे कर्मण्येव न कर्त्तरि।
तव्यादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेष्यते।
कर्त्तुर्विभाषया कैश्चित् कर्मणोऽपि तथेष्यते इति।
प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत्।
प्रधाने प्रत्ययार्थे तु षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति च।

(१८३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेऽपि कृन्मात्रे इत्यर्थः।

अधिकरणवाचिनश्च। २। ३। ६८।

तस्यास्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषामासितम् (१९४)।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्। २। ३। ६९।

एषाम्प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेशाः(१९५)। कुर्व्वन्(१९६) कुर्व्वाणः सृष्टिं हरिः। उः। हरिन्दिदृक्षुः(१९७) अलङ्करिष्णुर्वा। उकः। दैत्यान्घातुको हरिः। कमेरनिषेधः(१९८)। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययम्। जगत् सृष्ट्वा। सुखङ्कर्तुम्। निष्ठा(१९९)। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान्

---

(१९४) इदमेषामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्येत्यादि। उभयप्राप्ताविति तु मध्येऽपवादन्यायेन कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यस्यैव नियमो नान्यस्येति बोध्यम्।

(१९५) ल इति लड़ादीनां सामान्यग्रहणं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भवतीति तदादेशा एव गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदाह्रियन्त इति शेषः। आदेशशब्देन च तत्कार्य्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन सोमं पपिः ददिर्गां इत्यादौ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति (उ०२७५ पृ०)किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिरूपलिट्कार्य्यातिदेशात्।

(१९६) कुर्वन्निति तृन्प्रत्याहारघटकस्तु नायं शता तृशब्दस्य तद्घटकत्वेऽपि शत्विति समुदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् लिड़ादेशवस्वादेस्तत्कार्य्यकारिकिकिनोः संग्रहार्थं लग्रहणस्यावश्यकतया तेनैव शतृनिषेधसिद्धिः।

(१९७) सूत्रे उ उक इति च्छेदमुदाहरणेन ज्ञापयन्नाह दिदृक्षुरिति।

(१९८) कमेरिति उकान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषायामेवेति भाष्यकारः।

(१९९) निष्ठेति निष्ठायोगे कर्मणि षष्ठी सर्वथा निषिद्धा कर्त्तरि तु विकल्प-

विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति(२००) प्रत्याहारः शतृशानचाविति(उ३६५पृ०)तृशब्दादारभ्य(उ३६८पृ०) तृणो नकारात्। शानन्। सोमम्पवमानः। चानश्। आत्मानम्मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्त्ता लोकान्। द्विषः शतुर्वा (२०१)॥। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। सर्व्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याःप्रतिषेधः। शेषे षष्ठी(१०२)तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः।२।३।७०।

भविष्यत्यकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्य योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजङ्गामी। शतन्दायी।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्मणः सम्बन्धविवक्षयापि न षष्ठीसमासः यथोक्तं हरिणा

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते।

शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति।

(२००) पूङ्यजोः शानन्निति (उ३६७पृ०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति (उ३६७पृ०)चानश् इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणीति (उ३६८पृ०) शतृ। तृन्निति (उ३६९पृ०)तृन्। एतेन जिरचितप्रत्याहारग्रहणाय तृनामित्यत्र णत्वं न कृतमिति बोध्यम्।

(२०१) द्विष इति द्विषोऽमित्रे इति(उ३६८पृ०)विहिते शतरि वा षष्ठीत्यर्थः।

(२०२) शेषे षष्ठी त्विति शाब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाश्चर्य्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्य्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्।

(२०३) आधमर्ण्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्यकस्येति इनस्तूभयोर्विधाना-दाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्येति। यद्यपि भविष्यत्यको न स्मर्य्यते तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४२१पृ०) विहितः तुमुण्ण्वुलाविति(उ४२२पृ०)अकस्यानी ण्वुलेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति (उ३१५पृ०) कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितङ्कर्म्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्याना-मुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चानुवर्त्तते । तेन नेतव्या व्रजङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

सतः पालकः इति यस्तु कालसामान्ये त्वनभिहितस्तस्य नायं निषे-धकः तेन ओदनस्य पाचकः पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः ।

(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (३००पृ०) नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्त्तृ-ग्रहणञ्च कर्मणि विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चानुभयप्राप्तिविषय इति कैय-टादयः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यते इति (३००पृ०) विकल्पस्तु न कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुण-कर्मण उक्तत्वेन प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात् । तथा च गुणकर्मणि वेष्यते इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले विशेषस्तु संग्राहक-श्लोकेषु (३०२पृ०) प्रागुक्तेषु द्रष्टव्यः ।

(२०६) शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते । तुल्यार्थैस्तु-ल्यन्तार्थैरत एवातुलोपमाभ्यामिति पर्युदास उपपद्यते इति तु युक्तम् ।

चतुर्थी(२०७)चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २। ३। ७३।

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरञ्जीवितम् कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवम्मद्रम्भद्रं कुशलन्निरामयं सुखं शम्, अर्थः प्रयोजनं हितम्पथ्यम्भूयात्। आशिषि किम्। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्(२०८) सर्वत्रार्थग्रहणं भद्रमद्रपर्य्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः।

षष्ठी।

आधारोऽधिकरणम्। १। ४। ४५।

कर्तृकर्मद्वारा (२०९) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्।

अतएव च पर्य्युदासात्तत्सादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। तथा यदारोहति दन्तवाससेति, स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेत्यादौ तु सहार्थे तृतीयेति मल्लिनाथः।

(२०७) आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे चतुर्थी षष्ठ्यावित्यर्थः। अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्। अतएव च सुखेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे।

(२०८) व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निमित्तमित्यायुष्यादिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः। षष्ठी

(२०९) आध्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकघञि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च। २। ३। ३६।

अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकारात् (२१०) दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा (२११)। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरेऽन्तिके वा। दूरान्तिकार्थेभ्य इति (२९२४०) विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। तस्येन्वि-

---

चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्त्तृकर्मणोस्तत्तत्संज्ञयैव परया एतस्या बाधात् परम्परया तद्द्वारा क्रियाया आधार इह ग्राह्य इत्याह कर्त्तृकर्मद्वारेति। स्पष्टमुक्तं हरिणा

कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति।

भूतले घट इत्यादौ सर्वत्रास्तीति पदाध्याहारेण शाब्दबोधः। मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्त्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्वबोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं फलतीति बोध्यम्।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थकेभ्यः प्रातिपदिकार्थे एव सप्तमीति बोध्यम्।

(२११) त्रिधेति उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमौपश्लेषिकमिति वा सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदतिरिक्तं सर्वम् वैषयिकम्। सर्वत्राधिकरणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः। तत्रौपश्लेषिके, कर्त्तृद्वाराधारे कटे आस्ते इति, कर्मद्वारा तु स्थाल्यां पचतीति। वैषयिके, मोक्षे इति अभिव्यापके सर्वस्मिन्नित्युदाहरणविवेकः।

क्तस्य (२१२) कर्म्मण्युपसंख्यानम् * । अधीती(२१३)व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति (६७६पृ०) कर्त्तरीनिः । साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च *। साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्म्मयोगे* । निमित्तमिह (२१५) फलं योगः संयोगसमवायात्मकः ।

---

(२१२) क्तस्येति इनुविषयस्य इनो विषयस्य इनुप्रकृतेः क्तस्य क्तान्तस्य कर्मणीत्यर्थः इनुप्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्वी कटमित्यादौ कटरूपकर्मणि न तत्र सपूर्वाच्चेति, (६७६पृ०) सूत्रेण इनुविधानेनेनः सपूर्वकपूर्वशब्दस्यैव प्रकृतित्वात् । अत्र कर्मशब्देन कालाध्वादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ मासादौ नेति कैयटः ।

(२१३) अधीतीति न कर्मणि क्तः तथात्वे तस्याभिहिततया सप्तम्यनुपपत्तेः किन्तु भावे । अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवालोच्यम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् यत्रार्चा न विवक्षिता किन्तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्त्तिकेऽत्र साधुग्रहणम् । साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायामप्रतेरिति(१९१पृ०)सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्च्चायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । तत्सूत्रे अर्च्चाग्रहणं निपुणार्थमित्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाड्येन बद्ध इत्यादावपि स्यादिति भावः । फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः । चर्मणीत्यादौ चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनेच्छाविषयत्वात् । कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तम् तत्र द्वीपिचर्मणोर्गजसीम्नोरवयवावयविभावात् समवायः इतरयोश्च संयोग इति विवेकः । मुक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना (२८०पृ०)चतुर्थी मुक्ताफलमाहर्त्तुं हन्तीत्यर्थविवक्षणात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥

इति तृतीयात प्राप्ता तन्निवारणार्थम्। सीमा अण्डकोशः पुष्कलको गन्धमृगः। योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं लुनाति।

यस्य च भावेन भावलक्षणम्। २। ३। ३७।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी(२१६)स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। अर्हाणां कर्त्तृत्वेऽनर्हाणामकर्त्तृत्वे

---

(२१६)यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेदकरणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदाच्च सप्तमीति सूत्रार्थः। तथाहि निर्ज्ञातकालादिक्रिया अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति। तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इति। काचिच्च स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा गोषु भोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु दुग्धास्वागत इत्यादौ। तत्र च क्रियासम्बन्धित्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि साक्षात् क्रियाधारयोः कर्त्तृकर्मणोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम्। तथाच ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दैकगोध्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणमपेक्षेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते। अतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये वर्णितम्।

तद्वैपरीत्ये (२१७) च *। सत्सु (२१८) तरत्सु असन्त आसते असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति।

षष्ठी चानादरे (२१९)। २। ३। ३८।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तं (२००) वानित्यर्थः।

---

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हाणामकर्तृत्वेऽनर्हाणां कर्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यम तए वोदाहरणे वाक्यचतुष्टयम्। तथा च यस्यां क्रियायां ये उचितास्तेऽर्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रियायां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः

(२१८) सत्स्वित्याद्यं सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्त्तारश्च। असत्स्वित्यादि द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्यनेनोच्यते। तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां तरणमुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन गम्यते। चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वमुक्तं तरत्स्विति द्रष्टव्यम्। बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमित्येवं रीत्या सर्वत्रोह्यः।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्त्तते तथा च यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव। अनादराधिक्ये अनादरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कृष्टार्थः फलितः इत्यादरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कृष्टार्थः फलितः इत्यानादराधिक्य इत्यादि। लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यादेरर्थः एतत्समभिव्याहारे अनादरपूर्वकस्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठ्यादि तत्र तात्पर्यग्राहकम् अनादरस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठ्यादिप्रकृत्यर्थविषय एव।

(२२०) प्राव्राजीदित्यस्याख्याततया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि सन्यस्तवानितिविवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन।

स्वामीश्वराधिपति(२२१)दायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। २। ३। ३९।

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम्। गवाङ्गोषु वा स्वामी। गवाङ्गोषु वा प्रसूतः गा एवानुभवितुञ्जात इत्यर्थः।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्। २। ३। ४०।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्य्ये (२२२) ऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायाङ्किम्। आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः।

यतश्च निर्द्धारणम्। २। ३। ४१।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः(२२३)समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

---

(२२१) स्वाम्यर्थेति षष्ठ्यां स्वाम्यादिशब्दत्वयग्रहणं पर्य्यायशब्दान्तरनिवारणार्थम्।

(२२२) तात्पर्य्ये इति आसेवापदस्य तत्रैव रूढेरिति भावः तात्पर्य्यं चेह तदेकव्यापारता।

(२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणे तृतीया अन्वयश्चास्य समुदाये एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितजात्यादिविशिष्टसमुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथक्करणंतद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः। यत इति किम् यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत एव मा भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात्। तथा च स्वघटितसमुदायावच्छिन्नस्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्द्धारण-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवाङ्गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छताङ्गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४० ।

विभागो विभक्तं निर्द्धार्य्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः ।

विषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः । शब्देन्दु० ।

(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविप्रेतरव्यावृत्त श्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवो विप्रः श्रेष्ठ इति बोधः संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव ग्राह्यम् । उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षायान्त्वेकवचनं तच्चासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कारके इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेष्विति ब्रूयादिति हि तदाशयः । द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थ इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयत्वरूप एव तत्र च स्ववधिमत्त्वसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेर्निर्द्धार्य्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायां सप्तम्यप्रतेः।२।३।४३।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्च्चायान्न तु प्रतेः प्रयोगे (२२६) मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्च्चायाङ्किम्। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्कथने तात्पर्य्यम्। अप्रत्यादिभिरिति(२२७) वक्तव्यम्*। साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्य्यनु वा।

प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च।२।३।४४।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी। प्रसितः(२२८)उत्सुको वा हरिणा हरौ वा।

नक्षत्रे च लुपि।२।३।४५।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमाने तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे(२२९)। मूलेना(२३०) वाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्। मूले श्रवणे इति वा। लुपि किम् पुष्ये शनिः।

---

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्च्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकादित्युक्तम् (२०८पृ०)। प्राक्

(२२७)अप्रत्यादीत्यादिना लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिसूत्रोपात्तार्थौ पर्य्यनू ग्राह्यौ।

(२२८) "तत्परे प्रसितासक्ता"वित्युक्तेर्वा उत्सुकसाहचर्य्याच्चासक्तार्थक एव प्रसितो गृह्यते न तु प्रकर्षेण सितः शुभ्रः प्रसित इत्यर्थोऽपीति बोध्यम्।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अद्य पुष्य इत्यादौ मा भूत् अस्यानुवर्त्तने प्रातिपदिकार्थे एव स्यात्।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः काल(५२४ पृ०) इत्यण् लुबविशेष (५२४पृ०) इति लुप्।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्तायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्त्तृशक्त्योर्मध्येऽयङ्कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्त्तृकर्म्मशक्त्योर्मध्येऽयन्देशः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते तदस्मिन्नधिकमिति (६६८४०) यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्द्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ।

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ।

---

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८४०) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया षष्ठीद्विवचनान्तेन समासः कर्त्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवात् कारकशब्देन तच्छक्तिर्गृह्यतेतत्सर्वं मनसि कृत्वाह शक्तिद्वयमध्ये इत्यादि । तथा च कर्त्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं सा च क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः । अवध्यवधिमतोः सजातीययोरेव सापेक्षत्वनियमेन कालाध्वनोः शक्तिमध्ये प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकाला-दिपरतया तन्मध्ये प्रवेश इति द्रष्टव्यम् स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वं त्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्त्तृक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढस्य समानार्थकेनाधिकश-

अत्र कर्म्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उप परार्द्धे (२३३) हरेर्गुणाः परार्द्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्य्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्य्यायेण सप्तमी। अधि भुवि रामः अधि रामे भूः। सप्तमी शौण्डै(३५।१४०पृ०) रिति समासपक्षे(२३४)तु रामाधीना। अषड़क्षेत्यादिना (७१८पृ०) खः।

विभाषा कृञि।१।४।९८।

अधिः करतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे। यदत्र मामधिकरिष्यति (२३५) विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तु-

---

ब्देन, न तु कर्मक्तप्रत्ययान्ताध्याहृतस्य समानार्थकेन, तेन। लोकेऽधिको हरिरित्यादौ लोके इत्यत्र न हर्य्यादेर्न सप्तम्यादिरिति बोध्यम्।

(२३३) उप परार्द्धे इति उपोऽधिके चेति (२६४पृ०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। अधिरीश्वरे इत्यत्र (२१४पृ०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (२१४पृ०) चोभयत्रापीश्वरशब्दौ ईश्वरत्वेश्वरोभयपरौ ततश्च यस्येत्यनेन यत्सम्बन्धि धनादिकं निर्द्दिश्यते तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनादेः स्वामित्वं निर्द्दिश्यते तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः। तत्र पर्य्यायेण भवतीत्याह ऐश्वर्य्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्य्यायेण सप्तमीति। अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न युगपदुभाभ्यां सप्तमीति भावः।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु अधिराममिति स्यादेवेति द्योतनाय तुशब्दः।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः।

वोश्वरत्वङ्गम्यते । अगतिस्त्वात्तिङि चोदात्तवतीति (७६२२पृ०) (२३६) निघातो न ।

। सप्तमी ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

---

(२३६) तिङि चोदात्तेति उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः अत्र च करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तत्परेऽधेर्न निघातः । तिङतिङः इत्यस्य (७६१२पृ०) तु निपातैर्यद्यदित्यादिना(७६१२पृ०) निषेधान्ननिघात इत्यर्थः मामित्यत्र द्वितीया तु कर्म्मणि द्वितीयेत्यनेनैव (२५०पृ०) सिद्धेति भावः ।

समर्थः (१) पदविधिः। २।१।१।

(१) समर्थः पदविधिरिति। समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाह्येकोपस्थितिजनकत्वम्। तथा च राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाश्वादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृशावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति।

यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते।

अतएव वार्त्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यमित्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्य्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावः भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा

सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।
सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ।
प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।
वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति

अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य इत्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणसापेक्षायामपि समासः । समासे वाक्यवच्छक्तौत्र तत्तत्पदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा

यच्छ्माणां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।
चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि धवादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायान्तु क्लिष्टपराहतम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोह यमितिविग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय इतस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते, अत्र तु न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यं पश्यत्वादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः।

प्राक् (३) कडारात्समासः। २।१।३।

कडाराः कर्मधारय इत्यतः(२६५पृ०)प्राक् समास इत्यधिक्रियते।

सह सुपा। २।१।४।

सहेति योगो(४)विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्(५)कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं

असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम इत्यादौ बाणादेर्विग्रहार्थस्य गमकहत्तेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्।

(२) पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविभीषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति। तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाद्नमित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव। सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितोराममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकस्तद्धितः। इयञ्च परिभाषा समासकृत्तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्।

(३) प्राक् कडारादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः। एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेश इति भावः। अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निरुक्तार्थः।

(४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अत ऊर्द्धं सहेति सुपेति च पदद्वयमधिकरिष्यमाणं बोध्यम्। अत्र सहेति योगो विभज्यते सुबामन्त्रिते(७५४०पृ०)इत्यतश्च सुबित्यनुवर्त्तते तथा च सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः। तेन समर्थेन सुबन्तेन तिङन्तेन नाम्ना धातुना सुपा च समास इत्यर्थः सम्पद्यते। तत्राद्यं भूतपूर्वं, द्वितीयमनुव्यचलत्, तृतीयं पुत्रहती, गतिकारकोप-

समासः स च छन्दस्येव(६)पर्य्यभूषयत्(७)। अनुव्यचलत् । सुपा सह(८)समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः। २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्व्वे चरडिति (६८८पृ०)

पदानां कद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्युक्ते(२७८पृ०)नाम्नै-वात्र समासः । चतुर्थम् कटप्रूरित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते इति द्वितीययोगार्थः तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थतिङन्तस्य समासः यथा पिबतखादता अश्नीतपिबतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन च समासो यथा एहीड़ादयः । स्फुटी भविष्यति तत्तत्प्रकरणे चेद-मुपरिष्टात् (४५०पृ०)। यथा च योगविभागेनोक्तषड्विधसमासलाभ-स्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैरिति ।

इत्येतन्मनसि निधायाह सहेति योगो विभज्यते इति योगो योजन-मन्वयबोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यते विश्ले-ष्यते अवान्तरानुपूर्व्वीविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वत्र योगविभागार्थ उन्नेयः ।

(५) इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति तेन स्तोकं करोति माढः स्मरतीत्यादौ न विशे-षणषष्ठीसमासाविति बोध्यम् ।

(६) छन्दस्येवेति तेन लौकिके नोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकुरुते इत्यादौ कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन (८४पृ०)प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् ततः स्वाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वमोर्लुगिति(१४२पृ०)लुक्समर्थनेऽपि ह्रस्वापत्तिः प्राकुर्वन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणमावहतीति बोध्यम् ।

(७) पर्य्यभूषयदित्यादौ वेदे स्वरविशेषार्थम् समासाङ्गीकारः ह्रस्वो नपुं-सक इत्यादिना (१४२पृ०) ।

(८)आद्ययोगलभ्यार्थमनूद्य सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यत इति

निर्देशात्पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतः भूतपूर्वः। इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च (९)। जीमूतस्येव।

अव्ययीभावः (१०)। २। १। ५।

अधिकारोऽयम्।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। २। १। ६।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः।

प्रथमानिर्द्दिष्टं समास उपसर्ज्जनम्। १। २। ४३।

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्।

---

(९) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकोक्तं स्वरार्थमेवेदम्। समासमध्यपातिसुपोऽनेन लोपनिषेधः समासान्तसुपस्तु अस्याव्ययान्तत्वे नोपसर्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम्।

(१०) न व्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि णः। इदञ्च सूत्रं संज्ञार्थमधिकारार्थञ्च।

(११) योगो विभज्यते इति तेन अपदिशमित्यादिसिद्धिः। सामीप्यादयस्तु उदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (२२२पृ०)।

(१२) सूत्रे समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमन्यथा कष्टं श्रित इत्यादौ विग्रहे श्रितादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्वनिपातापत्तेरित्याशयेनाह समासशास्त्रे इति।

उपसर्ज्जनं पूर्वम्(१३)। २। २। ३०।

उपसर्जनम्प्राक् प्रयोज्यम्।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। १। २। ४४।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिपातः (१५)।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। १। २। ४८।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च(१६)तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अव्ययीभावश्चेति(२०४९०)अव्ययत्वम्।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः। २। ४। ८३

---

(१३) पूर्वमिति अप्रधानमुपसर्ज्जनमिति शास्त्रान्तरैकवाक्यतया यं प्रति यदुपसर्ज्जनं तत्तस्मात् पूर्वस्मिन् प्रयोज्यमित्यर्थः।

(१४) विग्रह इति अनुवर्त्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वाद्यर्थमिदं सूत्रमिति भावः। निष्क्रान्तः निष्क्रान्तेत्यादिक्रमेण निष्क्रान्तादिशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशाम्बीशब्दस्य नियतलिङ्गतयोपसर्जनत्वात् निष्कौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्व इति बोध्यम्।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्ज्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं तेन कुमारीमाचरति विप्र इत्यादिवाक्ये आचारक्विबन्ते कुमारीशब्दे न प्रसङ्गः। अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्र्यधिकारोक्तटाबादिप्रत्ययान्तपरतया-ऽतिलक्ष्मीरित्यादौ नेत्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तश्चेति। भाष्ये उत्तरपदभूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यान्त एवेदं प्रवर्त्तते तेन राजकुमारीपुत्र इत्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम्।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् (१७)। दिशयोर्मध्यमपदिशम्। क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्। २। ४। ८४।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अपदिशम् अपदिशेन। अपदिशम् अपदिशे। बहुलग्रहणात् सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः। विभक्तीत्यादे(१८)रयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ(१९) इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी।

अव्ययीभावश्च। २। ४। १८।

(१७) नाव्ययीभावादिति अत्वापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽम एव न तु लुक इति द्योतयितुं तुशब्दः। तथा च अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो लुक् न अम् च पञ्चम्यास्तु लुगमावुभावपि नेत्यर्थः।

(१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रे विभक्त्यादिशब्देन तदर्थौ लक्ष्यते वचनशब्दस्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं सम्बोध्यते तेन विभक्त्यादिरूपार्थलाभस्तत्र वर्त्तमानं तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थस्तदाह द्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थस्तदाह विभक्त्यादिष्विति। अत्र च तदुत्तरविभक्त्यर्थाद्यन्तर्भाविशेषैकार्थीभावः।

(१९) नित्यसमासेऽस्वपदघटितवाक्यस्यैव विग्रहत्वौचित्यात् हरौ अधीत्यपहाय हराविव्युक्तम्।

(२०) वचनेति सूत्रे वचनेष्वव्ययस्य तदर्थपरतया प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समाससम्भवस्तद्विभक्तौ तत्सुबन्तस्य ग्रहणमिति भावः।

अयं नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (१४२पृ०)। गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम्। समीपे। कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम्। समया (२१) ग्रामम् निकषा लङ्काम् आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः परित इति (२६२पृ०) अन्यारादिति (२८८पृ०) द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः सु(२२)मद्रम्। यवनानां ऋद्धिः दुर्यवनम्। विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः। मक्षिकाणामभावो (२४) निर्मक्षिकम्।

---

(२१) समयानिकषाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमात्रवाचित्वाभावान्न तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकतया विभक्त्यर्थसामीप्यादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृतेः तूपशब्दस्तन्मात्रवाची कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः। उपदृशादौ तूपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोधकतया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावान्नाव्ययीभावः।

(२२) वचनग्रहणात् समृद्ध्यादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुशब्दस्तत्र समृद्ध्यादिद्योतकः।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभाव एवेत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तदृद्धेरेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिष्ठर्द्धिप्रतियोगिकाभाव इति न गतार्थता।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभावः एव अन्योन्याभावस्तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽर्थपदमुपात्तम् अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञ्साधारण्येन भवति। नञ्तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र क्वचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः। अतएव निर्मक्षिकम् अपापमित्यादिवत् अनुपलब्धि इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतो नाशपर्य्यायात्ययस्य पृथग्ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं तेन प्रागभावाभि-

हिमस्यात्ययो निर्हिमम् (२५)। अत्ययो ध्वंसः। निद्रा सम्प्रति (२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य (२७) प्रकाशः इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात् (२८) स्रंस्यत इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यता(२९)वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि य-

---

प्रायेण कपालेऽघटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शशशृङ्गादेरभावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिरेवासलीकतयार्थत्वाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेः।

(२५) अतेरतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुक्त्वा निर्हिममित्युक्तम्।

(२६) सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयी तन्निषेधोऽपि तदन्वितक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह सम्प्रति न युज्यते इति तेनासम्प्रतीति सौत्रप्रयोगेऽपि युजिक्रियान्तर्भावेणैव नञ्समास इति बोध्यम्।

(२७) शब्दप्रादुर्भाव इत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इतिना। उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः।

(२८) सति च पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपि द्रष्टव्यं तेन सर्वपश्चादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः। एतद्भाष्यप्रयोगादेवैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन न समास इति गम्यते तत्र च पश्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घटकत्वान्नाव्ययीभाव इति बोध्यम्।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिक्रमः। प्रतिशब्दमिति वृत्तौ वीप्सान्तर्भावात् न द्विर्वचनम्। तथा च यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्साबोधकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु। वृत्तौ तु समासेन वीप्सायाद्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न द्विर्वचनमिति बोध्यम्।

थार्थाः। अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थम्प्रति- प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीप्सायाङ्कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञाविधान- सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनति- क्रम्य (३०) यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वच्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१)। चक्रेण युगपदिति विग्रहे।

अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रम्। काले तु सहपूर्व्वाह्णम्। सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि(३२)सादृश्ये यथा स्यादित्येव- मर्थम्। चत्राणां सम्पत्ति, सचत्रम्। ऋद्धेराधिक्यम् (३३)

---

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति(३४६१८०)सूत्रेण परेण पूर्व- स्यावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परा- वरयोगस्यात्र बोद्धस्तत्र गम्यमाने इत्युक्तत्वादशाब्दत्वेऽपि न चतिः।

(३१) आनुपूर्व्यं क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ करणत्वेनाप्यन्वयात् परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्य- क्रमः पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वं स्वार्थे ष्यञि आनुपूर्व्यम्। अत्र सूत्रे आनुपूर्व्यमिति निर्द्देशात् एतदर्थकतया गृहीतेनाप्यनुना। व्ययेन समास एव। युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः तेनानुपूर्व्यमितिवत् युग- पच्चक्रमित्यादिर्न प्रयोग इति द्रष्टव्यम्।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थप्रा- धान्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः।

समृद्धिः। अनुरूप (२४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः तृणमप्यपरित्यज्य (२५) सतृणमत्ति साकल्येनेत्यर्थः। (२६) अन्ते (२७)। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि।

यथाऽसादृश्ये। २। १। ७।

असादृश्ये (२८) एव यथाशब्दः समस्यते। तेनेह न। यथा

---

(२४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वाच्यस्य वर्णाश्रमाद्युचितधर्मो वा सम्पत्तिः स च चात्रत्वादिरित्यर्थः। सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रियत्वमित्यर्थः।

(२५) तृणमपीति साकल्यबोधकसहाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहः। अपरित्यज्येति परावरयोगे चेति (३।४।२०) क्त्वा तद्योगस्य बौद्धः।

(२६) सतृणमत्तीत्यादौ तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत् स कथमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमत्तीत्यत्रैव तात्पर्यमिति भावः।

(२७) अन्त इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येय इति सङ्कल्पेन यावतो ग्रन्थस्य परिग्रहस्तावतः समाप्तिरिहान्तशब्देनोच्यते तत्समाप्तिसाकल्येऽध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः। अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः। तस्य च नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति। बहुव्रीहौ द्वितीयान्तग्रन्थ एवान्यपदार्थः। अधीते इत्यस्य तु न समासान्तर्भावो मानाभावात् किन्तूदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्रतयोपदेशः। ग्रन्थत्वं साहित्यञ्च समासार्थत्वेन अन्ताग्निग्रन्थसहितमिति बोधः।

(२८) यथा असादृश्ये इति च्छेदस्तदाहासादृश्ये इति। यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेण समासः सदृश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निषेधात्।

हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३९) तेन सादृश्ये इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तन्निषिध्यते ।

यावदवधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ।

---

(३९) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालि यथा-तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च हर्य्यभिन्नो हर इति बोधयद्भ्यां तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्यर्था-दुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते थाल्सूत्रे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-स्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यान्न तु हरिसदृशो हर इति नोप-मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसा-दृश्ये इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थ-मुक्त्वा यथाशक्ति यथाबलमित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्द-घटितसमासार्थता तदारम्भस्येत्याहुः । शब्देन्दु०

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनैयत्यापरिच्छेदोऽवधारणं तद्बोधकं यावदित्यव्ययं समर्थेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं तत्रा-वधारयामीत्यर्थः । विग्रहवाक्ये यावच्छब्दस्तद्धितान्त इत्यस्यपद-विग्रहः ।

(४१) सुबिति पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतयन्नाह शाकस्येति तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्व-निपातः ।

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानामनित्यसमासत्वम् । सह सुपेति(३१९ पृ०)तु(४३)न नित्यसमासः अव्ययमित्यादि(३२१ पृ०)समासविधानात् (४४)ज्ञापकात् ।

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः । वहिर्वनम् वहिर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मर्य्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

---

(४२) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं वृत्तमित्युक्तं जये यथा वर्त्तितव्यं तथा न वृत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । तथा हि पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति तत्पातने यदि सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतितास्तदा पातयिता अन्यथा जयति जीयते तत्र विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तृतया तृतीया । समासे परेरेव तदर्थः वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति बोध्यम् ।

(४३) सह सुपेति त्विति विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति भाष्ये विग्रहदर्शनान्न नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानसिद्धौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः ।

लक्षणेनाभिप्रती (४५) आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ।

आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ।

यत्पदार्थं (४६) समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य (४७) समीपं गत इत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

---

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रती अभिमुख्यस्याग्न्यादेर्ज्ञापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य च द्योतकौ उदाहरणे अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकमग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः । वाक्ये तु कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अन्वयिनो द्वितीयेत्युदाहरति अग्निमभीति । लक्षणेनेति किं ग्रामं प्रति गतः ग्रामादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्मत्वान्न लक्षणता । वृक्षं प्रतीत्यत्राभिमुख्याभावेन लक्षणत्वेऽपि न समास इति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेत्यनुवर्त्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन नपुंसकं द्वितीयान्तञ्चेत्याशयेनाह यं पदार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेर्लक्षणत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाशनिदेशो ज्ञाप्यते इति तस्य लक्षणत्वमिति बोध्यम् ।

(४८ दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनयोर्बोध्यं तथाबोधे च गङ्गादेर्ज्ञापकत्वाल्ल-

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि(४९)च।२।१।१७।

एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः। आयतीगवम्। इह शत्रादेशः पुंवद्भाव-विरहः समासान्तश्च निपात्यते।

पारेमध्ये षष्ठ्या वा।२।१।१८।

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते। एदन्तत्वञ्चान-योर्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारे गङ्गादानय गङ्गा-पारत्। मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्य-मपि गङ्गायाः पारात्। गङ्गाया मध्यात्।

संख्या वंश्येन।२।१।१९।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

चणत्वम् तथाच पाराणसाः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि दैर्घ्यविशेषवै-शिष्ट्येन न ज्ञातत्वमिति गङ्गया तद्बोध इति बोध्यम्।

(४९) तिष्ठद्गु प्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-वेशो नास्ति। आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामित्यादौ आ इति पृथक् पद-मिति। शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूय-मानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम्। दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्य-समम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्प्रत्ययः समासान्तः एते तिष्ठद्गुप्रभृतयः।

(५०) संख्येत्यादिनिसूत्री समानाधिकरणविषया। एकस्वभावः सन्तान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१)तद्वतामभेदविवक्षायाम् त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४)चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे(५५)विद्यमानं सुबन्तन्नदीभिः सह नित्यं सम-

प्रबन्धो वंशो विद्याजन्मकृतोद्विविधस्तत्र विद्यया समानस्वभावविषये द्विमुनीति मुनी पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति पतञ्जलिसहितौ तौ

(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्येति तथा च बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदश्चेष्ट एवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिर्भारद्वाजा-वंश्या इति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप-ग्रहणं किन्तु नद्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषनदीवाचकशब्दमात्रेऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति(३५५ पृ०)सूत्रे एवकारार्थकश्चकारः समाहारान्यव्यवच्छेदकस्तेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्त्तते सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं कृष्णवेणी संज्ञायां किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र मा भूत् ।

स्यते संज्ञायाम्। विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमात् (५६) इह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्।

समासान्ताः (५७)। ५। ४। ६८।

इत्यधिकृत्य।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। ५। ४। १०७।

शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तो(५८)ऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदम्। प्रतिविपाशम्। शरद् (५९) विपाश्

---

(५६) संज्ञाऽनवगमात् संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमात् नित्यसमास इति नित्यसमासलक्षण इत्यर्थः साहश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभाववत्त्वेन। समासघटकपदानां विग्रहस्वस्येवेति बोध्यम्।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययीभावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्देष्टुमुपक्रमते समासान्ता इति अत्र समासान्तघटकं समासपदं तत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि तथा चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्त इति सिद्धान्तः। अन्तशब्दस्य चरमावयववाची स च समुदाय एव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्यादिनाम् (३२२पृ०) ऽमुलोपाभावो सिद्धो। अन्यथा पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वे नाव्ययत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्ताट्टच् स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः। राजाहः सखिभ्यः टजित्यत(३८२पृ०)टजित्यनुवर्त्तते। एवञ्च अनश्चेति (३३४पृ०) सूत्रे अन्नन्तादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयेति। शब्देन्दु०

(५९) शरदादिकं पठति शरदित्यादि अत्र भयन्तानां पाठो नित्यटजर्थ-

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस् च। उपजरसम्। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। यस्येति(१२६सू०)च। प्रत्यक्षम्(६०)। अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिडिति(७८सू०)निपातनात्परस्योकारादेशः। परोक्षम्(६१)। परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्श आद्यचि। समक्षम्। अन्वक्षम्।

अनश्च। ५। ४। १०८।

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्।

नस्तद्धिते। ६। ४। १४४।

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्।

नपुंसकादन्यतरस्याम्। ५। ४। १०९।

अन्नन्तं यत् क्लीवन्तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपचर्मम् उपचर्म।

त्तेन झय इत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन टच्। अत्र गणे हिरुक् विट् सट् इत्यधिकास्त्रयः क्वचित् दृश्यन्ते।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रती इत्यनेन (२२०सू०) समासः अक्षिशब्देन इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाधीनञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षशब्देन इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विषयादौ तु परोक्षादिवत् अर्श आद्यजन्ततया तस्य प्रवृत्तिः।

(६१) परोक्षशब्देन] तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यत इति विशेषः अक्ष्णोर्योग्यं समक्षम् अक्ष्णः पश्चादन्वक्षमिति विवेकः।

नदी(६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः। ५। ४। ११०।

वा टच् स्यात्। उपनदम् उपनदि। उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि।

झयः। ५। ४। १११।

झयन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपसमिधम् उपसमित्।

गिरेश्च सेनकस्य। ५। ४। ११२।

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणम्पूजार्थम्। उपगिरम् उपगिरि।

इत्यव्ययीभावः।

---

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्निर्द्देशात्। पौर्णमासीशब्दस्तु स्वरूपपरोऽर्थपरस्तद्विशेषाग्रहायण्याः पृथग्निर्द्देशादिति बोध्यम्।

तत्पुरुषः।२।१।२२।

अधिकारोऽयम्। प्राग्बहुव्रीहेः।

द्विगुश्च।२।१।२३।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन(१)संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात्। समासान्तः(२) प्रयोजनम्। पञ्चराजम्।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः।२।१।२४।

द्वितीयान्तं(३)श्रितादिप्रकृतिकैः(४)सुबन्तैः सह समस्यते वा स च तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। दुःखमतीतः

---

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुश्चेत्यस्य संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् चकारात् तत्पुरुष इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलमाह समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः।

(३) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपरमित्याशयेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधित्वाभावात् कष्टं परमश्रित इत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास इति बोध्यम्।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वासम्भवेन सम्बोधनान्ततया क्वचित् तथात्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन श्रितादिपदस्वरूपस्यैव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति सह सुपेति (२१८५०) अधिकारात्तदर्थलाभ इति भावः।

दुःखातीतः। गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) *। ग्रामङ्गमी ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः।

स्वयं क्तेन। २। १। २५।

द्वितीयेति न (६) सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात्। स्वयं कृतस्यापत्यम् स्वायङ्कृतिः (७)।

खट्वा क्षेपे। २। १। २६।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम्। खट्वारूढो जाल्मः (८)। नित्यसमासोऽयम्। न हि वाक्येन निन्दा गम्यते।

सामि (९)। २। १। २७।

सामिकृतम्।

कालाः। २। १। २८।

---

(५) श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गामीति वाक्ये ग्रामगामीति समासः।

(६) स्वयमित्यात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्वायोग्यत्वात् न द्वितीयासम्बन्ध इत्याह द्वितीयेति नेति।

(७) असमासे तु स्वयं कर्त्तुरिति स्यात्। तयोरैक्यर्थमपि समासफलम्।

(८) जाल्म इति तत्र तस्य कोत्वरूढ़त्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थावगमः प्रकरणादिना योगरूढ़ एव तथाबोधसम्भवेऽपि कोत्वरूढ़े तद्भिन्न-सम्भव एवेति भावः।

(९) सामिशब्दोऽर्द्धवाची सामीत्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते इत्यर्थः।

क्तेनेत्येव अनत्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासम्परिच्छेत्तु (११) मारब्ध इत्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२९।

काला इत्येव अक्तान्तार्थं वचनम् (१२) मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।२।१।३०।

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं (१३) तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-

---

(१०) क्तान्ताक्तान्तसाधारण्येन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्याहानत्यन्तसंयोगार्थमिति ।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रभधातुयोगे शकधृषेत्यादिना(३४२२सू०)तुमुन् ।

(१२) काला इत्यनेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह अक्तान्तार्थमिति तथा च क्तेनेति नानुवर्त्तते इति भावः ।

(१३) लुप्ततृतीयाकमिति सौत्रत्वादिति शेषः । एवं च तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शसम्भवेऽपि अत्र तदन्तार्थो लक्ष्यते तस्य च गुणवचनेनेत्यनेनान्वयः गुणवचनस्य च तत्कृतत्वमर्थद्वारा तथा च तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वाचकेन सह समास इत्याशयेन व्याचष्टे तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनेति । अर्थशब्देनेति सोऽपि पृथङ्निमित्तमिति बोध्यम् । अत्र गुणमुक्तवानिति व्युत्पत्त्या गुणवाचित्वे सति द्रव्यवाचिन एव ग्रहणार्थं वचनपदमुपात्तम् गुणचात्र धर्ममात्रं तेन खण्डशब्दस्य क्रियापरत्वेऽपि नोदाहरणासङ्गतिः । तथा च कृतद्वारक एव सामर्थ्येऽस्य प्रवृत्तिः न साक्षात् । परम्परान्वये तु तद्योगे हेतौ तृतीयेति न तत्र प्रसङ्गः । एतद्द्योतनायैव सूत्रे तत्कृतेत्युक्तम् । एतेन कृतं पाद्यं कुसुमेन कृतं रूपमित्यादौ तत्कृतत्वबोधेऽपि तृतीयया

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः धान्येनार्थो (१४) धान्यार्थः। तत्कृतेति किम्। अक्ष्णा (१५) काणः।

पूर्वसदृश(१६)समोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।२।१।३१।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे(१७)। माषोनङ्कार्षापणम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुड़मिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र(१८)ञ्चानुपसर्गमसन्धा (उ६००पृ०) वित्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुड़संमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानम् *। मासावरो मासेनावरः।

न समासः रूपपाटवादेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात्। शङ्कुलाखण्ड इत्यत्र शङ्कुलाकृतखण्डगुणवानिति बोधः।

(१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुतृतीया तेनार्थनमर्थ इत्यर्थकत्वेऽस्य क्रियापरत्वेन कर्त्तृकरणयोरित्यनेनैव गतार्थत्वं न शङ्क्यमिति।

(१५) अक्ष्णेति न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किन्तु कर्मादिनैवेति न तत्कृतं काणत्वमत्र येनाङ्गविकार इत्यनेन (२७२पृ०) तृतीया।

(१६) पूर्वसदृशेति। समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति (२०५पृ०) सूत्रेण तृतीया शिष्टेभ्योऽनेनैव ज्ञापकेन हेतौ या तृतीयेति विवेकः।

(१७) पूर्वसूत्रे अर्थशब्दग्रहणादत्रार्थशब्दोऽभिधेयवाची स चोनेनैवान्वयो न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथङ्निर्देशादित्याशयेनाहोनार्थे इति।

(१८) मिश्रञ्चेति पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्दः तृतीयान्तात् परः उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः।

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्। २। १। ३२।

कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्राती हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणे(१९) गतिकारकपूर्व्वस्यापि ग्रहणम्। नखनिर्भिन्नः। कर्त्तृकरणे इति किम् भिक्षाभिरुषितः हेतावेषा तृतीया। बहुल(२०) ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृतेति किम् (२१)। काष्ठैः पचतितराम् (२२)।

कृत्यैरधिकार्थवचने। २। १। ३३।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवाद(२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यन्तृणम् काकपेया (२४) नदी।

---

(१९) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्वकस्यापि ग्रहणमपि शब्दात् तदसमभिव्याहारे केवलस्यापीत्यर्थः।

(२०) बहुलेति तेन क्वचित् न समस्यते क्वचिच्च विभक्त्यन्तरमपि समस्यते। तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दात्रेणेति अन्यविभक्तिसमासे तु पादहारक इत्याद्युदाहरणम्।

(२१) कृतेति किमिति सह सुपेत्यधिकारे (३९४०) तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कर्त्राद्याक्षिप्तधात्वर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः।

(२२) पचतितरामित्यत्र तद्धितान्ततया सुबन्तत्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग इत्युत्तरम्।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः। पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चार्थं न तु नियमार्थम्।

(२४) काकपेयेति। शक्यार्थे कृत्यः। पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः। वातच्छेद्यमित्यत्र तु दुर्बलत्वेन निन्देति विवेकः।

अन्नेन व्यञ्जनम्। २। १। ३४।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन (२५) प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतो (२६) परसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्।

भक्ष्येण(२७)मिश्रीकरणम्। २। १। ३५।

गुड़ेन धानाः गुड़धानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः।२। १। ३६।

चतुर्थ्यन्तार्थाय(२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

---

(२५) अत्रान्नशब्देन न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं किन्तु योगाद्रूढ़िर्बलीयसीत्युक्तेरोदनपर्य्यायग्रहणमिति बोध्यम्।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नः संस्कार्य्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः। भाष्ये तु युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथा च दध्ना युक्तो योऽर्थ उपसेकादिस्तत्सम्प्रत्ययादिति तस्यार्थः।

(२७) खरं विशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं खाद्यं यत्तद्भक्ष्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति सूत्रार्थः मिश्रणद्वारैव तयोः सामर्थ्यम्।

(२८) सूत्रे तस्मै इदं तदर्थमित्यर्थकं तदर्थपदं तत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टत्वात् चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लभ्यते ततस्तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थेन सह नित्यसमासनियमादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थायेति एतच्च यदित्यनेन सम्बध्यते तथा च चतुर्थ्यन्तार्थाय प्रकृताय यद्वाचकादि तद्वाचि सुबन्तेन अर्थादिशब्दैस्स चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति सूत्रार्थः।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरचितग्रह(२९)णात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्धनाय स्थाली । अश्ववासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०)। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम्* । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थम्पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरचितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराद्भयम् चौरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति वाच्यम् * । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ।

एतैः सहाल्प (३३) म्पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ।

---

(२९) बलिरचितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीत्यनेन (३०६पृ०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थ्या असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासा इति स्वरविशेषात् शाब्दबोधे सम्बन्धत्वरूपेण बोधेन वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवल्लिङ्गमित्यस्य (२९०पृ०) बाधायाह विशेष्यलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थ्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्गतजुगुप्सोपरतादीनामुपलक्षणम् तेन ग्रामनिर्गतः योगोपरतः अधर्मजुगुप्सित इत्यादिसिद्धिः ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वाणीत्यर्थस्तेन

सुखापेत: । कल्पनापोढ़: । चक्रमुक्त: । स्वर्गपतित: । तरङ्गापत्रस्त: । अल्पश: किम् । प्रासादात्पतित: ।

स्तोका(३४)न्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २।१।३९ ।

स्तोकान्मुक्त: । अल्पान्मुक्त: । अन्तिकादागत: । अभ्यासादागत: । दूरादागत: । कृच्छ्रादागत: । पञ्चम्या: स्तोकादिभ्य (४५७पृ०) इत्यलुक् ।

षष्ठी । २।२।८ ।

राज्ञ: पुरुष: राजपुरुष: ।

याजकादिभिश्च(३५) । २।२।९ ।

एभि: षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य(२४७पृ०) प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजक: । देवपूजक: । गुणोत्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्*। तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च। न निर्द्धारणइति पूरणगुणेति(२४४पृ०)च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्व्वेषां श्वेततर: सर्वश्वेत: । सर्व्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् मङ्गलामङ्गलसम्बन्धाभावेऽपि अस्मादेव ज्ञापकात् निपातनाद्वा अल्पश इति शस् ।

(३४) स्तोकेति अत्र स्तोकार्थोऽल्पशब्द एव न तु लेशादयो व्याख्यानात् ।

(३५) याजक पूजक परिचारक परिषेचक स्नापक अध्यापक उत्सादक उद्वर्त्तक होतृ भर्त्तृ रथगणक पत्तिगणक । एते याजकादय: ।

महत्तरः सर्व्वमहान् । तद्योगा (२६) षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्* । इध्मानो व्रश्चन इध्मव्रश्चनः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां(२७)द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपदविधाना (२८) षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम् * । सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (२९) सुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।

---

(२६) तद्योगेति । कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्युक्तेः(२००पृ०)षष्ठ्यैव कर्मत्वबोधनात् कर्मषष्ठ्यां समासाभावाशङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तम् उदाहरणेन तदेव सूचयति इध्मव्रश्चन इति कर्मषष्ठ्या समासः ।

(२७) नृणामिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्मान्निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्रैवायं निषेध इति द्विवचने विभज्ज्येति सूत्रे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अतएव कृत्वादिः शेष इति सूत्रे हलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् ।

(२८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्व्वेषु पदेषु न तु तद्योगमात्रे विधानं यस्यास्तादृशी षष्ठी ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादि(२९६पृ०)चतुर्दशसु सूत्रेष्वष्टसूत्र्यामनुवर्त्तितशेषपदायां विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।

(२९) गुणेति गुणशब्देनेह यः केवलगुणवाची यश्च गुणवाची सन् गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाची यश्च गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तत्त्रितयमपि गृह्यते व्याख्यानात् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्ष्ण्यमिति ।

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे। सतां षष्ठः। गुणे। काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दन्ताइति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्देशात्। तेनार्थगौरवम्बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीया(४०) समासस्तु स्यादेव स्वरे विशेषः। सत्। द्विजस्य कुर्व्वन् कुर्वाणो वा किङ्कर (४१) इत्यर्थः। अव्ययम्। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्य्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रचितः। तव्यः। ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम्। तव्यता तु भवत्येव। स्वकर्त्तव्यम्। स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तक्षकस्य(४२) सर्पस्य। विशेषण(४३)समासस्त्विह बहुलग्र-

---

(४०)तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वेनेति विशेषस्यानतिप्रयोजनकतया स्वरकृतमौतविशेषमप्याह स्वरे इति तृतीयाकर्मणीति(७५७७पृ०)पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्त इति भेदः।

(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वन्नित्यपेक्षया न लोकेत्यादिना (२०२) निषेधात् किन्तु शेषे इत्याह किङ्कर इति।

(४२) तक्षकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे। अत्र परत्वात् समानाधिकरणसमासं वाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः स निषिध्यते।

(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासोदुर्व्वार इति निषेधे फलाभाव इत्याशङ्क्याह विशेषणेति स च विशेषणं विशेष्येणेति समासः। बहुलग्रहणादिति कर्त्तृकरणे कृताबहुलमित्यत्र(२४०पृ०)बहुलग्रहणात् क्वचिन्नेत्यस्यापि लाभादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम् स्वरकृतवैलक्षण्यायेत्यपि बोध्यं कर्मधारये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्ततेति विशेषस्य सत्त्वात्। प्रथमान्तपदेनैव समास इति पक्षे तु षष्ठ्यन्तत्वयो-

हणान्न गोर्धेनो(४४)रित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां(२६२पृ०) विभक्त्यन्तरे चरितार्थानामपरत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्य्यते।

क्तेन च पूजायाम्।२।२।१२।

मतिबुद्धीति (४५) सूत्रेण(उ२६३पृ०)विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः।

अधिकरणवाचिना च।२।२।१३।

क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतम्भुक्तं वा।

कर्म्मणि च।२।२।१४।

उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति(३०१पृ०)(४६)या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्य्यो गवान्दोहोऽगोपेन।

गाभाव एव। एतच्च भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेनान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकः अन्यपदार्थे इतिसूत्रप्रयोगः सङ्गच्छते तथाच नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिसिद्धिः। शब्देन्दु०।

(४४) फलान्तरमप्याह गोर्धेनोरिति षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्रधानत्वात् धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति भावः। आदिना भोज्यस्येटस्येत्यादिसंग्रहः।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानात् मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकषष्ठ्या समासनिषेधकम्।

(४६) कर्म्मणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात् तदाह कर्म्मणीति तथाच चशब्द इतीत्यर्थे एवं च कर्म्मणीतिपदघटितसू-

तृजकाभ्यां कर्त्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । व्रजस्य भर्त्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् इक्षूणाम्भक्षणमिक्षुभक्षिका(४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्त्ता । कथन्तर्हि घटानान्निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ।

कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्त्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्त्तते तद्योगे कर्त्तुरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठ्या अभावात् ।

नित्यं क्रीड़ाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका (४८) । क्रीड़ाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति(१५२पृ०)

त्वेण या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः क्तान्तयोगे चोभयप्राप्त्यभावात् सर्वथैव क्तेनेत्यस्य नानुवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् उभयप्राप्ताविति सूत्रे(२०१पृ०)क्तक्तोऽर्थप्रयोग इत्यतः(२००पृ०)प्रयोगशब्दस्यानुवर्त्तनात् कर्त्तृकर्म्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्यत्वे उभयप्राप्तियोग्यक्तस्मभिहारे या कर्म्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ शब्दानुशासनमित्यस्य व्याख्यायां आचार्य्यस्य वस्तुतः कर्त्तुः सत्त्वेऽपीहानुपादानेन कर्म्मणि चेति न निषेधावकाश इत्येतत्तात्पर्य्यकेण भाष्येण सिद्धम् ।

(४७) इक्षुभक्षिकेति । अत्र कर्म्मषष्ठ्याः समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेः कर्म्मणि चेति २४६पृ०)निषेधो नेति भावः । भक्षिकेति धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् ।

(४८) भञ्जनं भञ्जिका उद्दालकस्य श्लेष्मातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

खलु जीविकायाम् दन्तलेखकः। तत्र क्रीड़ायां विकल्पे(४९) जीविकायां तृजकाभ्याङ्कर्त्तरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम्।

पूर्वापरा(५०)धरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।२।२।१।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व (५१) संख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठी। (५२) समासापवादः। पूर्वङ्कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किम् पूर्व्वं नाभेः(५३)

क्रीड़ायां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका। संज्ञायां खुलित्येव पाठः भावे खुलिति पाठस्तु प्रामादिक उदाहरणेऽधिकरणस्यैव जीविकाया बोध्यत्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात्। अतएव धात्वर्थनिर्द्देशे इत्यनेनैव सिद्धे संज्ञायामित्यस्याधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता।

(४९) क्रीड़ायां विकल्प इति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठीसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति एकदेशो ऽवयवे रूढस्ततो मत्वर्थीय इनिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् पूर्वादय एवावयवा इति बोध्यम्।

(५१) अधिकरणं इत्यनेकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्त्तमानेनावयववाचिनेति वाक्यार्थः फलितस्तदाहैकत्वेति।

(५२) पूर्वकाय इत्यादेः कर्मधारयेणैव गतार्थताभावशङ्क्याह षष्ठीति तथा च अवयवावयविनोर्भेदविवक्षायां शेषषष्ठ्या कायस्य पूर्वमिति विग्रह्य कायपूर्वत्वनिष्टप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः। दिग्लक्षणपञ्चमी तु अतएव ज्ञापकात् अवयववाचिनि प्रवर्त्तते इति न षष्ठ्यभावाशङ्का।

(५३) पूर्वं नाभेः कायस्येति नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थस्तेन नाभेरवयवित्वाभावात् पूर्वशब्दयोगे पञ्चमी तथाचात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्नत्वेकदेशीति नाभ्या न समास इति भावः।

कायस्य। एकाधिकरणे किम्। पूर्वं छात्राणाम्। सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति (१०७पृ०) ज्ञापकात् मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्व्वं एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा" इत्यादि सिद्धमित्याहुः।

अर्द्धन्नपुंसकम्। २। २। २।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत्। एक(५४)विभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् *। एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली। क्लीबे किम् ग्रामार्द्धः। द्रव्यैक्य एव। अर्द्धम्पिप्पलीनाम्।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याण्यन्यतरस्याम्। २। २। ३।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयम्भिक्षाया द्वितीयभिक्षा। एकदेशिना किम् द्वितीयम्भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति(२४६पृ०)निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयम्।

---

(५४) पिप्पल्या नियतविभक्तिकत्वे नैकविभक्ति चापूर्वनिपात (२२२पृ०) इत्यनेनोपसर्ज्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति।

(५५) पञ्चानां खट्वानां समाहार इत्यादौ खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि एकदेशिवाचकत्वाभावादुपसर्ज्जनत्वात् ह्रस्वे ङीपित्याह पञ्चखट्वीत्यादीति।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। २।२।४।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (२२६पृ०) समासः। प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्नजीविकः जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते। तेन प्राप्ता जीविका स्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका।

कालाः (५७) परिमाणिना। २।२।५।

अन्यथाऽह्रस्वत्वेऽदन्तत्वाभावेन ङीपोऽप्रवृत्तेस्तथारूपाऽसिद्धिरिति भावः। तथाच तथासङ्कोचे पञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम्।

(५६) प्राप्तजीविक इति गोस्त्रियो (२२२पृ०) रित्युपसर्ज्जनह्रस्वः। द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना(२९१पृ०)परवल्लिङ्गनिषेधः स्वरभेदात् बहुव्रीहिणा न गतार्थता। किञ्च प्राप्तसुखादितत्पुरुषादौ बहुव्रीहिस्वीकारे निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यश्चेति (४२९पृ०) परनिपातविधानात् परनिपातापत्तिरतस्तन्निरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम्। प्राप्तापन्नेचेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानादाह अइति छित्त्वेति अत आ इति च्छेदोऽपि द्रष्टव्य स्तेन आ अः स्यादिति सूत्रार्थः अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयाया एव सन्निधानात्तदन्त्याकारस्यैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारानुपपत्तिः।

(५७) काला इति बहुवचनात् कालविशेषवाचका गृह्यन्ते। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यते नतु परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः। कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियाद्वारैव मासजातादिव्यवहारे जननक्षणकालान्तरालभावी मासादिर्जातादिकं पुरुषमपि परिच्छिनत्ति तेन द्यहादिजाते न मास-

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः द्व्यहो जातस्येति विग्रहः। उत्तरपदेन(५८)परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहुनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् *। द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः। अह्नोऽह्नेति(३८२पृ०) वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः। पूर्वत्र तु (५९) न संख्यादेः समाहार इति (३८४पृ०) तन्निषेधः।

सप्तमी शौण्डैः। २। १। ४०।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र(६१) पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति (७१८पृ०) खः। ईश्वराधीनः।

जातादिव्यवहारः। इदञ्च सूत्रं जातस्य मास इति विग्रहे जातमास इत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थम् बहुव्रीहिणा गतार्थता तु न शङ्क्या मासो जातोऽस्येत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य। वृत्तिविग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथाकल्पनमत एव न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य स इत्युक्तम्।

(५८) उत्तरपदेनेति वार्त्तिकमेतत्सूत्रविषयमेव तद्धितार्थेति सूत्रस्थे एतस्य पाठेऽप्येतद्विषय एव भाष्यकृतोदाहरणात्।

(५९) पूर्वत्र त्विति द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चात्रासक्तिरन्या वेत्यत्र नाग्रहः।

शौण्ड धूर्त्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर् अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण। इत्येते शौण्डादयः। शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमित्युक्तेर्गणग्रहणार्थं बहुवचनम्।

(६१)अधिशब्द इति आधेयप्रधान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययी-

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । २ । १ । ४१ ।

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । २ । ४२ ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाक इत्यादि (६२) ।

क्तैः (६३) ऋणे । २ । १ । ४३ ।

सप्तम्यन्तं क्तप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके । मासे देयमृणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं पूर्वाह्णेगेयं साम ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमात्

भाव एव । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थकः तद्योगेऽवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति । तथा च वनेऽन्तरित्यर्थे वनान्तर्वसतीति प्रयोगः । यस्तु अधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तेनान्तःशब्देनाव्ययीभाव एव अन्तर्वणमित्यादि ।

(६२) ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थपरं द्योतयन्नुदाहरति तीर्थकाक इति क्षेपो हि निन्दा काकादिसादृश्यं तत्प्रयोजकमित्यत इवशब्देन विग्रहः ।

(६३) क्तैरिति यत्प्रत्ययमात्रं गृह्यते व्याख्यानात् । ऋणपदञ्चात्रावश्यकपरमित्यभिसन्धायाह नियोगोपलक्षणार्थमिति । तत्पुरुषे कृति बहुल-(४६०पृ०)मित्यलुक् स्वरविशेषार्थं समासस्वीकार इति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम्(६४)। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्या (४५०पृ०) इत्यलुक्।

क्तेनाहोरात्रावयवाः। २। १। ४५।

अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतम्। अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणम् किम्। अह्नि दृष्टम्।

तत्र। २। १। ४६।

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत्। तत्र भुक्तम्।

क्षेपे। २। १। ४७।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। अवतप्ते नकुलस्थितं तव तदेव (६५)।

पात्रेसमितादयश्च (६६)। २। १। ४८।

---

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि संज्ञाशब्दत्वेन तत्रापि नित्यसमासतया पुरुषेषूत्तम इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति द्रष्टव्यम्।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमितिवाक्ये तदेव समासरूपमपि तथैवेत्यर्थः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कदन्तत्वात् तत्पुरुषे कृति बहुलमिति(४६०पृ०)सप्तम्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दा गम्यते इति बोध्यम्।

(६५) पात्रेसमित पात्रेबहुल उदुम्बरमशक उदुम्बरकृमि कूपकच्छप अवटकच्छप कूपमण्डूक कुम्भमण्डूक उदपानमण्डूक नगरकाक नगरवायस

एते निपात्यन्ते चेपे। पात्रे समिताः। भोजनसमये एव सङ्गताः न तु कार्य्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्द्दी। आकृतिगणोऽयम्। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रे समिताः।

पूर्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः (६७) समानाधिकरणेन।२।१।४९।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्व्वनिपातनियमार्थं(६८)सूत्रम्। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति(२५४पृ०)नियमबाधनार्थञ्च (६९)पूर्व्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्व्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः।

मातरिपुरुष पिण्डीशूर पितरिशूर गेहेशूर गेहेनर्द्दिन् गेहेक्ष्वेडि़ गेहेविजिति गेहेव्याड़ गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेदृप्त गेहेधृष्ट गर्भेतृप्त आखनिकबक गोष्ठेशूर गोष्ठेविजितो गोष्ठेक्ष्वेड़ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डित गोष्ठेप्रगल्भ कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रेसमितादयः। आकृतिगणोऽयम्।

(६७) अत्र पूर्वकाल शब्दोऽर्थपरोऽन्ये षट् स्वरूपपराः पूर्वः कालो यस्य स पूर्व कालः लक्षणया तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालिकवस्तुवाचिना समस्यते एवमन्येऽपीति

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वानैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम्।

(६९) नियमबाधनार्थञ्चेति तेन सुख्याद्यर्थकैकशब्दस्य नात्र ग्रहणमिति भावः। नवशब्दस्य पुराणसाहचर्य्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव नियमबाधउक्तः।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव(२६०पृ०)सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ।

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु कामशमी । सप्तर्षयः । नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (७१) । २ । १ । ५१ ।

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्रेति नियामकमिदमिति भावः। त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासः । न ह्यत्र दिग्विशेषबोधः उदयगिर्य्यादिसम्बद्धाया एव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति द्रष्टव्यम् ।

(७१) तद्धितार्थोत्तरेत्यादिसूत्रे वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वञ्चानेकविधमित्याह तद्धितार्थे विषये इत्यादि तद्धितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतएव द्विगोस्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः समूहः स चावयवाभिन्नोऽपि बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं प्रति तस्योपसर्ज्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेन ह्रस्वे कृतएवादन्तत्वे सत्येव ङीपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्धितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्धितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्धितलुकीति (२५६सू०) टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादेव समासान्त इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथा च समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्धितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये संज्ञायामित्युक्तत्वात् दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायाम्भवः । पौर्व्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्व्वपदादसंज्ञायां ञइति (५५८पृ०) ञः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (७२)* । आपरशालः । पूर्व्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्व्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३) उदात्तः । पूर्व्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् संख्यायाम् तद्धितार्थे । षण्णां मातॄणामपत्यम् षाण्मातुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य (७६) समासवचनम् ।

गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ।

---

(७२) एतद्वार्त्तिकमुत्तरपूर्व्वस्यादिद्वन्द्वसिद्ध्यर्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम् ।

(७३) उदात्त इति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।

(७४) षाण्मातुर इति मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः(५०५पृ०)इत्युदादेशः अनपत्य इत्युक्तेर्द्विगोर्लुगिति(४९१पृ०) न लुक् ।

(७५) विकल्पे प्राप्ते इति महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ।

(७६) एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्तिकसत्त्वा समुदायवृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोजनमुक्तं भाष्ये ।

द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाक्दृषदप्रिय एवं छत्रोपानहप्रिय इति इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्व्वे नित्यव्रतत्वेन समासान्तष्टजपि नित्य एव । मनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे(३५५पृ०)त्यत्रोक्तः(७८)संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहार एकवत् (७९) स्यात् । स नपुंसक (८०) मिति (३९५पृ०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

---

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तष्टच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितमुक्तमाह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्धपूर्वेति(६३२पृ०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थेत्यत्रोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थमेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वित्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्त (७५७पृ०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदात्त एव। एवञ्च संख्यापूर्वस्त्रिविधः तद्धितार्थे विषये "उत्तरपदे च परतः" समाहारे वाच्ये चेति तत्र संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः संस्कृतं भक्षा (६२८पृ०) इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४६१पृ०) लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियो नावो द्विगोरिति (३८५पृ०) समासान्तष्टच् । समाहारे पञ्चमूली द्विगोरिति(२२०पृ०)ङीप् ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तीति वचनं बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् सामान्येन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एकवदिति । तथा च समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवल्लिङ्ग(२९०पृ०)मित्यस्यापवादः । स समाहारो द्विगुद्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति सूत्रार्थः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः (८१) मीमांसकदुर्दुरूढः (८२) ।

पापाणके(८३)कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि(८४)सामान्यवचनैः । २ ।१।२२।

घन इव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्व्वपदन्तत्सदृशे लाचणिक-

---

(८१) यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं गगनं निर्म्मलत्वादिना सूचयत्यसौ खसूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्दुरूढ़ः दुष्टकर्म्मकर्त्तरि रूढ़ोऽयं शब्दः ।

(८३) "कुपूयकुत्सितावद्यगर्ह्यखेटाणकाः समा" इत्यमरोक्तेरणकशब्दः कुत्सितवचनः पापशब्दोऽपि तथा प्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनिपातार्थमेतदारम्भ इति बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् माङः करणे ल्युट् उपपूर्वकस्य माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढ़ः येन वस्तुना सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्म्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् (६५७४०) स्वार्थे ष्यञ् उपमानोपमेयसाधारणो धर्म्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधारणधर्म्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदाल्लभ्यते पूर्वं ये सामान्ययुक्ता तद्दति द्रव्ये पर्य्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्यविशिष्टम् उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादाचिप्तमुपमेयमेव विज्ञाप्यते ॥

मिति(८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूत्रम्।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६।

उपमेयं(८७)व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्म्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम्। पुरुषव्याघ्रः, नृसोमः। व्याघ्रादिराकृतिगणः। सामान्याप्रयोगे किम् पुरुषो व्याघ्र इव शूरः।

---

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् मृगीव चपलेति वाक्ये मृगचपलेति पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थापितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात्। लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्यवसेयम्।

(८६) पूर्वनिपातेति अन्यथा खञ्जकुब्जवदनियमः स्यादिति भावः।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वम्। उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्याह विशेष्यस्येति। पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति विग्रहे शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपुरुषः सुन्दर इतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोग इत्युक्तम्। अयञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्व एव भवति विभिन्नलिङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूप इति। शब्देन्दु०। व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव। इत्येते व्याघ्रादयः। आकृतिगणस्तेन घनश्यामः नृसोमः मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलय इत्यादिसिद्धिः।

विशेषणं(८८)विशेष्येण बहुलम्। २। १। ५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। २। १। ५८।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम्। पूर्ववैयाकरणः। अपराध्यापकः। अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः *। अपरश्चासावर्द्धश्च। पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति पूर्वकालैकेति (३५४पृ०) बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् बहुलग्रहणाद् (८९) भविष्यति।

श्रेण्यादयः(९०)कृतादिभिः। २। १। ५९।

---

(८८)विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्यानात् भेद्यभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते। अतेदं बोध्यं विशेष्यविशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभाव्याद्नियमानियमौ तथा हि गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा नीलोत्पलं शुभ्रवस्त्रं पाचकब्राह्मण इत्यादिनियमः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्च न नियमस्तेन खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्ज इत्यादि प्रयोगः। मनो०

(८९) बहुलेति एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा क्वचि तत्प्रयोगः।

(९०) आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची।

श्रेणि पूग मुकुन्द राशि निचय विशेष विधान पर इन्द्र देव मुण्ड

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनङ्कर्त्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृता श्रेणिकृताः (९१)।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्।२।१।६०।

नञ्विशिष्टेन (९२) क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम्*। शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्*। शाकप्रियः पार्थिवः शाक (९३) पार्थिवः। देवब्राह्मणः।

भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण। इत्येते श्रेण्यादयः। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समाम्नात समाख्यात सम्भावित संसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित। कृतादिराकृतिगणः।

(९१) च्व्यन्तानान्तु कुगतीत्यनेन(२७१पृ०)समासे च्वौ चेति(७२०पृ०)दीर्घः इह तदर्थानामप्रयोगाच्च च्विरिति बोध्यम्।

(९२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोऽयं तेन नञ्मात्रयुक्तेन क्तान्तेन नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते इत्यर्थः। नुडधिकेऽपीति वाच्यं तेन अशितञ्चानशितञ्चेति अशितानशितम्। एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चाकरणाद् असमाप्तं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदम्।

(९३) पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवस्तस्येश्वर(६२६)इत्यण् शाकप्रिय इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे पूर्वसमासोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः एवं सर्वत्र शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणया तत्प्रयोगसमर्थनेऽपि सुखार्थं शाकप्रियपार्थिव इति प्रयोगनिरस्त्यर्थं कृतम्।

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (९४)पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ।

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन(३८७पृ०)महत आकारः । महावैयाकरणः पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादे(९५)राकृतिगणत्वादेव(२५९पृ०) सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति(९६)परिप्रश्ने । २ । १ । ६३ ।

कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रञ्च चरणैः सहेति(२३८पृ०) जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुत्सितो राजा किं राजा (९७) राजा यो न रक्षति ।

---

(९४)गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् महापापमित्यादौ पापस्य महत्त्वेन स्तांशे पूजाभावेनेति बोध्यम् ।

(९५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाची नागशब्दो गजसर्पोभयवाची कुञ्जरः प्रसिद्धस्तेषामुपमानत्वेनैव पूज्यवाचित्वाद्गतार्थत्वमाशङ्क्याह व्याघ्रादेरिति । तेन गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि एतत्सूत्रबलेन समास इति भावः ।

(९६) भवतां कतमः पण्डित इत्यादौ समासाभावाय जातीत्युक्तम् ।

(९७) क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपरे न । प्रकृतोदाहरणे किमः क्षेपे इति (४५५पृ०) समासान्तनिषेधः ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ।२।१।६५।

तत्पुरुष(९८) समानाधिकरणः कर्मधारयः ।१।२।४२।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।६।३।४२।

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(९९) ऊङभावो यस्मिन् तथाभूतम्पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः(१००)प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्य्या । पञ्चमभार्य्या । स्थौल्यभार्य्या । सुकेशभार्य्या । ब्राह्मणभार्य्या । एवम्पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

---

(९८)तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् स माभूदित्येतदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहितसमासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरणः समानाधिकरणावयवक इत्यर्थो व्याख्यानात् ।

(९९)स्त्रियाः पुंवत्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे इत्यतः(४०१पृ०)स्त्रियाः, पुंवत्, भाषितपुंस्कादनूङिति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानादित्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुंवत्त्वे आन्महत(२८७पृ०)इत्यात् ।

(१००) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञापूरण्योश्चेति वृद्धिनिमित्तस्य चेति स्वाङ्गाच्चेति जातेश्चेति(४०८,४०९पृ०)पञ्चसूत्र्या निषिद्धस्य पुनर्ग्रहणार्थमिदम् ।

(१०१) इभीपोटेत्यादि विग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीत्यादिसूत्रम् ।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वि(१०२)त्कतिपयम्। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्रसूतिका। गोधेनुः। वशा वन्ध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। वष्कयणी अतरुणवत्सा। गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्त्तः(१०३)।

प्रशंसावचनैश्च(१०४)।२।१।६६।

एतैः सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्तो गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्? कुमारी मतल्लिका।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः।२।१।६७।

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

---

(१०२) "तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बु निर्ज्जलम्" इत्यमरोक्तम्।

(१०३) कठधूर्त्त इत्यत्र कठत्वं न कुत्स्यते। अतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन (३५८१०) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति विवेकः। "जनयन्ति कुसृभ्रान्तिं धूर्त्ता वक्रा वाममत्सराः" इत्यत्र धूर्त्तवक्रा इति प्रामादिकमेवेति। मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनग्रहणं रूढ़िमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिस्निग्धादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते। मनो०

तिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव(१०५)जरतीधर्म्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ।

कृत्यतुल्याख्या(१०६)अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः । अजात्या किम् भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

वर्णो वर्णेन(१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः (१०८) ।

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कडारादयः (१०९) शब्दाः कर्म्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः ।

---

(१०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधर्म्मारोपे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया विशेषणं विशेष्येणेति (३६०पृ०) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा॰ सिद्धा जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यावर्त्तयतीति भावः ।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन समस्यन्ते । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

(१०८) सारङ्गश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् ।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कडारादय इति कर्मधारये किं कडा॰ पुरुषको ग्राम इत्यादौ न ।

कडार गडुल खञ्ज खोड़ काण कूण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गल तनु जठर बधिर मठर कुब्ज वर्बर एते कडारादयः ।

कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी(११०)श्रमणा । कुमारश्रमणा । इहगणे श्रमणा-प्रव्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति(११२)वाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । नेह स्वस्ति मती गर्भिणी

मयूरव्यंसकादयश्च(११३) । २ । १ । ७२ ।

---

(११०) श्रमणादिगणे श्रमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-शिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण । एते श्रमणादयः ।

(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिसूत्रे (३६४पृ०) जरती-ग्रहणस्यापि तत्परिभाषाया ज्ञापकत्वात् ।

(११२) चतुष्पादोजातेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्यार्थमाह जातीति ।

(११३) मयूर इव व्यंसक इत्युपमानसमासापवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः । तेनान्येन सह समासान्तरं वारयति तत्र परमो मयूरव्यंसक इति वाक्यमेव न समासः ।

मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड (छन्दसि) हस्तगृह्य पादगृह्य लाङ्गूलगृह्य पुनर्दाय । (एहीड़ादयोऽन्यपदार्थे) एहीडं व-र्त्तते एहियवं वर्त्तते एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणि-जा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-

एते निपात्यन्ते। मयूरी व्यंसकः मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्त्तः। उदक् चावाक् च उच्चावचम्। निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचम्। नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः। आख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये। अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता (११५)। पचतभृ-

---

द्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्द्दमा प्रोहकर्द्दमा विधमचूड़ा उद्धरचूड़ा आहरचेला आहरवसना आहरसेना आहरवितना कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरा वसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखप्रचम् निश्चप्रचम् अकिञ्चन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपा कला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इह द्वितीया। जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति। जहिजोडम् जहिस्तम्बम् उज्जहिस्तम्बम्। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये। अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादताचमता आहरनिवपा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिन्धिलवणा छिन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा। आकृतिगणोऽयम्। तेन अकुतोभयः कान्दिशीकः आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्य्यमित्यादि।

(११४) मयूरव्यंसकान्तर्गणसूत्रमाख्यातमाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः एहीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्त्तते गणे तस्यैव पूर्वं पाठादिह तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्राभिधीयते इति।

(११५) अश्नीतपिबतेति अन्यपदार्थस्य क्रीड़ादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकतयात्र टाप्।

ज्जता । खादतमोदता(११६)। एहीड़ादयोऽन्यपदार्थे । एहीडि इति यस्मिन् कर्म्मणि तत् एहीड़म्(११७)। एहि यवम्। उद्धर (११८) कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अस्मात्स्वार्थमिह पाठः(११९)। जहिकर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति । जहीत्येतत्कर्म्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्त्ता(१२०)ऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोड़ः । जहिस्तम्बः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषदकृता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम्* ईषद्रक्तम् ।

---

(११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदतामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।

(११७) एहीडमित्यत्र लडुत्तमपुरुषैकवचनान्तस्येड्धातोः स्थाने ईडादेशः । एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।

(११८) उद्धर कोष्ठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति उद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय कोष्ठादिति न तु तस्य विग्रहवाक्यघटकत्वम् ।

(११९) इह एहीडादिषु पाठ इत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदायानामिति शेषः ।

(१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्तेत्यर्थस्तथा च जहि जोड़मित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहीजोड़ इत्यर्थः । अत्र जहिजोडेति वचनकर्त्तुरेव समासेनाभिधानमिति बोध्यम् ।

(१२१) अन्तरशब्दो भिन्नवाची मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यवधारणार्थकमात्रशब्दाभ्यां नित्यसमासस्तदन्तस्य नपुंसकता मात्रशब्दपरेऽन्तुनासिकनिवृत्ता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ्। २। २। ६।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते।

नलोपो नञः। ६। ३। ७३।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः।

तस्मान्नुड़चि। ६। ३। ७४।

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याऽजादेर्नुड़ागमः स्यात्। अनश्वः। अर्थाभावे (१२३) ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते (१२४)

---

(१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः। तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्य्यवस्यति। अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्य्यं सिध्यति तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यति सर्ववदिति।

हि यतोऽतिसर्ववत् अत्र त्यादौ न सर्वनामकार्य्याभावोऽत उत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः। अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा न्यायादवसेयो यथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यतामिति।

(१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घट इत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियामकमिति भावः।

(१२४) विकल्प्यते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्समास इत्येवं रीत्या व्यवस्थयेति भावः।

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे* । अपचसि(१२६)त्वं जाल्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७) सह सुपेति (पृ०३१९) समासः ।

नभ्राण्,नपा,न्नवेदा,नासत्या(१२८)नमुचिनकुल नख,नपुंसक,नक्षत्र,नक्र,नाकेषु प्रकृत्या।६।३।७५।

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्याः असत्याः न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

---

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्रासन्देह आरोपितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अव्ययीभावे तु नञाव्ययतया रक्षादिभिः सह द्वन्द्वसमासानुपपत्तिः द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव परवल्लिङ्गतया असन्देहा इति पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिश्चेति भावः । अद्रुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां मध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंहितं संहिताभाव इति वार्त्तिकस्यार्थस्तेन असंहितमित्यव्ययीभावोऽभावार्थेऽतोऽनयोर्विकल्प इति बोध्यम् ।

(१२६) तिङन्तेन सह समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्त्तिकम् । अपचसीति कुत्सितं पचसीत्यर्थः ।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः । एवमेव नसकृन्नाराचनान्तरीयकादयः साधवः ।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्विबन्तः न पातीति नपात् शत्रन्तः नवेत्ति न वेदा असुन्प्रत्ययान्तः नासत्या इति बहुवचनमविवक्षितम् । एतदन्ताः शब्दाः सप्तम्यर्थे प्रथमान्ताः । नमुचिरौणादिकः किप्रत्ययान्तः ।

न खमस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न चरतीति नक्षत्रम्। चीयतेः चरतेर्वा चत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति नाकः।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्। ६। ३। ७७।

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा। नगाः अगाः पर्व्वताः। अप्राणिष्विति किम्। अगो वृषलः शीतेन। नित्यं क्रीडेत्यतो (३४७पृ०) नित्यमित्यनुवर्त्तमाने।

कु(१२६)गतिप्रादयः। २। २। १८।

एते समर्थेन(१३०) नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः। गतिश्चेत्य (२०पृ०) नुवर्त्तमाने।

ऊर्य्यादि(१३१)च्विडाचश्च। १। ४। ६१।

(१२९) कुगतीति सूत्रे कुशब्दः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव गृह्यते गत्यादिसाहचर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

(१३०) समर्थेनेति समर्थपदविधिरिति(३१७पृ०)परिभाषयोपस्थितं समर्थपदं तृतीयया विपरिणम्यते इति भावः।

(१३१) ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्टी केवाली केवासी पर्य्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा वन्धा प्रादुस् श्रत् आविस्। एते ऊर्यादयः।

च्विडाचौ भ्वस्तियोगे गतिसंज्ञौ ऊर्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यात्तत्रैव प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथासा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य (१३२) शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् *। कारिका क्रिया (१३३)। कारिकाकृत्य।

अनुकरणञ्चानितिपरम्। १। ४। ६२।

खाट्कृत्य। अनितिपरं किम् खाड़िति कृत्वा निरष्ठीवत्।

आदरानादरयोः सदसती। १। ४। ६३।

सत्कृत्य असत्कृत्य।

भूषणेऽलम्। १। ४। ६४।

अलङ्कृत्य। भूषणे किम् अलं कृत्वौदनङ्गतः। पर्य्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात् कृञ्विषया।

अन्तरपरिग्रहे। १। ४। ६५।

अन्तर्हत्य मध्ये हत्वेत्यर्थः अपरिग्रहे किम् अन्तर्हत्वा गतः हतम्परिगृह्य गत इत्यर्थः (१३४)।

इत्यावगमात् तत्रापि आविःप्रादुःशब्दौ विहायान्येषां करोतिनैव योग इति व्यवस्था। मनो०।

(१३२) तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समासस्तत्फलं च वक्ष्यतीति बोध्यम्। प्रादुःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञ्योगे गतिसंज्ञाविकल्प इति ध्येयम्।

(१३३) कारिका क्रियेति मर्य्यादास्थितिर्यत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्। दासीश्लोकवाचिनी तु न गृह्यते व्याख्यानात्।

(१३४) हत्वा गमनं हि द्विधा हतं त्यक्त्वा हतं गृहीत्वा वा तत्राद्यमुदाह-

कणेमनसी(१३५)श्रद्धाप्रतिघाते । १ । ४ । ६६ ।

कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । श्रद्धाप्रतिघाते किं कणे हत्वा (१३६) ।

पुरोऽव्ययम् । १ । ४ । ६७ ।

पुरस्कृत्य (१३७) ।

अस्तञ्च । १ । ४ । ६८ ।

अस्तमिति मान्तमव्ययं(१३८)गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा वेत्यर्थः । अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) इच्छति ।

रणमन्त्यं प्रत्युदाहरणम् तथा चापरिग्रह इति प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

(१३५) कणेमनसी शब्दस्वरूपे । कणेहत्येति परावरयोगे(७३६।१ष्ट०)क्त्वाप्रत्ययः । अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्य्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । ततश्च श्रद्धाया अपगमात् प्रतिघातो गम्यते ।

(१३६) कणे हत्वेति सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणास्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्याद्यप्युदाहरणं कृञ्योग एवेति नियमे मानाभावात् । शब्देन्दु० ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्त्य व्याख्यानात् न क्षिप्तार्थकास्तशब्दयोगे तेन काण्डमस्तं कत्वेत्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अच्छमिति प्राग्रीश्वरादित्य (१८ष्ट०) धिकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वे च विभक्तिलोपः स्यादिति भावः ।

अदोऽनुपदेशे। १। ४। ७०।

अदः कृत्वाऽदः कृतम् (१४०)। परप्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वाऽदः कुरु।

तिरोऽन्तर्द्धौ (१४१)। १। ४। ७१।

तिरोभूय।

विभाषा कृञि। १। ४। ७२।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा।

उपाजेऽन्वाजे (१४३)। १। ४। ७३।

एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च। १। ४। ७४।

---

(१४०) अदःकृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्य्यालोचयति तदेदमुदाहरणम्।

(१४१) अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः।

(१४२) तिरःकृत्वेत्यत्र गतित्वाभावात् सत्वमपि न तिरसोऽन्यतरस्यामिति (७४पृ०) सत्वविधौ गतित्वानुवृत्तेः। माधवस्तु पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगाद्गतिग्रहणानुवृत्तिं नाङ्गीचकारेति। मनो०।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेशब्दौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तेते।

(१४४) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा श्रद्धा प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्य्या वीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्रादुस् नमस्। आकृतिगणोऽयम्।

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। च्व्यर्थ इति (१४५) वाच्यम्*। साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा। लवणं कृत्य लवणं कृत्वा। मान्तत्वं (१४६) निपातनात्।

अनत्याधान उरसिमनसी(१४७)।१।४।७५।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः मनसि कृत्य मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणन्तत्र न उरसि कृत्वा पाणिं शेते।

मध्येपदेनिवचने च(१४८)।१।४।७६।

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्ये कृत्य मध्ये कृत्वा। पदे कृत्य पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा। वाचन्नियम्येत्यर्थः।

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने।१।४।७७।

---

(१४५) च्व्यर्थ इति च्व्यन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा। इदञ्च प्रायिकमत एव नमस्करोतीत्यादौ च्व्यर्थाभावेऽपि गतित्वमिति द्रष्टव्यम्।

(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणमुदकमुष्णं शीतमार्द्रमित्येतेषां पञ्चानामपीत्यर्थः।

(१४७) उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ। विभाषेत्यनुवर्त्तते।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा। विभाषा कृञीत्यतो(२७४पृ०)विभाषेति अनत्याधाने इति चानुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपात्यते न तु सप्तमी। मध्यं पदं कृत्वा वाचं नियम्येतिप्रत्ययेन तस्या अनन्वितत्वात्। निवचनं

उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य (१४९)।

प्राध्वम्बन्धने। १। ४। ७८।

प्राध्वमित्यव्ययम्(१५०)। प्राध्वं कृत्य। बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा।

जीविकोपनिषदावौपम्ये। १। ४ ७९।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा। प्रादि (१५१) ग्रहणमगत्यर्थम्। सुपुरुषः। अत (१५२) **वार्त्तिकानि। प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया** *। **प्रगत (१५३) आचार्यः प्राचार्यः।** **अत्यादयः (१५४) क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** *।

वचना भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः। अनत्याधाने इति किं हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते इत्यादौ न।

(१४९) हस्ते पाणाविति सप्तम्यन्तम् तत्पुरुषे कृति बहुल(४६०पृ०)मित्यलुक्। उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्षापणं गत इत्यादौ न।

(१५०)प्राध्वमित्यव्ययं मान्तं बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते।

(१५१)कुगतिप्रादयइति सूत्रे(३७१पृ०)प्रादीनां पृथग्ग्रहणफलमाहप्रादिग्रहणमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि समासः।

(१५२)अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः।

(१५३)प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अस्तपदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतो मुखमभिमुखः उद्गतो वेलामुद्वेलः प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षम् इत्यादि ग्राह्यम्।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः। अवादयः (१५५) क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया*। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः। निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। कर्म्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः(१५७)*। वृक्षम्प्रति (१५८)।

तत्रोपपदं(१५९)सप्तमीस्थम्। ३।१।९२।

सप्तम्यन्ते पदे कर्म्मणीत्यादौ(७२२३)वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं (१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्।

---

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् सन्नद्धो वर्म्मणा संवर्म्मेत्यादि ग्राह्यम्।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कूलादुत्कूला इत्यादौ उदादिक्रान्ताद्यीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलमित्यादौ गताद्यर्थे ग्राह्यम्।

(१५७) प्रतिषेध इति कुगतिप्रादय इत्यनेन(३७१ पृ०)प्राप्तसमासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव तेषामिति बोध्यम्।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रतेः कर्म्मप्रवचनीयतया न तेन तत्पुरुषसमासः। प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वनिषेधः एवं फलं बोध्यम्।

(१५९) तत्रोपपदमित्यधिकारः। तथाच कर्म्मण्यणित्यादौ(७२२ पृ०)सप्तमी प्रथमार्थे सूत्रत्वात् धातोरण् भवति कर्म्म चोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं रीत्या तत्तत्सूत्रार्थः अत्र सूत्रे सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्थञ्च तद्वाच्यमित्याह सप्तम्यन्तपदे इति।

(१६०) तत्तत्सूत्रे प्रथमार्थे सप्तमीत्वेन लक्ष्यमर्थमाह तद्वाचकं पदमिति।

उपपदमतिङ्। २। २। १६।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः। इह कुम्भ अम् कार इत्यलौकिकं(१६१)प्रक्रियावाक्यम्। अतिङ् किम् मा भवान् भूत्। माङि लुङिति (७१८पृ०) सप्तमी निर्देशान्माङुपपदम्। अतिङ्ग्रहणं(१६२)ज्ञापयति। सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तत इति पूर्वसूत्रेऽपि(३७१पृ०) (१६३)गतिग्रहणं पृथक्कृत्वाऽतिङ्ग्रहणन्तज्ज्ञापकयति सुपेति च निवृत्तम्। तथा च(१६४)गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबु-

---

उपपदशब्दश्चान्वर्थकः उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं न त्वानुपूर्व्यं व्यवधानं कर्मण्यणिति(७२२पृ०) सूत्रे उद्ग्रहणाय इति भाष्योदाहरणात् तथा धातोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम्।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात्(२१८पृ०)तिङन्तेन समासो न भविष्यति कृतमतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्यातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्थक्यं दर्शयति अतिङ्ग्रहणमिति।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथा च तत्र योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सह समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः।

(१६४) तथा चेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितन्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः। प्रागिति कृदन्तादुत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः। अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदर्शीत्यादौ नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति द्रष्टव्यम्।

त्पत्तेरिति सिद्धम्। व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती(१६६)। कच्छपी (१६७)।

अमैवाव्ययेन। २। २। २०।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारम्। नेह कालसमयवेलासु तुमुन्(उ४२२पृ०)कालः

---

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री व्यातश्चोपसर्गे(३१८पृ०)कः। तत्र व्याङोर्गत्योर्घ्रशब्देन समासो यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्ख्याद्यपेक्षेत ततश्च लिङ्गाद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीषा घ्राशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततश्च घ्रेतिनामभात्रेणैव समासेऽदन्तत्वात् जातिलक्षणो(२३७पृ०)ङीषिति स्थितम्।

(१६६) कारकमुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते स्मेति वाक्ये कर्त्तृकरणे कृतेति (३४०पृ०) तृतीयासमासः ततोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (२३२पृ०) ङीष्। सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दस्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष् न स्यात्।

(१६७) उपपदमुदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबतीति कच्छपी सुपि चेति (उ३२४पृ०) योगविभागात् कः। इहापि व्याघ्रीवत् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासः। अतएव हरिणा सुपां सुपा तिङा नाम्नेत्यादिना (३२०पृ०) नाम्नैव समासो दर्शित इति स्मर्त्तव्यम्।

(१६८) अमैवेति यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्व्वेण सिद्धे नियमार्थम्। अव्ययेनेति किं कुम्भकारः असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात्। तथा सति स्वादुङ्कारमित्यत्रैव स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्रापि। पूर्व्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्याऽव्ययविषय एवायं

समयो वेला वा भोक्तुम्। अग्रेवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (३४६७सू०) क्त्वा णमुलौ अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्।२।२।२१।

उपदंशस्तृतीयाया (३४७२सू०)मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन (१६९) सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशम्।

क्त्वा च।२।२।२२।

तृयीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैः-कृत्य उच्चैः कृत्वा। अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (३४७६सू०) क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीति किम्। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः।५।४।८६।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथा चाग्रे भोजमित्यत्र समासो मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न। अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम्। तत्त्व०।

(१६९) तृतीयेति। अत्रैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते इयं विभाषा। तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्राप्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणमुलौ। उच्चैःकारमिति इह समासपक्षे कृदुत्तरप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्या (३५४५सू०) मित्याद्युदात्तत्वम् असमासे तु भातो (३५४४सू०) रित्यन्तोदात्तमिति विवेकः। तत्त्व०।

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं(१७१)दारु। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्।

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। ५।४।८७।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् (१७२)। अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः (१७३)सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः। पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् (१७४)। अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः।

---

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारणसमासान्तानाह तत्पुरुषस्येति तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी निर्दिष्टेति बोध्यम्।

(१७१) द्व्यङ्गुलमिति तद्धितार्थे द्विगुस्तदुत्तरमुत्पन्नस्य मात्रचो द्विगोर्लुगिति (४९१पृ०) लुक्।

(१७२) द्वन्द्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रिपरतया च ब्रह्मणोऽह्नोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्येवं सार्थक्ये-ऽवयवषष्ठ्या तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित् सम्भवेऽपि हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसीति (२।४।२८सू०) द्वन्द्वविषये एव समासान्ततयानिर्देशाच्च द्वन्द्वविषयमिदमित्यर्थः।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति (४३५पृ०) समाहारद्वन्द्वः रात्राह्नाहा इति (३९१पृ०) पुंस्त्वम्।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति (३९१पृ०) वचनात्क्लीबत्वम् (३९१पृ०)।

राजाहःसखिभ्यष्टच्। ५। ४। ९१।

एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अति (१७५) राजी। कृष्णसखः।

अह्नष्टखोरेव। ६। ४। १४५।

एतयोरेव परतोऽह्नः टिलोपः स्यान्नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः (१७६) क्रतुः। तद्धितार्थो द्विगुः तमधीष्ट इत्यधिकारे (६४२सू०) द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति (६४५सू०) खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह (१७७)। मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी।

अह्नोऽह्न एतेभ्यः। ५। ४। ८८।

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे।

अह्नोऽदन्तात्। ८। ४। ७।

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नोऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्।

---

(१७५) टित्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहरति अतिराजीति टित्वात् ङीप्।

(१७६) द्व्यहीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् तेन द्व्यह्नीन इत्यनिष्टप्रयोगो नेति बोध्यम्। अतएव द्विगोर्वेत्यनुवर्त्तमाने रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति चरितार्थं समासान्ते हि रात्र्यन्तद्विगोरप्रसिद्धेः तया निर्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमाश्रित्यैव समासान्ताभाव इति तु न्याय्यम्।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्रराज्ञीत्यत्र टचि पुंवत्त्वे टिलोपे च मद्रराजीति स्यादिति भावः।

सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ् (५६६पृ०) द्विगोर्लुगनपत्य इति (४६१पृ०) ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना(१७८)। द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः।

क्षुभ्नादिषु(१७९)च। ८। ४। ३९।

एषु णत्वन्न स्यात्। दीर्घाह्नो प्रावृट्। एवञ्चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो (१८०) न कर्त्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः पराह्णः।

---

(१७८) द्व्यह्नेति इदञ्च तद्धितार्थद्विगोर्विशिष्टलिङ्गतावादिमते वस्तुतोऽस्य स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राह्नाहा इति सूत्रेण (२६१पृ०)पुंस्त्वविधायकेन तस्य बाधात् तद्धितार्थे द्विगुः संख्या सर्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु रात्राह्नातिरिक्तविषयेति। शब्देन्दु०।

(१७९) क्षुभ्नादिष्विति अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य इति भाष्यम् नभाभूपूक्मीत्यादय(७२००पृ०)स्तस्यैव प्रपञ्च इति कैयटः। क्षुभ्ना नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायामप्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्। नृतिर्यङि प्रयोजयति। नरीनृत्यते। नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप। आचार्यादणत्वञ्च। आचार्यभोगीनः। आकृतिगणोऽयम् क्षुभ्नादिः।

पाठान्तरम् क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नर नगर नन्दन (यङ्नृति) गिरिनदी गृहनमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार। क्षुभ्नादिः।

(१८०) अह्नोऽदन्तादिति(२८२)सूत्रे अह्न इत्यदन्तानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन

न संख्यादेः समाहारे। ५। ४। ८९।

समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थम्। द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः। त्र्यहः।

उत्तमैकाभ्याञ्च। ५। ४। ९०।

आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः (१८१) पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूचयितुमुचितम्। पुण्याहम्। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः।

अग्राख्याया(१८२)मुरसः। ५। ४। ९३।

टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः।

अनोऽश्मायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः। ५। ४। ९४।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च। उपानसम्(१८३)। अमृताश्मः। कालायसम्। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसम्। पिण्डाश्मः। लोहितायसम्। जलसरसमिति संज्ञा।

दीर्घाह्नी प्रावृड़ित्यादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचामाशयस्तया व्याख्यातोऽयं परिजिहीर्षुराह अह्न इत्यदन्तानुकरणमिति।

(१८१) अहः सर्वैकदेशेति(३८१)सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्द्देशादिहोत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्त्यार्थ इति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति(३९५पृ०) क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणतया पुण्याहमिति क्लीवम्।

(१८२) अग्राख्यायामिति अग्रंत्र प्रधानं तद्वाचिन उरःशब्दात् तत्पुरुषान्तावयवात् टच् स्यादित्यर्थः।

(१८३) उपानसमित्यत्र प्रादिसमासः। अन्यत्र यथायथं समासः।

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । ५ । ४ । ९५ ।

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ।

अतेः शुनः । ५ । ४ । ९६ ।

अतिश्वो (१८४) वराहः अतिश्वी सेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ९७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः (१८५) श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्वा ।

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः । ५ । ४ । ९८ ।

चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव (१८६) सक्थि फलकसक्थम् ।

नावो द्विगोः । ५ । ४ । ९९ ।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि (१८७) । द्वा-

---

(१८४) अतिश्व इति अतिक्रान्तोश्वानमित्यतिश्वस्ततोऽधिकवेगवानित्यर्थः । सेवा नीचसेवा न श्वहत्या कदाचनेत्युक्त्या सकलसेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्चाङ्गुलो धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेषः । उपमानात् किं निष्क्रान्तः शुन इति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न ।

(१८६) फलकमिवेतीवशब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वात् लोपः ।

(१८७) नाव इत्यत्र गोरतद्धितलुकीत्यतः (२५६४०) मण्डूकप्लुत्या अतद्धितलुकीत्यनुवर्त्तते ।

भ्यान्नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र(४६१पृ०) (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावम्। त्रिनावम्। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः (१८९)।

अर्द्धाच्च। ५। ४। १००।

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात्। अर्द्धं नावः अर्द्धनावम्। क्लीवत्वं लोकात् (१९०)।

खार्य्याः(१९१)प्राचाम्। ५। ४। १०१।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्य्याष्टच् स्याद्वा। द्विखारम् द्विखारि। अर्द्धखारम् अर्द्धखारि (१९२)।

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः। ५। ४। १०२।

---

(१८८) द्विनावरूप्य इत्यत्र हेतुमनुष्येभ्य इति (५८५पृ०) रूप्यः तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इत्येतेन लोपस्याशङ्कायामाह द्विगोरित्यादि। एतच्च तद्धितार्थे विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रिय इत्युत्तरपदस्य, द्विनावमिति समाहारस्य उदाहरणम्।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्हीयठक् अध्यर्द्धपूर्व्वेत्यादिना(६२२पृ०) तस्य लुक्।

(१९०) अर्द्धनावमित्यत्र परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वप्राप्तावाह क्लीवत्वमिति लिङ्गस्य शिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः।

(१९१) खार्य्या इत्यादौ अतद्धितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीत इत्यादौ तद्धितलुकि द्विखारिरित्येव।

(१९२) अर्द्धखारीति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्ज्जनत्वाभावेन न ह्रस्वत्वं तल्लोपः ह्रस्वपाठे लोकान्नपुंसकतया ह्रस्व इति भेदः।

टच्वा स्यात् द्विगौ । द्वाञ्जलं द्वाञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३)क्रीतः द्वाञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्व(१८४)माख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे(१८५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः (१८६)कुब्रह्मा ।

आन्महतः(१८७)समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ।

---

(१८३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः तया च तस्य परिमाणार्थतया तदर्थकतद्धितस्य ठकः अध्यर्द्धेत्यादिना(६३२सू०)लुक् ।

(१८४) जनपदे भवो जानपदस्तस्य भावप्रधाननिर्देश इत्याशयेन व्याचष्टे जानपदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मण एवेति लभ्यते इति बोध्यम् ।

(१८५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात्र षष्ठीसमास एव युक्तः न तु सप्तमीसमासः ब्रह्मशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । जानपदे इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । शब्देन्दु० ।

(१८६) कुब्रह्मेति ब्राह्मणपर्यायोऽत्र ब्रह्मन्शब्दः श्मशानादिकर्मसु विनियुक्तो वेदो वा ब्रह्मशब्दार्थः ।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि ग्रहणं तेन परममहापुरुष इत्यादिसिद्धिः तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः महाब्रह्मा। महादेवः महाजातीयः। समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्सेवा। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति (३६२४०) समासो ग्रहीष्यत इति चेत्। महाबाहुर्न (१९८)स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्त्वं प्रागेकादशभ्य इति (१९९)निर्द्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति (३६३५) पुंवद्भावे कृते आत्त्वम्। महाजातीया। महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च*। असामानाधिकरण्यार्थमिदम्। महतो महत्या(२००) वा घासः। महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि*। अष्टाकपालः। गवि च युक्ते*। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्त्वं स्यात्। अष्टागवं शकटम्।

न चेष्टं भाष्ये महद्भूतश्चन्द्रमा इत्युदाहरणे ग्रन्ते गौणत्वान्नात्त्वमित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्बाहुरित्येव। शब्देन्दु०

(१९८) महाबाहुरिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिर्दिष्टत्वाल्लाक्षणिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः।

(१९९) प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतात्त्वपूर्वपदनिर्देशादित्यर्थः।

(२००) महतो महत्या वेति तथा चात्र चकारोऽन्वाचय एव समुच्चयपरत्वे पुंवद्भावसन्नियोगशिष्टतया स्त्रियामेव प्रवृत्तिः स्यान्नत्वन्यत्र तत्र पुंवद्भावाप्रसक्तेरिति भावः।

अच् प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति (४५२पृ०) योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्
अष्टानड्वां (२०१) समाहारः अष्टगवम्। तद्युक्तत्वाच्छका-
टमष्टागवमिति वा।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। ६।३।४७।

आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश द्व्यधिका (२०२) दशेति वा।
द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः
किम्। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक् शतादिति वक्तव्यम् *। नेह
द्विशतम्। द्विसहस्रम्।

त्रेस्त्रयः। ६।३।४८।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः।
बहुव्रीहौ तु। त्रिदश त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः (२०३)।
अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक्शतादित्येव। त्रिशतम्। त्रि-
सहस्रम्।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्। ६।३।४९।

---

(२०१) योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं समर्थयति अ-
ष्टानां गवामिति।

(२०२) द्व्यधिकेत्यत्र सङ्ख्या सङ्ख्येयं वाऽन्यपदार्थः एकादीनां इतिविषय
इत्र विंशत्यादीनां सर्वत्र सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरत्वस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गावः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः।

(२०३) सुजर्थे इति सङ्ख्ययाव्ययेत्यादिना(४१०पृ०) बहुव्रीहिरिति बोध्यम्।

द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति(३३८पृ०)योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः षषउत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च धासु वेति वाच्यम् * । षोडन्(२०४) । षोडश । षोढा षड्धा (२०५) ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ ।४। २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे

---

(२०४) षोडशमित्यत्र बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य इति(४२२पृ०)दत्रादेशः ।

(२०५) धासु वेत्यत्रोत्त्वसन्नियोगशिष्टतया ष्टुत्वस्योत्त्वाभावपक्षे न प्रवृत्तिरित्याशयेनोदाहरति षड्धेति ।

(२०६) परवल्लिङ्गमिति । समाहारविषयकोण स नपुंसकमित्यनेन (३९५पृ०) परत्वादेतस्य बाधात् परिशेषात् इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र चोद्भूतावयवभेदकसमुदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तल्लिङ्गत्वे प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गानुसारेण प्रयोग इत्याशङ्कायां नियमार्थमिदम् तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तावप्येकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थमिदमिति विवेकः । सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्तसमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः * । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्य्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ।

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ।

द्विवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः ।

रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ।

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ (२०९) पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परव-ल्लिङ्गतापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अ-होरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः । संख्यापूर्वं (२१०) रात्रं क्लीवम् * । द्विरात्रम् । त्रिरा-त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तथा च द्वन्द्वतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थलिङ्गवल्लिङ्गमित्यर्थं इत्याह परपदस्येवेति ।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा गतिसमासविधा-यकसूत्रपरं तच्च कुगतिप्रादय इति(२७१पृ०)सूत्रम् । तस्मिंश्च कुग-त्योरत्रोदाहरणासम्भवात् प्रादावुदाहरति निष्कौशाम्बिरिति ।

(२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बहुवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अश्वव-डवसमासार्थः पूर्वपदवल्लिङ्गं लभत इत्यर्थः ।

(२०९) रात्राह्नाहा इत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च प्राप्तापन्ना-दिसमासेऽपि प्रवर्त्तते । तेन प्राह्णः मराह्ण इत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

(२१०) संख्यापूर्वमितीदं समाहारद्विगावेव प्रवृत्तमन्यत्रासम्भवात् । गण-शब्दात्रमिति सङ्ख्यापूर्वकतया समाहारे द्विगुः ।

अपथन्नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुष इत्येव (२११) । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्द्देशान्नेह । अपन्थाः (२१२) ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्द्धर्चादयः(२१३) शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । अर्द्धर्चः अर्द्धर्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुशकलशादि ।

---

(२११) तत्पुरुष इत्येवेति तादृशद्वन्द्वस्यासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपन्था इति पथो विभाषेति (४५६सू०) पाक्षिकसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्द्धर्चा इति बहुवचनं गणसूचनार्थं तदाह अर्द्धर्चादय इति ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाड़िम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढ़क चषक द्रोण खलीन पात्रीव (पात्रीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋण कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेड़ित शृङ्ग निगड़ खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट कुमुद अर्वुद अङ्कुश तिमिर आश्रम भूषण इष्वास मुकुल वसन्त तड़ाग पिटक विटङ्क विड़ङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल खण्ड

जात्याख्याया(२१४)मेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्। १। २। ५८।

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः।

दर विटप रण बल मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सूत्र ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर राष्ट्र बिम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन स्तन स्वर सङ्गम निष्क क्षेम शूक छत्र पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल। अर्द्धर्चादिः।

इह केषाञ्चिदर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था शास्त्रकारैरङ्गीकृता। तथा च शाश्वतः।

मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः।
अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति।

तथा च मकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता चैत्रवाचित्वे पुंस्त्वमेव स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुरित्यमरोक्तेः।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेराख्यायामित्यर्थः। गवादिशब्दानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रमाणम्। एकस्या अपि तस्या विशेष्यत्वं च बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिघटितपरम्परया बोध्यः। एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्बाहुल्येऽप्येकवचनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथा चैकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानो जातिशब्दो बहूनां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवधेयम्। एकस्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययार्थ इति तु न्याय्यम्।

अस्मदो द्वयोश्च। १। २। ५९।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात। वयं ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः *। पटुरहं ब्रवीमि।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे। १। २। ६०।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्ताङ्कार्य्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किम् पूर्वे फल्गुन्यौ माणविके।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्। १। २। ६३।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू(२१७)च तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति किम् विशाखानुराधाः (२१८)। नक्षत्रे किम् तिष्य-पुनर्वसवो माणवकाः।

---

(२१५) चकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्यानुकर्षणादाह द्वित्वे इति उद्भूतावयवभेदे समुदाय एवानयोरुद्धृतत्वादेकत्वे न प्रयोगः।

(२१६) तिष्येत्यत्र नक्षत्र इत्यनुवर्त्तते तिष्यपुनर्वसुशब्दतुल्यार्थयोरर्थे नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्तस्येत्यर्थः। एवञ्च तत्तुल्यार्थकयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम्।

(२१७) पुनर्वसू इति पुनर्वसू द्वे तारे तिष्य एका तारा इति तद्द्वन्द्वे बहुत्वेऽपि अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्तता।

(२१८) विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहे विग्रहीतानां बहुत्वात् प्राप्तिप्रसङ्गेऽपि तिष्यादिभिन्नत्वान्न प्रसङ्गः।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदो (२१९) द्विगुः स्त्रियामिष्टः * । पञ्चमूली । आबन्तो वा * । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् * । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् पात्राद्यन्तस्य (२२०) न * । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवतेष्टा * । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः * । संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः । त्रयाणाम्पन्थास्त्रिपथम् (२२१) । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्द्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । सामान्ये (२२२) नपुंसकम् * । मृदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

---

(२१९) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्यस्यापवादत्वेन तस्यैव ग्राह्यत्वौचित्यात् ।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति क्लीवत्वं नेत्यर्थः अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः क्लीवत्वस्यैव विधानेन तन्निषेधस्यैवोचितत्वात् ।

(२२१) त्रयाणां पन्था इति वाक्ये त्रिपथमित्यत्र ऋक्पूरित्यादिना (४५१पृ०) समासान्तः । कापथविपथौ तु अर्द्धनावमित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् पुमांसावेव । विपथा नगरीत्यादौ तु बहुव्रीहेर्लाक्षणिकतया प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । शब्देन्दु०

(२२२) सामान्ये इति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवालिङ्गानां नियतलिङ्गानाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव । एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषासन्निधाने सर्वनाम्न इव सर्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । शब्देन्दु०

(२२३) मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । तथाहि धातु-

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ।

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् दाक्षिकन्था ।

उपज्ञोपक्रमन्तदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) । २ । ४ । २१ ।

पात्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः कर्मीभूतः तथा च तत्सामानाधिकरण्यात् कर्मविशेषण इव तत्र द्वितीया । अतएव सक्तल्वाविन्यादौ कारकपूर्वकत्वेन यण् । यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणतां तृतीयान्ततैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणस्य दर्शनादिक्रियाव्याप्यतया क्रियाया अपि कृत्रिमकर्मसंज्ञावत्त्वेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति दिक् । मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य या नञा द्योतनात् तद्द्योत्यार्थेनोत्तरपदार्थस्य सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयात् पृथगुक्तिरनञ्कर्मधारय इति । नञ्कर्मधारयभिन्न एव तत्पुरुष इत ऊर्द्ध्वमधिकरिष्यते स च बहुवचनान्तत्कार्य्यं लभते इत्यर्थः । इदञ्च प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादकम् ।

(२२५) आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । अत्र सना विवक्षैवाभिधीयते इह शास्त्रे विवक्षैव नियामिका न तु वस्तुस्थितिः । विवक्षा च न प्रयोक्तृ-

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। तयोरुप॰ज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यञ्चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमन्द्रोणः।

छाया बाहुल्ये। २। ४। २२।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थ(२२७)बाहुल्ये। इक्षूणाञ्छाया। इक्षुच्छायम् विभाषा सेनेति(२८८४०)विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यत्र तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा। २। ४। २३।

राजपर्य्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। पर्य्यायस्यैवेष्यते (२२८)

सामान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेषाञ्च यस्मिन्नर्थे धर्मबुद्ध्या यादृशशब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह ग्राह्या। सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टानामेवेति नातिप्रसङ्गः। शब्देन्दु॰

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्ध्याद्यज्ञानविषय इति समासार्थः।

(२२७) बाहुल्ये इति कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तीभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थाल्लब्धं तच्च षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदार्थनिष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति।

(२२८) पर्य्यायस्यैवेति पर्य्यायवचनस्यैवेत्यर्थः। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणाञ्च व्यावृत्तिः।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या (२२८) रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभम्। पिशाचसभम्।।

अशाला (२३०) च।२।४।२४।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्। स्त्रीसभम् स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किम् धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।२।४।२५।

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मणसेना। यवसुरम्—यवसुरा। कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया। गोशालम्—गोशाला। श्वनिशम्—श्वनिशा। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय(३८६पृ०)इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना।

इति तत्पुरुषः।

---

(२२८) रूढ्येति। परे तु पर्युदासनञोऽपि तत्त्विशति।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः।

इत्युक्तेः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण राक्षसपिशाचानाञ्च तथात्वादमनुष्यशब्देन तेषामेव ग्रहणमन्यथा काष्ठसभमित्यपि स्यादित्याहुः।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासङ्घातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र अशालेति पर्युदासः। शालार्थभिन्नेत्यर्थः।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना (२३६४०) यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं(२)प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थे(३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

---

(१) शेष इति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहितोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येणेति(२६०४०)वास्तविकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेति पदोल्लेखाभावेन न तेनोक्तता शङ्क्या । तथा चाल सूत्रे शेष इति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्वसूत्रे प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वामेच्छयावधित्वात् तदपेक्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य त्रिकस्येति । संख्याकारकयोरन्यलभ्यतया स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्यानन्यलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्तत्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । स्पष्टाक्षरेण तदेवाह प्रथमान्त इति ।

(२) द्वन्द्वैकशेषयोरपि प्रथमान्तपदघटिततया ततो विशेषार्थमाहानेकमित्यादि । समर्थस् इति सुबिति चानुवर्त्तते अनेकं समर्थं परस्पराकाङ्क्षं शेषपदप्रतिपाद्यं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्त्तमानं सत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्तपदापेक्षं तथा च समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) फलितमाहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिन्नाया द्वितीयादिविभक्तेरर्थे इत्यर्थः पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्ज्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः

णानामिति(४) च फलितम्। प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशूरुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषो ग्रामः। प्रथमार्थे तु न। वृष्टे देवे गतः। व्यधिकरणानामपि न। पञ्चभिर्भु-

---

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बहुव्रीह्यर्थत्वे बहुव्रीहिनिष्पन्नपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वारणाय तत्तद्विभक्त्यर्थाश्चिन्नसम्बन्ध्यन्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम्। एवञ्च चित्रा गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्राभिन्नानां गवां प्राधान्येन बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव शिष्टानां व्यवहारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्धितवृत्तौ यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टो विपर्य्यय इति।

एवञ्च विषयतासाम्यात् तयोस्तुल्यत्वमिति। अत्रान्यस्य पदस्यार्थे वर्त्तमानमित्युक्त्या तत्तदन्यपदार्थः समासघटकसमुदायपदशक्यः परस्परसमभिव्याहार एव तत्तच्छक्त्युद्बोधक इति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति।

विपक्षे बाधकादिकमभिकमुक्तं (२१८पृ०)प्राक्।

(४) समानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमानपदानां व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथा च समानाधिकरणप्रथमान्तपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं तेन समानाधिकरणे कर्मधारये न प्रसङ्गः। अत्र च बहुवचननिर्देशः सूत्रेऽनेकपदग्रहणानुसारेण त्रिपदेऽपि बहुव्रीहिर्भवतीति द्योतनाय। एवञ्च उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदमात्रविषयकत्वाच्च तत्र प्रसङ्गः। वस्तुतः शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बहुव्रीहित्व-

त्तमस्य। प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः*। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। नञोऽस्त्यर्थानां (६) वा चोत्तरपदलोपः*। अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः। अस्तीति (७) विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। अस्तिचीरा गौः।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु।६।३।३४।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात् (८) पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये (९) प्रवृत्ति-

---

मित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणग्रन्थकृतोक्तं तदेवेह ग्राह्यमित्यवधेयम्। अनेकं प्रथमान्तमित्युक्त्या च सुपेति तृतीयान्तं नेह सम्बध्यते तथा सति द्वयोः समासानुपपत्तिः स्यादेकविभक्तेश्च द्वित्वेन द्वयोरपि समासस्वीकारेण सुपेति तृतीयान्तपदोपस्थापकस्यान्वयः तत्रासम्भवादिति बोध्यम्।

(५) पूर्वपदान्तर्गतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोप इत्यर्थः प्रपतितं पर्णं यस्मादिति वाक्ये पतितभागस्य तथाभूतस्य लोप एवमन्यत्रापि॥

(६) नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः।

(७) अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह विभक्तीति। तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा सहाभेदान्वयस्वीकारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसामानाधिकरण्यं चीरादेर्नानुपपन्नम्।

(८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्ययोच्चारणं निपातनमत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनबलात् वैयधिकरण्ये बहुव्रीहेः स्वरसतोऽसिद्धेस्तत्रापि तथैवेति बोध्यम्।

(९) भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्व-

निमित्ते यदुक्तपुंस्कान्तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं (१०) स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परत:। गोस्त्रियोरिति(२२२पृ०)ह्रस्व:। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा जस् (११) गो ङस् इत्यलौकिकविग्रहे। चित्रगु:। रूपवद्भार्य्य:। चित्रा जरती गौर्य्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहि:। अत्र केचित्। चित्राजरतीगु:। जरतीचित्रागुर्वा। एवन्दीर्घातन्वीजङ्घ:। तन्वीदीर्घाजङ्घ:। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमस्य पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढ: पूर्व्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्व्वपदमाक्षिप्यते आनङ् ऋत(४४०पृ०)इत्यत्र (१२) यथा। तेनोपा-

विवक्षया सप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्श आद्यच्। यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदित्याशयेन व्याचष्टे तुल्ये इति।

(१०) पुंवाचकस्य पुंवद्भावभाज: शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचचाणस्य यद्रूपं तद्देव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम्।

(११) चित्रा जश्विनि इत्तौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वेनानानेकव्यक्तिभानात् भूमरूपमत्वर्थे बहुव्रीहिरिति द्योतनाय।

(१२) आनङिति तथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानाङुदाहृत: पूर्वपदाक्षेपे तु तत्र सिद्धेरयुक्तत्वात् नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भाव:।

न्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि । अतएव (१३) चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् (१४) । कर्म्मधारयपूर्व्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्म्मधारयोत्तरपदे तु चित्र जरद्गवीकः (१६) । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्य्यः अनूङ् किम् । वामोरूभार्य्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी प्रधानः । पूरण्यान्तु ।

अप् पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गन्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहु-

---

(१३) अतएवेति पूर्वपदाक्षेपाभावादेवेत्यर्थः । चित्राजरत्यावित्यादिविग्रहे चित्राशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंवदिति बोध्यम् ।

(१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पट्वीमृद्व्यौ भार्य्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य्य इत्युदाहरता भाष्यकारेणेदं ध्वनितमित्यर्थः ।

(१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यविवक्षया विशेषणं विशेष्येणेति (२६०पृ०) समासात् तदाश्रयेण पूर्वपदस्य पुंवद्भावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वात् बहुव्रीहौ पुंवद्भाव इति द्वयोरपीत्यर्थः ।

(१६) जरद्गवीत्यत्र गोरतद्धितेति (२५६पृ०) टचि स्त्रियां ङीष् ततश्चित्राशब्देन बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति (४०४पृ०) कप् । अतएवादृष्टस्पष्टशब्दजनितप्रयोगसिद्धिरित्यनुसन्धेयम् ।

व्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः(१७)स्त्री प्रमाणी(१८)यस्य स स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव(१९)। रात्रिः पूरणी वाच्या(२०)चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु (२१)

नद्यृतश्च। ५। ४। १५३।

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात्। पुंवद्भावः

केऽणः। (२२)। ७। ४। १३।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते।

न कपि। ७। ४। १४।

कपि परे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र

---

(१७) रात्रय इति उद्भूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः।

(१८) प्रमाणीति करणल्युडन्ततया विशेष्यनिघ्नत्वात् ङीप्।

(१९) प्रधानपूरण्यामेवेति पुंवद्भावविधौ वार्त्तिके तथाऽभिधानात् कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति भाष्योदाहरणाच्च पुंवद्भावः समासान्तश्च तत्रैवेति भावः।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः। उद्भूतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः।

(२१) अन्यत्र त्वित्यत्र, अग्निमस्य पुंवद्भाव इत्यत्रान्वयः कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र पूरण्या अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तद्धित एव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न ह्रस्वः।

तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः। प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया। सामान्ये (२३) नपुंसकम्। दृढम्भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। ६। ३। ३५।

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात्। परिगणनङ्कर्त्तव्यम् अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरीहाराय। त्रल्तसौ तरप्तमपौ चरट्जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपप्पाशपौ थाल् तिल्थनौ। बह्वीषु बहुत्र बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति (४६४पृ०) वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटु-जातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वृकी वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः *। बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः। त्वतलोर्गु-णवचनस्य(२४)*। शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्। गुणवचनस्य

---

(२३) सामान्ये इति अदार्थमात्रनिष्ठत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नास्तीति भावः। तथा च तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रियादिषु तस्याः पाठः।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति। सत्त्वे निविशत इत्यादि(२२९पृ०)प्रसिद्धगुण-वचनस्येत्यर्थः। अत्र जात्याख्याव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणोपाद्यः तस्य

किम् कद्रर्वा भावः कद्रर्वीत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । भस्याऽढे तद्धिते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । (२५) । अढे किम् रौहिणेयः (२६) । स्त्रीभ्यो ढगिति (५०६पृ०) ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति (५२२पृ०) ढकि तु पुंवदेव । अग्नायी (२७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् (२४१पृ०) ङीन्नित्य एकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनस्पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः आद्ययोः शिवादित्वा (५०४पृ०) दण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर (४८६पृ०) पदलक्षणो ण्य एव नत्वण् शिवादौ रूढ

शरदः कृतार्थतानित्यादौ न कश्चित् यतो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षणीयतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्येति (१३८पृ०) चेतीलोपे कृतेऽपि नकारलोपानुपपत्तिस्तल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाच्चातः पुंवद्भावाद्यायमारम्भः ।

(२६) रौहिणेय इति रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तादिति (२२५पृ०) ङीब्नकारौ । सति तु पुंवत्त्वे असिद्धस्य प्रत्ययविभावित्युक्त्या प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्यो ढगित्यस्य ग्रहणे व्याख्यानमेव मूलम् ।

(२७) अग्नायीति प्रवृत्तिनिमित्तैक्य एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४०पृ०) पुंसि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अत्रारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकतया स्वीकारान्न दोषः । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्वाभाव्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक् । शब्देन्दु० ।

योरेव ग्रहणात्। सापत्यः (२८)। ठक्छसोश्च*। भवत्याः छात्राः। भावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्त्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम् सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्। सर्व्वमयः (२९)। सर्वकाम्यति सर्विका भार्य्या यस्य सर्वकभार्य्यः (३०) सर्व्वप्रियः (३१) इत्यादि। पूर्वस्यैवेदं (३२) भस्यैषादेति(२११पृ०)लिङ्गात्(३३)। तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न। सर्व्विका सर्वा। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु*। कुक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदम् मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः।

क्यङ्मानिनोश्च। ६। ३। ३६।

एतयोः परतः पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवा-

---

(२८) सापत्य इति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावे कृते यस्येति (१२८पृ०) चेतो लोपः।

(२९) सर्वमय इति मयडादीनां परिगणिततसिलादिबहिर्भावात् न तत् सूत्रेण गतार्थतेति ध्येयमतएव सर्वतेत्यादि नोदाहृतम्।

(३०) सर्वकभार्य्य इति स्त्रियाः पुंवदित्यनेन(४०१पृ०)गतार्थता न शङ्क्या न कोपधाया इति(४०८पृ०)निषेधात् न कोपधाया इत्यादेश्च स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुंवद्भावस्य निषेधकत्वान्नात्र प्रवृत्तिरिति बोध्यम्

(३१)सर्वप्रिय इति अपूरणीप्रियादिष्विति(४०१पृ०)पर्य्युदासादप्राप्तेऽनेन पुंवत्

(३२) पूर्वस्यैवेति वृत्तिघटकानेकपदभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेत्यर्थः अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवदिति बोध्यम्।

(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा वा एतयोः कपूर्वत्वे आपि विधीयमानमित्त्वं निर्विषयं स्यादिति भावः।

चरति श्वेतायते। स्वभिन्ना(३४)ङ्गाश्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः।

न कोपधायाः। ६। ३। ३७।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत्। पाचिकाभार्य्यः। रसिकाभार्य्यः। मद्रिकायते (३५) मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम् *। नेह पाका (३६)भार्य्या यस्य स पाकभार्य्यः।

संज्ञापूरण्योश्च। ६। ३। ३८।

अनयोर्न पुंवत्। दत्ताभार्य्यः दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्य्यः। पञ्चमीपाशा।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। ६। ३। ३९।

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्य्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्य्यः। माथुरीयते माथुरी-

---

(३४) स्वभिन्नामिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्यनेन(४०१पृ०)सिद्धम् एकस्या एव रूपभेदेन कर्मकर्त्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। मनो०

(३५) मद्रेषु भवा मद्रिका मद्रवृज्योः कनिति (५६५पृ०)कन् सेवाचरतीति क्यङ्।

(३६) डुपच्भीकापेत्यादिना(३४०५पृ०)औणादिककन्प्रत्ययः। नायं तद्धितो न वा वुक् इति न निषेधः।

मानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्य्यः। तद्धितस्य किम् काण्डलावभार्य्यः। वृद्धिशब्देन किम्(२७)तावद्भार्य्यः। रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः। विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन (२८)वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्। वैयाकरणभार्य्यः। सौवश्वभार्य्यः।

स्वाङ्गाच्चेतः। ६। ३। ४०।

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्य्यः। स्वाङ्गात्किम्पटुभार्य्यः। ईतः किम् अकेशभार्य्यः (२९)। अमानिनीति वक्तव्यम्*। सुकेशमानिनी।

जातेश्च। ६। ३। ४१।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत्। शूद्रा-

---

(२७) वृद्धिशब्देन किमिति तावती भार्य्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य आ सर्वनाम्न (१८४पृ०)इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिशब्देन तद्विधानाभावान्न निषेधः।

(२८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य्यः सौवश्वभार्य्य इति न सिद्ध्येत्। उभयत्र न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैजिति(४९९पृ०)सूत्रेण पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु पूर्वौ क्रमादैजादेशौ स्त इत्यर्थकेन वृद्धिनिषेधेन ऐज्विधानान्न वृद्धिरतो न फलोपधायितेति भावः

(२९) अकेशेति सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेत्यनेन(२२६पृ०)ङीष्निषेधः।

(३०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातिवाचित्वेन विहितत्वमपि तेन ब्राह्मणीशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वात्

भार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः। सौत्रस्यैवायन्निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति(४०६पृ०)तु भवत्येव।

संख्यया(४१)ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।२।२।२५।

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः। दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहौ संख्येये इति(४१३पृ०)वक्ष्यमाणो डच्।

ति विंशतेर्डिति।६।४।१४२।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य(४३)लोपः स्याड्डिति। आसन्नविंशाः। विंशतेरासन्ना इत्यर्थः। अदूरविंशाः। अधिकचत्वारिंशाः।

ङीनन्तत्वेन जातिलक्षणङीषन्तत्वाभावेऽपि न पुंवद्भाव इत्युदाहरणेन ज्ञापितम्।

(४१)संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहात् पूर्वेणाप्राप्तौ विधायकमेतत्।

(४२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्त्तिनि च वर्त्तते तत्र सामीप्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे बहुव्रीहिस्तथा च दशसमीपवर्त्तिन इति बोधः सामीप्यञ्च स्वदन्तिदशत्वसंख्यासमीपवर्त्तिसंख्यावत्त्वेन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दस्वाभाव्यात्।

(४३) छलतीति लुप्तषष्ठीकं पदं तदाह तिशब्दस्येति।

द्वौ(४४)वा त्रयो वा द्वित्राः। द्विरावृत्ता (४५) दश द्विदशाः। विंशतिरित्यर्थः।

दिङ्नामान्यन्तराले। २। २। २६।

दिशो नामान्यन्तराले(४६) वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानान्न। ऐन्द्र्याश्च कौवेर्य्याश्चान्तरालम्।

तत्र तेनेदमिति सरूपे। २। २। २७।

सप्तम्यन्ते (४७)ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-

(४४) द्वौ वा त्रयो वेति। वार्थेऽयं बहुव्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किन्तु संशय एव संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपकोऽत एव परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं वाशब्दस्यार्थः। संशये तु कचित् बलवत्प्रमाणेनैका कोटिर्बाध्यते कचिद् द्वे कोटी। इह तु नोभयबाधः सूत्रप्रामाण्यादतएव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु द्वित्रन्यतरा इत्येव रीत्या बोधः।

(५४) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुजर्थान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिका वृत्तिविषया दशेति बोधः। सूत्रे संख्ययेति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि किं विप्राः पञ्चेत्यत्र संख्येये इति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ च मा भूत्।

(४६) अन्तरालशब्देन दिगेव बुध्यते प्रत्यासत्तेरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता इदं समानाधिकरणार्थं कबभावार्थञ्चेति द्रष्टव्यम्। शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि ग्रहणविषये ग्रहणादिक्रियान्तर्भावेण वृत्तिविषयतामापन्ने इत्यर्थः इदं युद्धमित्यादि तत्र विशेष्य इत्यर्थः।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते कर्म्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते*। दीर्घ इत्यनुवर्त्तते इचि कर्म्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः। इच्समासान्तो(४।१९सू०) वक्ष्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य(२।१सू०) पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं (४९) युद्धं प्रवृत्तम् केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमवृत्तम् दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि।

ओर्गुणः। ६। ४। १४६।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते। अवादेशः। बाहवि। ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् सरूपे इति किम्। हलेन मुशलेन।

---

(४८) विषयविशेष इति ग्रहणादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहार इत्यर्थः इतिशब्दस्यात्र प्रकाशे स च लोकसिद्धकर्मव्यतिहार एव अतएवोक्तमितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च कर्णाकर्णिप्रथितनपरा इत्यादेः हस्ताहस्ति मिथातृ स्पृशन् कुचतटीमित्यादेश्च सिद्धिः।

(४९) गृहीत्वेति क्त्वाप्रत्ययोऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्त्तृकत्वात्। इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम् बहुपत्वात्प्राप्तस्य कर्मधारयस्यानवकाशेनानेन बाधार्थं चेति बोध्यम्।

तेन(५०)सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

वोपसर्ज्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

बहुव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनम्प्रायिकम्(५२) । सकर्म्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय । सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * । सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ।

---

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्द्योतकं सहेत्यर्थः । तुल्ययोगे इति किं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभीत्यादौ विद्यमानवाचिसहशब्दे मा भूत् ।

(५१) उपसर्ज्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यैवमस्य तथात्वं च समासस्यावयवद्वारैव तथा चोपसर्ज्जनसर्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह बहुव्रीह्यवयवस्येति । तेनेह सहकृत्वा सहयुध्वेत्यादौ न तत्र सर्वावयवस्योपसर्ज्जनत्वाभावात् ।

(५२) प्रायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमाया इति (१७७सू०) उदाहरः सकर्मकादिति (७२५२सू०) भू सूत्रनिर्देशज्ञापकादिति भावः ।

संख्येये यो बहुव्रीहि (५३) स्तस्माड्डच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे(५४) विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) * । निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।५।४। ।११३।

व्यत्ययेन(५६)षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् दीर्घसक्थि शकटम् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् (४५२सू०) ।

---

(५३) बहुव्रीहाविति सप्तमी पञ्चम्यर्थे इत्याह संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति संख्येये वर्त्तमानसंख्यावचनान्तबहुव्रीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र डचि कृपातिप्रसङ्गाभावात् औतातिप्रसङ्गमाह स्वर इति डचि सति चित्वादन्तोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति विशेषः । बहुवचनन्तु त्रिचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण । अत्र शैषिकः कबपि न भवति विहितनिषिद्धसमासान्तकबहुव्रीह्यपेक्षयैव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दु०

(५५) सङ्ख्याया इति सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो डच् वाच्य इत्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिकस्ता निषेधात् ।

(५६) व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्यप्येवमेवेत्याशयेन आवष्टे बहुव्रीहेरिति । स्वाङ्गञ्च (अद्रवं) मूर्त्तिमदित्याद्युक्तलक्षणम् (२१४सू०) । षत्वः षित्वं ङीषर्थन्तद्दाहरति जलजाक्षीति ।

अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेः (३८०पृ०) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्नः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्द्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । नेतु (५८) र्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः * । मृगो नेता यासान्ताः मृगनेता रात्रयः । पुष्यनेताः ।

अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । वहिर्लोमः ।

अज्नासिकायाः संज्ञायान्नसञ्चास्थूलात् । ५ । ४ । ११८ ।

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दस्य नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ।

---

(५७) द्व्यङ्गुलेत्यत्र मात्रचो द्वयसचो वा तद्धितस्य द्विगोर्लुगिति (४८१पृ०) लुक् ।

(५८) नेतुरिति नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्थात्(५९)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायान्न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । ऋगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०)* । खुरणाः खरणाः । पक्षेऽजपीष्यते । खुरणसः खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ।

प्रादिभ्यो नासिकाशब्दस्थदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति (६१) सूत्रन्तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह ।

---

(५९) अङ्गोऽदन्तादित्यत्र (२२२पृ०) अदन्तग्रहणज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्थादिति । समानपदे (१०६पृ०) इत्यस्याधिकारलभ्यस्य अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थमिदमिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथतिनेत्रादिशब्दे तु णत्वे संज्ञाभङ्गापत्तेर्न णत्वं णत्वे कृते चेत् संज्ञा रूढ्यर्थौ वा गम्यते तदेत्यर्थादुक्तम् । एतन्मूलकमेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका इदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति । शब्देन्दु० ।

(६०) खुरेति नासिकाया इत्यनुवर्त्तते । अजेव विकल्प्यते न तु नसादेशोऽत्याह पक्षेऽजपीति ।

(६१) उपसर्गादनोत्पर इत्यस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नस्शब्दस्यावयवस्य न इत्यस्य णः स्यात् ओकारे परतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः । नस्शब्दस्य असन्त्वादादेशनस्साधारणः । प्र नः मुञ्च इति वाक्ये प्रणः मुञ्च इति वाक्ये वा प्रनो मुञ्च, प्रोनो मुञ्चेत्यादौ अवग्रहादेश-

उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः । वेर्ग्रो वक्तव्यः * । विगता नासिकाऽस्य विग्रः । ख्यश्च* । विख्यः । कथन्तर्हि "विनसा हतबान्धवेति" भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनम्प्रातरस्य सुप्रातः (६२) शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनन्दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः (६३) अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ।

नस्शब्दसामान्यग्रहणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात् ओकारात् परत्वाच्चेत्याकरे स्थितम् । अत्र चोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थं तेन सम्प्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः । भाष्यकारस्त्वत्र सूत्रेऽनोत्पर इत्यपनीय बहुलं जग्राह ।

(६२) सुप्रात इति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः ।

(६३) एणीपदादिषु त्रिषु पद्भावएण्याः पुंवद्भावाभावश्च निपातनात् चतुरश्रशब्दस्तावव्ययमध्य इति । शब्देन्दु० ।

अच् स्यात् । अहलः अहलिः । असक्थः असक्थिः । एवं सुदुर्भ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः अशक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः सुमेधाः ।

धर्म्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात्(६४) पूर्व्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्म्मा । केवलात्किम् परमः स्वो धर्म्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो ह्यत्र न केवलम्पूर्व्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्यधर्म्मेत्यादौ तु कर्म्मधारयपूर्व्वपदो बहुव्रीहिः । एवञ्च (६५) परमस्वधर्म्मेत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्म्मा अनुच्छित्तिधर्म्मेत्यादिवत् । पूर्व्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यते ।

---

(६४) केवलादिति केवलशब्दोऽत्रासहायवचनस्तस्य धर्मादित्यस्य समानाधिकरणविशेषणत्वे बहुव्रीहिरेव न स्यात् बहुव्रीहेरनेकसुबन्तघटितत्वेन केवलधर्मशब्दान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्तस्य पूर्वपदस्यैव केवलपदं विशेषणमित्याशयेनाह पूर्व्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । त्रिपदबहुव्रीहौ मध्यपदरूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्व्ववर्त्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावात् नात्र समासान्तोऽनिजिति भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिकपदपूर्व्वकभिन्नत्वस्यैव केवलशब्दार्थत्वविवक्षणात् परमस्वधर्मेत्यादौ स्वस्य धर्म्मः स्वधर्मः स्वः स्वीयो वा धर्मः स्वः

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमासान्तन्निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणभक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् पतितजम्भः ।

दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्म्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ।

इच् कर्म्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कर्म्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ।

द्विदण्ड्यादि(६६)भ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्म्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ स्वधर्म्मशब्दस्य धर्म्मान्ततया अनिच् । सन्दिग्धसाध्यं धर्म्मो यस्येत्यत्र तु साध्यपदस्य पूर्व्वपदत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदशून्यत्वात् केवलत्वं तथा चानुच्छित्तिधर्म्मेत्यादावपि उच्छित्तेः पूर्व्वं नञादिस्थितावपि न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणासङ्गतिः । त्रिपदे ब परम इत्यस्य समानविभक्तिकतया तत्पूर्व्वकस्य स्वपदस्य निरुक्त केवलत्वाभावान्न प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभ-

तादर्थ्ये चतुर्थी वा । एषां सिद्धार्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति (६८) । उभयाहस्ति ।

प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२९ ।

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयो (६९) र्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

ऊर्द्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ।

ऊर्द्ध्वज्ञुः ऊर्द्ध्वजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ।

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

यापाणि उभावाहु उभयावाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आढ्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि । द्विदण्ड्यादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र तु इच् नेति ज्ञाप्यते निपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायचं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम् निपातनस्य सर्व्वशक्तिमत्त्वात् ।

(६९) जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अभेदतदुपसर्गनिवन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः तत्फलन्तु स्यानवछेत्त्वस्फुटीकरणमन्यथा जानुन इति निर्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्केरन तथा च प्रत्ययाधिकारात् जानुनः परोज्ञुः प्रत्ययः स्यादित्यनिष्टार्थो भवेत् स मा भूदित्याशयेन षष्ठ्यन्ततेति ध्वनयन्नाह जानुशब्दयोर्ज्ञुरिति ।

वा संज्ञायाम्। ५। ४। १३३।

गतधन्वा गतधनुः।

जायाया निङ्। ५। ४। १३४।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्।

लोपो व्योर्वलि। ६। १। ६६।

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जाया-ऽस्य युवजानिः।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। ५। ४। १३५।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। गन्धस्येत्त्वे तदेकान्त-ग्रहणम्*। एकान्त एकदेश इव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा। सुगन्धिर्वायुः। नेह शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्ध आपणिकः।

---

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः "गन्धस्तु सौरभे न्वर्ये गन्धके गर्व्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत" इति कोषात् "वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः" इत्यादिप्रयोगाच्च। केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः।

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो" रिति विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७३) । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः (७४) किम् हस्तिपादः । कुसूलपादः ।

---

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो गन्धो लेशोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धशब्दस्यात्र लेशवाची गृह्यते तस्य च विशेषणत्वेऽप्यतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्त्यादिभ्यः परस्य इति निर्द्देशेन आदेः परस्येति (२८पृ०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात् स्याच्च इतरसमासान्ताभावे शेषात् विभाषेति (४२५पृ०) कप्प्रत्यय इत्याशयेनाह अयं समासान्त इति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं सूत्रबलादेव कल्प्यते इत्याह स्थानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन् कुद्दाल अश्व कुशिक कुरत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल । इत्यादि ।

कुम्भपदीषु(७५) च । ५ । ४ । १३९ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत्(७८पृ०) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

वयसि दन्तस्य दतृ । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् समदन्ती ।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ।

---

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप् च निपात्यते । कुम्भस्येव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी ।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दतृ बहुव्रीहौ । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्याऽवस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।

---

(७६) कालाद्याकारादिकृता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्म्मा अवस्थेत्युच्यते अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायां किं श्वेतककुद इत्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः(७७)कप्। ५। ४। १५१।

व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचन(७९) बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्। द्विपुमान् द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः ग०। अनर्थकम्। नञः किम् अपार्थम् अपार्थकम्।

इनः स्त्रियाम्। ५। ४। १५२।

बहुदण्डिका नगरी। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनाऽपि तदन्तविधिम्प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका। स्त्रियां किम् बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः।

शेषाद्विभाषा। ५। ४। १५४।

अनुक्तसमासान्तात् (८०) च्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा

---

(७७) उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शालि अर्थान्नञः। इत्येते उरः प्रभृतयः।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नद्यृतश्चेत्यनेन (४०४पृ०) सिद्धे नियमार्थमेकवचनान्तस्यैव नित्यो भवति अन्यवचनस्य तु शेषादिति वैकल्पिकः कप्। अत अकशमकशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स इत्यादौ अकशा लक्ष्म्योयस्येति विग्रहेण कपभाव इति। मनो०

(७९) सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषाञ्चित्सविभक्तिकानां पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थस्तदाह द्विवचनेत्यादि।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेष इत्याशयः। परे तु नैवेह कपपेक्षया शेषग्रहणं नापि समासान्तमात्रापेक्षया किन्तु अन॰

स्यात्। महायशस्कः महायशाः। अनुक्तेत्यादि किम्, व्याघ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्यात् किम् उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तन्त्रादिना (८१) शेष-शब्दोऽर्थद्वयपरः।

आपोऽन्यतरस्याम्। ७। ४। १५।

कपि (८२) आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः — बहुमालकः। कबभावे बहुमालः।

न संज्ञायाम्। ५। ४। १५५।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम्। विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः।

ईयसश्च(८४)। ५। ४। १५६।

न्तरं यो बहुव्रीह्यधिकार उक्तः शेषो बहुव्रीहिरिति(२८८पृ०)तदपे-क्षयैव शेषोग्राह्य इत्याहुः। शब्देन्दु०

(८१) बहुत्वक्रु,तस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमासान्तपरत्वे शेषो बहुव्रीहिरित्ये-तत्परत्वे च सकृदुच्चारितःशब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायविरोधमा-लक्ष्य तन्त्रादिनेत्युक्तम्।

(८२) न कपीत्यतः (४०४पृ०) कपीत्यनुवर्त्त्याह कपीति।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति विश्वाख्या देवगणविशेषा इत्यर्थः उक्तावयवभेदत्वाद्वहु,वचनम्।

(८४) ईयसश्चेरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्देशात् शैषिकस्य कप इव स्त्री-लिङ्गे नद्यृतश्चेति (४०४पृ०) कपो निषेध इति बोध्यम्। तथाच

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति (३२२पृ०)ह्रस्वत्वे प्राप्ते । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं * । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ।

पूजिते(८५)ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति (४५५पृ०) निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४पृ) प्रागेवेति (४५५पृ०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५९ ।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाड़िः (८६) कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाड़ीकः स्तम्भः ।

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ।

---

* ईयसो बहुव्रीहेरितिवार्त्तिके ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत्विषयकस्येकारस्य यथा न ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि सूत्रस्यार्थस्तदेतदाह ईयसन्तोत्तरेति ।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिधातुनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यत इत्याशयेनाह पूजिते इति ।

(८६) बहुनाड़िरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्ज्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्यौणादिकप्रत्ययान्तत्वाच्च ह्रस्व इति भेदः ।

कवभावोऽत्र निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् (८७) प्रवाणी तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पटः। समाप्तवान् (८८)नव इत्यर्थः।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ।२।२।३५।

सप्तम्यन्तं (८९)विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम्। कण्ठे कालः। अतएव(९०) ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः (९१)। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। सर्वश्वेतः। त्रिशुक्लः। मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्दपरत्व(९२) विप्रतिषेधात्। द्व्यन्यः। संख्याया अल्पी (९३)

---

(८७) वयते ल्युडिति प्रोयतेऽस्यामित्यधिकरणे ल्युट्।

(८८) समाप्तवानिति समाप्तमावपनं क्रिया यस्येत्यर्थे मतुप्।

(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमीग्रहणं वैयधिकरण्येऽप्यत्र समासं ज्ञापयति।

(९०) विशेषणपदस्यात ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदाहात एवेति।

(९१) चित्रगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्द्दिष्टत्वेन अनियमे प्राप्ते उभयपदार्थयोर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः। उदाहरणे क्रमेण सर्वनामसंख्ययोः श्वेतशुक्लविशेषणत्वात् पूर्वनिपातः।

(९२) शब्दपरत्वेति। अतएव सर्वनामसंख्ययोरित्यत्राल्पाचोऽपि संख्यायाः शब्दपरत्वेनैव न पूर्वनिपातः।

(९३) संख्यावाचकानां समासेऽल्पसंख्यावाचिकायाः पूर्वनिपात इत्यर्थः

यस्याः । द्विनाः । द्वन्द्वेऽपि * । द्वाद्दश । वा प्रियस्य * । गुड़प्रियः प्रियगुड़ः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमी * । गड़ुकण्ठः । क्वचिन्न वहेगड़ुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः (८४) । जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या * । सारङ्गजग्धी (८५) मासजाता । सुखजाता । प्रायिकञ्चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ।

वाहिताग्न्यादिषु (८६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ * । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिः ।

---

(८४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् ।

(८५) सारङ्गजग्धीति अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति (२२२पृ०) ङीष् ।

(८६) आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत मद्यपीत ऊढ़भार्य्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् तेन अस्युद्यतगड़ुकण्ठ दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ।

चार्थे (१) द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ।

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्पर (२) निरपेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (६) मन्वय-

(१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थे (२८८सू०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते तत् फलं सम्वागद्दषदमित्यत्रान्ते समासान्तः होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादावुपान्ते आनङ्प्रवृत्तिश्च । द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानां परिनिष्ठित विभक्त्यन्तानां वेति पक्षद्वयम् ।

(२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय इति न तयोः परस्पराकाङ्क्षा ।

(३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोस्तथात्वाभावात् । समुच्चये च शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तद्समभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव च शब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसापेक्षत्वं न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।

(४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्यस्य यत्नेत्यादिस्तथाच यत्नैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्च शक्यार्थ इति भावः न त्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम् । अन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यं चैत्रो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्त्यम् ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादि द्रव्यसमुच्चये ।

(५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्सम्बन्धिक्रियाया अवश्यकर्त्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिकत्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।

(६) मिलितानामिति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्यर्थः । अन्वय इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः । तेन नीधातो

इतरेतरयोगः। समूहः (७) समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् (८)। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषम्। अनेकोक्तिः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः।

संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वेन अजां ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोरुभयोरपि धात्वर्थक्रियायामन्वयेन तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयोगानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्रान्वयाभावात्। अतएव चात्रानेकचकाराप्रयोगः। यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगस्तादृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः।

(७) अनुद्भूतावयवभेदः समूहः समाहार इत्यर्थः। तत्रेतरेतरयोगे उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म्म एव प्रवृत्तिनिमित्तं समाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः। एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्म्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेणैव एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति(२१७पृ०)परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च। न चेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः सम्भवति येन समुच्चयान्वाचययोरेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम्। तत्रेतरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वे न तथेति बोध्यम्। इयांस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति तथा ज्ञानबोधार्थं लक्षणमनुपदं तथोक्तं प्राक्।

राजदन्तादिषु(९)परम्। २। २। ३१।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। धर्म्मादिष्वनियमः (१०)। अर्थधर्म्मौ। धर्म्मार्थौ। दम्पती। जम्पती। जायापती (११)। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयम्।

द्वन्द्वे घि। २। २। ३२।

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे*। हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः।

---

(९) राजदन्तादिष्विति इदञ्च सर्व्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्म्मधारयद्वन्द्वसमासनिष्पन्नानां गणे पाठात्।

राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोप्तम् उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरग्वायनबन्धकी चित्ररथवाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्य्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्ज्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्म्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्म्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूलासम् पूलासककुरण्डम् स्थूलपूलासम् उशीरबीजम् जिह्वास्थि सिञ्जाश्वत्थम् चित्रास्वाती भार्य्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपश्व केशश्मश्रु शिरोबीजम् शिरोजानु सर्पिर्म्मधुनी मधुसर्पिषी आद्यन्तौ अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आकृतिगणोऽयम्।

(१०) धर्म्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत्। ते च राजदन्ताद्यन्तर्गणाः।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पत्युर्न पूर्व्वनिपातः राजदन्तादिगणे पाठादिति बोध्यम्।

अनाद्यदन्तम्। २। २। ३३।

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः। अश्वरथेन्द्राः इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी।

अल्पाच्तरम्(१२)। २। २। ३४।

शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण(१३)*। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किम् ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरम्पूर्व्वम्*। कुशकाशम्। अभ्यर्हितञ्च(१४)*। तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण*। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः*। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्(१५)। २। ४। २।

---

(१२) अल्पाच्तरमिति कुत्वाभावो निपातनादसन्देहार्थश्च तथा निर्देशः अत्रापि बहुष्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति (उ०२६६पृ०) सूत्रनिर्देशज्ञापकात्।

(१३) ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणान्तूदयकृतमिति बोध्यम्।

(१४) द्वन्द्वे घीत्यादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्व्वापवादत्वम् तेन वासुदेवार्ज्जुनावित्यत्रार्ज्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाच्तरत्वेऽपि च न पूर्व्वनिपातः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

(१५) प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामित्यत्राङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयस्तत्र आद्यन्तयोरवयवपरता मध्यस्य कार्य्ये उपकारकपरता तेन तूर्याङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। पाणिपादम् (१६)। मार्दङ्गिकपाणविकम्। रथिकाश्वारोहम् समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव (१८) यथा स्यात्।

अनुवादे चरणानाम्। २।४।३।

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१९)। स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् (२०) *। उदगात्कठकालापम् प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्। २।४।४।

कारा एवोच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति मार्दङ्गिकपाणविकमिति। एषाञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तूर्याङ्गाणां च तूर्याङ्गेणैव नियमस्तेन मार्दङ्गिकरथिकौ मार्दङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणिनामित्यनेन (४२५पृ०) न गतार्थता।

(१७) चार्थे द्वन्द्वः(४२०पृ०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनैकवद्भावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवद्भाव इति नियमः। विपरीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वस्वोरिति(२९४पृ०) बहुवचननिर्देशात्।

(१९) प्रमाणान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनुवादः। सिद्धत्वज्ञापने तु उदगुः कठकालापा इति बहुत्वं स्यात्। कठेषु कलापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां गन्तव्यमिति समयं कृत्वा विस्मृत्य स्थितं तं प्रत्येवोपदेशादुदाहरणम्।

(२०) स्थेणोरिति लुङन्तस्य स्थाधातोरिणधातोश्च प्रयोगे सतीत्यर्थः।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधम्। अध्वर्युक्रतुः किम्। इषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकङ्किम् राजसूयवाजपेयौ। अर्द्धर्चादौ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्। २।४।५।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना(२२) आख्या येषान्तेषां द्वन्द्व एकवत्। पदकक्रमकम् (२३)।

जातिरप्राणिनाम्। २।४।६।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां(२४) द्वन्द्व एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनान्तु। विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

---

(२१) अध्वर्युक्रतुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह यजुर्वेदे इति।।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतृष्वारोप्यते इति भावः।

(२३) पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्येतृवाचकोऽयं प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति। इह प्राणिशब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणम्। जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्वादिवन्न जातित्वम्।

(२५) अप्राणिनामिति पर्युदासेन तत्सदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति।

रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायान्तु। बदरामलकानि (२७)।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः। २। ४। ७।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम्भिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। उद्धश्च इरावती च उद्धेरावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गाशोणम्। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। भिन्नलिङ्गानां किम्। गङ्गायमुने मद्रकेकयाः। अग्रामाः किम्। जाम्बवन्नगरम्। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ।

क्षुद्रजन्तवः। २। ४। ८।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। यूकालिक्षम्। आ नकुलात् क्षुद्रजन्तवः (२९)।

---

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्राये जातेरेव यत्र प्राधान्यं तत्रैव। यद्वा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं विशेष्यत्वं तदेतत्सूत्रं प्रवर्त्तते।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ अत्र जातेर्न प्राधान्यविवक्षा।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन गङ्गापाटलिपुत्रे इत्येव। ग्रामपदेन नेह नगरं गृह्यते तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात्।

(२९) अल्पपरिमाणस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः "क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः। शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि" इत्युक्तिमनुसृत्याह आनकुलादिति।

येषाञ्च विरोधः(३०)शाश्वतिकः।२।४।९।

एषाम्प्राग्वत्। अहिनकुलम्। गोव्याघ्रम्। काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते।

शूद्राणामनिरवसितानाम्।२।४।१०।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्प्राग्वत्। तक्षायस्कारम्। पात्राद्बहिः (३१) कृतानान्तु। चाण्डालमृतपाः।

गवाश्व(३२)प्रभृतीनि च।२।४।११।

यथोच्चारितानि (३३) साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासमित्यादि।

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्।२।४।१२।

---

(३०) विरोधो विद्वेषो न तु सहानवस्थानं तेन छायातपाविति सिद्धम्।

(३१) पात्रादिति "भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादि" स्मृत्युक्तसंस्कारेण यैर्भुक्तो पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः।

(३२) गवाश्वेति। गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्। एतानि गवाश्वप्रभृतीनि।

(३३) यथोच्चारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन गवाश्वमित्यत्र पररूपसन्धिपक्षादौ गोऽश्वा गो अश्वा इत्यं वेति बोध्यम्।

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः। अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वद्वा। वृक्षादौ विशेषाणामेव (२४) ग्रहणम्। प्लक्षन्यग्रोधम्-प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतम्-रुरुपृषताः। कुशकाशम्-कुशकाशाः। व्रीहियवम्-व्रीहियवाः। दधिघृतम्-दधिघृते। गोमहिषम्-गोमहिषाः। शुकवकम्-शुकवकाः। अश्ववडवम्-अश्ववडवौ। पूर्वापरम्-पूर्वापरे। अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव(२५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्*। वदराणि चाऽऽमलकानि च वदरामलकम्। जातिरप्राणिना (४२५पृ०) मित्येकवद्भावो नेह। वदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। इत्यादि। विभाषा वृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् जातिरप्राणिनामिति (४२५पृ०) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनान्तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः। अन्येस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि। अश्वव

---

* इह गणे पाठाच्च पशुद्वन्द्वे गवाश्वादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिया(४४५पृ०)इत्येकशेषः।

(२४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेषवाचित्वस्यैवोक्तत्वात्तथाकल्पनमिति भावः। अत्र च वृक्षादिसम्बन्धं वृक्षादिसर्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

(२५) बहुप्रकृतिरिति बहुवचनान्तसर्वावयवक इत्यर्थः। तेनैकद्विप्रकृतिके इतरेतरयोग एवातएव "पाततैरथ नागाश्वै"रित्यादि प्रयोगसिद्धिः॥

ऽवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-श्ववडवाविति(२६२पृ०)स्यात् ।

विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां(२६)द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं-शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । द्वन्द्वः चार्थे(४३०पृ०)इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन(२७)द्रव्यवाचिनामितरेतर-योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धमिम् नन्दक-पाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

न दधिपय आदीनि(२८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपात-नाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

---

(२६) अधिकरणमत्र द्रव्यं चकारो विभाषानुकर्षणार्थं इत्याशयेन व्याचष्टे अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वे शीतोष्णे शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(२७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे द्वन्द्व इत्यर्थः ।

(२८) दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी श्रद्धातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि दधिपय आदीनि । एषु गणेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ।

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३८) स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः ।

आनङृतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ।

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां (४१) द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।

---

(३८) इदञ्च चार्थे द्वन्द्व इति(४२०पृ०)सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा अनुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे इत्यस्य च षष्ठ्या विपरिणाम इत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि । उपदशमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः ।

(४१) आनङिति ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः(४६२पृ०) इत्यतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इत्यनुवर्त्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतसम्बन्धः योनिकृतसम्बन्धश्चेति तदर्थः । अत्र ऋत इत्यस्य तत एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनस्तद्ग्रहणम् ऋदन्तसर्व्वावयवताद्योतनार्थं तेन पितृपितामहावित्यादौ नेति बोध्यम् । आनङोऽङित्त्वादन्त्यादेशे नलोपः नपरकरणन्तु उरण् रपर इति(४२पृ०)रपरत्ववारणाय । अत्र च यथाक्रममन्वयात् विद्यासम्बन्धेन योनिसम्बन्धवतः समासे नानङ् संबन्धस्य द्विष्ठत्वात् एकस्य तथात्वेऽपरस्य तथात्वाभावात् तेन होतृपितराविति पितृहोतारावित्यादौ न ।

मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२पृ०) मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः (४२) । पितापुत्रौ ।

देवता(४३)द्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः* । अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतन्नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ।

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत्(४४) । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

---

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति ऋदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् स्यादिति वाच्यं तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

(४३) देवतेति ऋदन्तभिन्नार्थं विद्यायोनिसम्बन्धभिन्नार्थञ्चेदम् । अधिकारादेव द्वन्द्वलाभे द्वन्द्वग्रहणं विशेषद्वन्द्वबोधनार्थं तथा चात्र द्वन्द्वशब्दो नित्यसाहचर्यवाची द्वन्द्वं रहस्येत्यादिसूत्रेण (७४०पृ०) द्वन्द्वशब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साहचर्यस्यैव बोधनादित्याशयेन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति(७४०पृ०)नित्यसाहचर्यञ्चेति ।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सोऽग्निष्टुत् क्रतुविशेषः ।

इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे(४५)अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नीमरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणं । देवताद्वन्द्वे(५२२पृ०)चेत्युभयपदवृद्धिः अलौकिकवाक्ये (४६) आनङ्मीत्त्वञ्च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्य (५२२पृ०) त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः । विष्णौ न * । अग्नाविष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ।

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षमे ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सकारस्य रुत्वं (४८) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

---

(४५) देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् वृद्धिपदस्य वृद्धिमति लक्षणेत्याशयेन व्याचष्टे वृद्धिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वमानङीत्त्वे स्यातामत आह्नालौकिकवाक्य इति तद्धितार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च वृद्धिमत्त्वमुत्तरपरपदस्य भाव्येवेति नेत्त्वमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिषिद्धे तयोरेकहविर्भोक्तृत्वेन साहचर्य्याद् देवताद्वन्द्वे च(४४१पृ०)इत्यनेनानङ् ।

(४८) रुत्वमिति अकारे सति यथा सकारश्रवणं तथैव श्रवणं तेन प्रयोगकालेऽप्यविकृत एव सकारः श्रूयते इत्यर्थः ।

स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि दृष्टानुविधिः। द्यावा चिदस्मै(४९)पृथिवी। दिवस्पृथिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा(५०) अविसर्गम्पठन्ति।

उषासोषसः। ६। ३। ३१।

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे। उषासासूर्य्यम्।

मातरपितरावुदीचाम्। ६। ३। ३२।

मातरपितरौ (५१)। उदीचाङ्किम् मातापितरौ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे। ५। ४। १०६।

चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् (५२)। त्वक्स्रजम्। शमीदृषदम्। वाक्त्विषम्। छत्रोपानहम्। समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ।

इति द्वन्द्वः।

---

(४९) द्यावाचिदस्मै इत्यत्र चिदस्मै इति पदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदेऽयमादेश इत्यर्थः अस्मै इति सुपांसुलुगित्यादिना (७। १। ३९०) स्यमः शे अस्य मित्यर्थः।

(५०) अविसर्गमिति क्वापि सविसर्गं नेत्यनुमेयमित्यर्थः।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातररङा-देशनिपातार्थञ्च।

(५२) वाक्त्वचमिति बहूनां द्वन्द्वे वाक्स्रक्त्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे तु वाक्स्रजत्वचमिति विशेषः। मनो०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७पृ०) (१)। रामौ रामाः। विरूपाणामपि (२) समानार्थानाम्*। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। १।२।६५।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४) कृतञ्चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ। यूना किम् गार्ग्यगर्गौ।

---

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम्। सरूपाणां समानार्थानां समानानुपूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः अपरांशो लुप्यते इत्यर्थः। अयञ्चैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इतिमते व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः। एष च सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके। सुबुत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यत इत्यन्ये। तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्यादि(४४८पृ०)वृत्तिभेदगणने पृथङ्निर्द्देशस्तथाच समासत्वाभावेन पन्थानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः। अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गोबलीवर्द्दन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्ग्रहणं समासान्ताभावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनान्नेति पक्षान्तरम्।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकाणामित्यर्थः।

(३) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमितिपूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्य्यायस्य वृद्धपदेन ग्रहणमित्याह गोत्रमिति।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृतमिति। एतदेवकारलभ्यं तत्कृत एव विशेषश्चेन्न तु तत्कृतातिरिक्त इत्यर्थात्।

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकौ (६)। कृत्स्नं किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनौ (८)।

स्त्री पुंवच्च। १। २। ६६।

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् (९)। गार्गी च गार्ग्यायणी(१०)च गार्ग्याः। अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने(११) यञञोश्चेति (५०२सू०) लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी।

पुमान् स्त्रिया(१२)। १। २। ६७।

---

(५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षण एव किमिति प्रश्नार्थः।

(६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति(५१५सू०) कुत्सायां ठक्। इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः।

(७) कृत्स्नं किमिति। एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः।

(८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकृतमिति न प्रसङ्ग इत्युत्तराशयः।

(९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणेदित्यादीहापि सम्बध्यते तेन भागवित्तिकस्य गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न।

(१०) पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्त्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति।

(११) अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्त्तमाने इति अस्त्रियामित्यस्यानुवृत्तिश्च तद्राजस्य बहुषु तेनैव स्त्रियामिति (५२०सू०) सूत्रादिति शेषः

(१२) अत्रैकविभक्ता (८७सू०) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तदितरकृतविरहश्चेदित्यर्थः। अतएव जननीं परिच्छेदकवाचकमातृशब्दयोर्नैकशेषस्तयोरेकविभक्तौ मातरौ मातारावित्यादिरूपभेदेन विशेषात्।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्(१३)। हंसी च हंसश्च हंसौ (१४)।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।१।२।६८।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम् ।१।२।६९।

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६) स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम्। तानीमानि शुक्लानि।

पिता मात्रा ।१।२।७०।

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ (१७) वा।

---

(१३) तल्लक्षण एव विशेषश्चेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोगनिमित्तकविशेषान्न तल्लक्षणत्वम्।

(१४) हंसाविति स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमात्रेण विशेषात् ङीष्। अत्र च सरूपाणामेवेत्यनुवृत्तेर्वरटा च हंसश्चेत्यादौ विरूपैकशेषे नास्य प्रवृत्तिः।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आनन्तर्यात् त्वर्थकचशब्दादेत्याह तच्च वेति। अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्लं शुक्लश्च शुक्लौ इति

(१६) एकवदिति अस्यैवैकवद्भावबोधनार्थमिदं तेनान्यस्त्रलानां समाहारद्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिस्तेन घटमित्यादि नेति बोध्यम्। अत्र तल्लक्षणकृत इति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्त्वादिकृतो विशेषः।

(१७) मातापितराविति "पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते" इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः।

श्वशुरः श्वश्र्वा। १। २। ७१।

श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। १। २। ७२।

सर्वैः(१८) सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं (१९) तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम्। स च यश्च। तौ। त्यदादितः(२०) शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि*। सा च देवदत्तश्च। तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि। पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्वन्द्वतत्पुरुष(२१) विशेषणानामिति वक्तव्यम्*। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च ते अर्द्धपिप्पल्यौ (२२)।

---

(१८) सर्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। सर्वैः किं प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरित्यर्थो मा भूत्।

(१९) यत् परमिति गणोयमत्र परत्वम् द्विपर्य्यन्तानामिति नियमो नास्ति अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्यर्थात् त्यदादीन्येवेत्यर्थः। पुंनपुंसकत इत्युक्तेः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तथेति भावः।

(२१) अद्वन्द्वेति द्वन्द्वादिविशेषणानान्तु न प्रागुक्तं किन्तु विशेष्यनिघ्नतैवेति भावः।

(२२) तच्च पिप्पल्या अर्द्धं, सा च अर्द्धपिप्पलीति विग्रहः।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।१।२।७३।

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान् स्त्रिये(४४८सू०)त्यस्यापवादः। गाव इमाः। ग्राम्येति किम् रुरव इमे। पशुग्रहणं किम् ब्राह्मणा इमे। सङ्घेषु किम् एतौ गावौ। अतरुणेषु किम् वत्सा इमे। अनेकशफेष्विति वाच्यम् *। अश्वा इमे। इह सर्वत्र (२३) एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न। तेन (२४) शिरसौ शिरांसीत्यादौ समासस्ये(३५६५सू०)त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च(२५) न। पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न।

इत्येकशेषः।

---

(२३) इह सर्वत्रेति अन्तरङ्गात् सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकशेष इत्यर्थः।

(२४) तेनेति द्वन्द्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः।

(२५) एकवदिति द्वन्द्वश्च प्राणी(४२२सू०)त्युक्तनियम इत्यर्थः।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं (१) वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा राज्ञः पुरुषः। राजन् ङस् पुरुष सु इति। अविग्रहो(२)नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो (३) वा। समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति(३१८५०)विधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सूपप्रति (४) उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे, चाभा-

---

(१) परार्थेति प्रत्ययार्थान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकोपस्थितिसाधनमित्यर्थः। एवं च अतिरिक्तशक्तिस्वीकारात् समुदाये वृत्तित्वारोपाद्वा वृत्तित्वव्यवहार औपचारिकः।

(२) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति भावः। एवञ्च वृत्तिरैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम्।

(३) अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः।

(४) सूपप्रतीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्वपदार्थप्राधान्येनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् द्वित्रा इत्यादावन्यपदार्थप्रधानत्वाभावात् दन्तोष्ठमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्याच्च तत्तल्लक्षणाव्याप्तिरिति भावः।

वात्। तत्पुरुषविशेषः कर्म्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेव (५) वेत्युक्तम्।

(२५१४०) किञ्च (६)।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥ १॥

सुपां, सुपा। राजपुरुषः। तिङा। पर्य्यभूषयत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटप्रूः। अजस्रम्। तिङांतिङा। पिबतखादता खादतमोदता। तिङां सुपा। कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे चेति (२६८४०) मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः।

इति सर्व्वसमासशेषः।

---

(५) क्वचिदिति द्यक्षजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादत्वेन न विभाजकत्वमिति भावः।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नाख्येत। तत्रापरितोषश्चेदियं हरिकारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति। सुपामिति चतुर्षु संबध्यते अधिकसूत्रं (२२०४०) प्राक्।

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५।४।७४।

अ अनक्षे इति छेदः। ऋगाद्यन्तस्य(१) समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्। अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न। अर्द्धर्चः। अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येव(२)। नेह। अनृक् साम। बह्वृक् सूक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम्। क्लीवत्वं लोकात्। विमलापं सरः।

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। ६।३।९७।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्योऽपस्य ईत्स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम्। अन्तरीपम् (३)। प्रतीपम् समीपम्।* समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम्। कृतसमासान्तग्रहणान्नेह। स्वप्। स्वपो। अवर्णान्ताद्वा*। प्रेपम् प्रापम्। परेपम् परापम्।

ऊदनोर्देशे। ६।३।९८।

---

(१) साधारणसमासान्तानाह ऋगित्यादि अक्षे येति अक्षसम्बन्धिनी या धूरित्यर्थः सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। योग्यत्वादक्ष इत्यस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः।

(२) अध्येतर्य्येवेति अध्येतृत्वयोग्यतावत इत्यर्थः। अध्ययनं चोपस्थितत्वादृक्सम्बन्ध्येव।

(३) अन्तरीपमित्यादित्रिकस्य अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः सङ्गताश्चापो यस्मिन्निति विग्रहत्रयम्।

(४) समा इत्युक्त्या उपसर्गत्वाभावेन द्व्यन्तरित्यादिप्रवृत्त्यभावो दर्शितः।

अनोः परस्यापस्य उत्स्याद्देशे अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु । अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ।

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ।

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६) गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

---

(५) अच्प्रत्यन्ववादिति सूत्रेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे न इष्यते तेन कृष्णभूमेत्यादिसिद्धिरित्याशयेनाह कृष्णोदगित्यादि ।

(६) करणल्युडन्तदर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपरस्तत्पर्युदासेऽक्षिपदं तत्सदृशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। तुरपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यते। त्रिचतुरः। चतुर्णां समीपे उपचतुराः। तत एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्। दाराश्च गावश्च दारगवम्। ऊरू च अष्ठीवन्तौ(७) च ऊर्व्वष्ठीवम्। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवम्। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावश्च। नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्। रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्। रात्रेर्मान्तत्वन्निपात्यते। अहनि च दिवा च अहर्दिवम्। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु। सरजः पङ्कजम्। निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम्। तत्पुरुष एव नेह। निःश्रेयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगुः। द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषम्। ततस्त्रयः कर्म्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपम् उपशुनम्। टिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्वः।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। ५। ४। ७८।

अच् स्यात्। ब्रह्मवर्च्चसम्(८)। हस्तिवर्च्चसम्। पल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम् *। पल्यवर्च्चसम्।

(७) जानूरूपर्य्यष्ठीवदस्त्रियाम्।

(८) ब्रह्म वर्च्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः।

अवसमन्धेभ्यस्तमसः। ५। ४। ७९।

अवतमसम्(९)। सन्तमसम्। अन्धयतीत्यन्धम्। पचाद्यच्। अन्धन्तमः अन्धतमसम्।

श्वसो वसीयःश्रेयसः। ५। ४। ८०।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची। तत ईयसुनि वसीयः। श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः श्वोवसीयसम्। श्वःश्रेयसन्ते भूयात्।

अन्ववतप्ताद्रहसः। ५। ४। ८१।

अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्(१०)।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्। ५। ४। ८२।

उरसि प्रति प्रत्युरसम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।

अनुगवमायामे। ५। ४। ८३।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानम्। यस्य चायाम इति (३२०पृ०) समासः।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः। ५। ४। ८४।

---

(९) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति अर्थं गाढ़मिति फलितार्थः।

(१०) अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः तप्तमिव रहः यथोक्तम्।

परेषामनधिगम्यं हि यद्रहो वह्नितप्तवत्।
तप्तं च तद्रहश्चेति तप्तरहसं विदुरिति।

अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदन्निपातनम्। वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः।

उपसर्गादध्वनः। ५। ४। ८५।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः।

न पूजनात्। ५। ४। ६९।

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव*। नेह। परमराजः। पूजनात्किम्। गामतिक्रान्तोऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः(४१४४०) प्रागेवायं (१२) निषेधः। नेह। सुसक्थः, स्वक्षः।

किमः क्षेपे। ५। ४। ७०।

क्षेपे यः किम्शब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा। किंराजा। किंसखा। किंगौः। क्षेपे किम् किंराजः। किंसखः। किंगवः।

नञस्तत्पुरुषात्। ५। ४। ७१।

---

(११) द्विराहृत्ता तावतीत्यर्थे सुच् आवृत्तिक्रियान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः। द्विगुणेति फलितकथनम्।

(१२) इत्यतः प्रागिति। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यमिति* वार्त्तिकोक्तेरिति भावः।

समासान्तो न। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किम् अधुरं शकटम्।

पथो विभाषा। ५। ४। ७२।

नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः अपथं वर्त्तते।

इति समासान्ताः।

———

अलुगुत्तरपदे (१)। ६। ३। १।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादसमाप्तेः।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः। ६। ३। २।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। एवम् (२) अन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किम् ? निःक्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः। ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् *। ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति। ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषः। द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानादेव।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः। ६। ३। ३।

ओजसा कृतमित्यादि। अञ्जस उपसंख्यानम् *। अञ्जसा कृतम्। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजो(३)जनुषान्ध इति च*। यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः। जनुषान्धः जात्यन्धः।

मनसः संज्ञायाम्। ६। ३। ४।

---

(१) उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः। समासप्रयोजनं तु स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिरित्यादिसिद्धिः।

(२) इह स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति (२४२पृ०) समासशास्त्रे ये पठितास्त एवादिशब्देनेह गृह्यन्ते इत्याशयेनाह एवमिति।

(३) पुंसानुजः पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः जनुषान्धः तज्जेतुनान्धो जात्यन्ध इत्यर्थः।

मनसागुप्ता।

आज्ञायिनि च। ६। ३। ५।

मनस इत्येव। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी।

आत्मनश्च। ६। ३। ६।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरण(४)इति वक्तव्यम्*। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। "जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थएवेति," बहुव्रीहिर्बोध्यः। पूरणे किम्? आत्मकृतम्।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः। ६। ३। ७।

आत्मन इत्येव। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा (५) तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति(२४१पृ०)योगविभागात्समासः।

परस्य च। ६। ३। ८।

परस्मैपदम्। परस्मैभाषा।

---

(४) पूरणे इति स्वरितत्ववशात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्याह पूरणे इति तस्य पूरणे (६७०पृ०) इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः।

(५) आत्मनेभाषेति धातुसूत्रगणोणादिलिङ्गानुशासनात्मकं पञ्चप्रस्थानं व्याकरणं तत्र धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणत्वम् वैयाकरणाख्यायामित्यत्र पूर्वसूत्रस्थस्यैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्येत्याशयेनाह आत्मन इत्येवेति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति।

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्। ६। ३। ९।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम्। त्वचिसारः।

गवियुधिभ्यां स्थिरः। ८। ३। ९५।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र गवीति(६) वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अरण्येतिलकः। अत्र संज्ञायामिति(२५२पृ०) सप्तमीसमासः। 'हृद्द्युभ्याञ्च *। हृदिस्पृक्(७)। दिविस्पृक्।

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। ६। ३। १०।

प्राचान्देशे यत्कारनाम(८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्। कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नि किम्। अभ्याहितपशुः। कारादन्यस्यैतद्धि यस्य नाम। प्राचाङ्किम्। यूथपशुः(९)। हलादौ किम्। अविकटो(१०)रणः। हलदन्तात्किम्। नद्यां दोहः नदीदोहः(११)।

(६) गवीत्यत्र अवादेशात् पूर्वं लुक् प्राप्तो हलन्तत्वाभावेन हलदन्तादित्यस्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति।

(७) हृदीति अलुग्विधिज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी।

(८) वणिक्पशुपालकर्षकेभ्यो राजग्राह्यो भागः करः स एव कारः।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूप उदग्देशे कररूपेण देय इति न तत्रालुक्।

(१०) अविभ्यस्तात् सङ्घाते कटच्प्रत्ययः उरणो मेषः अविकटे उरण इति विग्रहे तस्य हलादित्वाभावान्नालुक्। सप्तमीति (२५१पृ०) योगविभागात् समासः।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देयः दोहरूपः कर इत्यर्थः।

मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च * । अन्तेगुरुः ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ।

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ।

स्तम्बेरमः–स्तम्बरमः ।कर्णेजपः–कर्णजपः । क्वचिन्न (१२) । कुरुचरः ।

प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्जे । ६ । ३ । १५ ।

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ।

---

(१२) तत्पुरुषे कृति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवर्त्तनेऽपि नैतस्य सार्वत्रिकत्वं बहुलग्रहणादेवान्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नेति तेन गोषु चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः-वर्षजः । क्षरेजः-क्षरजः । शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

घकालतनेषु(१३)कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ।

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्णेतरे-पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे—पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णेकाले—पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णेतने—पूर्वाह्णतने ।

शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्मतुषु * । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सु मन्तावाऽऽज्यभागौ ।

नेन्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुङ्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः चक्रबद्धः ।

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्या अलुङ्न । समस्थः । भाषायां किम् कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ।

षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

---

(१२) घशब्देन तरप्तमपौ गृह्येते तरप्तमपौ घ इति (७००४०) शब्दशास्त्रसंज्ञात्वात् । कालशब्दस्य स्वरूपग्रहणम् ।

चौरस्यकुलम्। आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु *। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। (१४)। आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च*। अमुष्यापत्यम्। आमुष्यायणः। नडादित्वात् (४६६८०)फक्। अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादि(६५७८०)त्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। देवानां प्रिय(१५)इति च मूर्खे *। अन्यत्र देवप्रियः। शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः *। शुनःशेफः (१६)। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्च दासे *। दिवोदासः।

पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६। ३। २२।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम्। दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः। निन्दायां किम् ब्राह्मणीपुत्रः।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६। ३। २३।

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः। पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः (१७)।

---

(१४) पश्यतोहर इति पश्यन्तमनादृत्येत्यर्थः षष्ठी चानादरे इति(२१०८०) षष्ठी।

(१५) देवानामिति पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तद् प्रियास्तथा च तद् प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रतीयते इति पशुवन्मूर्ख इत्यर्थः।

(१६) शुन इव शेफमस्य शुनः शेफः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः एते च बहृच प्रसिद्धा ऋषिभेदाः।

(१७) पितुः पुत्रः प्रख्याताद् पितुरन्यत्र इत्यर्थः।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम्*। नेह। होतृधनम्।

विभाषा स्वसृपत्योः। ६। ३। २४।

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः।

मातुःपितुर्भ्या(१९)मन्यतरस्याम्। ८। ३। ८५।

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे। मातुःष्वसा-मातुःस्वसा। पितुःष्वसा पितुःस्वसा। लुक्पक्षे तु।

मातृपितृभ्यां स्वसा। ८। ३। ८४।

आभ्यामरस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु (२०)। मातुः स्वसा। पितुः स्वसा।

इत्यलुक्समासः।

---

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति। विद्यायोनिसम्बन्धवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदस्य ग्रहणमित्यर्थस्तेन होतुः पुत्र इत्यादि सिद्धम्।

(१९) मातुःपितुर्भ्यामिति रेफान्तानुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वमस्तीति बोधनाय।

(२०) मातुःपितुर्भ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्त्तितं तत्फलमाह असमासे त्विति।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। ६। ३। ४३।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूपकल्पप्प्रत्ययेषु (१) चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु। ब्राह्मणितरा (२)। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ब्रुवः पचाद्यचि वचादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते। चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति(३५८पृ०)समासः। ङ्यः किम् दत्तातरा। भाषितपुंस्कात्किम् आमलकीतरा (३)। कुवलीतरा(४)।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम्। ६। ३। ४४।

अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रितरा(५)स्त्रीतरा। कृन्नद्या न *। लक्ष्मीतरा।

---

(१) उत्तरपदाधिकारे क्वचित्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह प्रत्ययेष्विति।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङीन्प्रत्ययान्तत्वेन जातेश्चेति (४०६पृ०) निषेधात् तसिलादिष्विति (४०५पृ०) पुंवद्भावो नेति बोध्यम्।

(३) आमलकीशब्दो वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदाहरणम्। मनो०

(४) आमलक्यादयो भाषितपुंस्का नेत्यरुचेराह कुवलीति। शब्देन्दु०

(५) नद्या इत्यत्र भाषितपुंस्कादितीह न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति स्त्रितरेति।

उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४०पृ०) पुंवत् । विद्वत्तरा । इत्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् (६) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदण्लासेषु । ६।३।५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृद्यम् । हृदयस्येदम् हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (८) । उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वा शोकष्यञ्रोगेषु । ६ । ३ । ५१ ।

हृच्छोकः — हृदयशोकः । सौहार्द्यम् — सौहृद्यम् । हृद्रोगः — हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्य्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थं (९) मिदम् ।

---

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं बाधते इति न्याय्यमेवेति भावः ।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदसिद्धौ सूत्रमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणार्थम् ।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवञ्च तदंशे उत्तरपदे इत्यस्य न सम्बन्धः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोग एवेति व्यवस्थार्थमिति भावः ।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु ।६।३।५२।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः(१०)स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः पदातिः। अज्यतिभ्याञ्च पादे चेतीण्(उ४२२४०)प्रत्ययः अजेर्व्यभावो निपातनात्। पदगः। पदोपहतः

पद्यत्यऽतदर्थे।६।३।५३।

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्पाद्यम्। पादार्घाभ्याञ्चेति(७२३४०)यत्। इकि चरतावुपसंख्यानम्*। पादाभ्यां चरति पदिकः। पर्पादित्वात्(६०६४०)ठन्।

हिमकाषिहतिषु च।६।३।५४।

पद्धिमम्। पत्काषी(११)। पद्धतिः।

ऋचः शे।६।३।५५।

ऋचः पादस्य (१२) पत्स्याच्छे परे। गायत्र्याः पच्छः शंसति पादम्पादमित्यर्थः। ऋचः किम् पादशः कार्षापणन्ददाति।

वा घोषमिश्रशब्देषु।६।३।५६।

---

(१०) उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणादत्र पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकमित्याशयेनाहादन्त आदेश इति।

(११) पत्काषीति सुप्यजाताविति(उ३४१)णिनिः पद्धतिरित्यत्र कर्मणि क्तिन्।

(१२) ऋच इति अत्र चतुर्थांशवाची पादशब्दः पूर्वसूत्रेषु सर्वत्र स्वाङ्गवाचीति विवेकः।

पादस्य पत्। पद्घोषः-पादघोषः। पन्मिश्रः पादमिश्रः। पच्छब्दः-पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यम् *। पन्निष्कः-पादनिष्कः।

उदकस्योदः संज्ञायाम्। ६। ३। ५७।

उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् *। क्षीरोदः।

पेषंवासवाहनधिषु च। ६। ३। ५८।

उदपेषम्पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्।

एकहलादौ(१३)पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ६। ३। ५९।

उदकुम्भः-उदककुम्भः। एकेति किम् उदकस्थाली। पूरयितव्ये इति किम् उदकपर्वतः।

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। ६। ३। ६०।

उदमन्थः-(१४) उदकमन्थः। उदौदनः-उदकौदनः।

---

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहाय्य तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यते तथाचैकहलमुच्चार्य्य यत्राजुच्चार्यते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः। पूरयितव्यं पूरणार्हम्।

(१४) उदमन्थ इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थ इत्युच्यते। मनो०

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ।

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्य इति किम गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । इयङुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वाच्यम् * । श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः(१५) । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् * । भ्रूकुंसः भ्रुकुंसः । भ्रूकुटिः भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्त्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ।

एक तद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ।

एकाशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतम् । एकरूप्यम् । एकचीरम् ।

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ।

रेवतिपुत्रः । अजचीरम् ।

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् अजात्वम् रोहिणित्वम् रोहिणीत्वम् ।

---

(१५) शुक्लीभाव इत्यत्र शुक्लीत्यस्य च्विप्रत्ययान्तत्वादव्ययत्वान्न ह्रस्वः ।

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे।६।१।
।१३।

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयो-
स्तत्पुरुषे।

सम्प्रसारणस्य।६।३।१३८।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६)। स्यादुत्तरपदे। कौमुदगन्ध्यायाः
पुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः (१७)। कौमुदगन्धीपतिः। व्यव-
स्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति
तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपस-
र्जने तु तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः (१८)।

बन्धुनि बहुव्रीहौ।६।१।१४।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारी-
षगन्ध्या बन्धुरस्येति। कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति
किम्‌ कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः। क्लीबनिर्दे-
शस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातच् मातृकमातृषु वा *।

---

(१६) सम्प्रसारणस्येत्यत्र ढ्लोप इत्यतो दीर्घः (८०पृ०) इत्यनुवर्त्तते उत्तरपदे (४५७पृ०) इत्यधिकाराल्लब्धम्।

(१७) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ष्यङि यङश्चाबिति (२५२पृ०) चाबन्तत्वेऽपि ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणम्।

(१८) अतिकारीषेति अत्यादय इति (२७६पृ०) समासे पुनस्तत्पुरुषे ष्यङन्तं न पूर्वपदमिति भावः।

कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातृकः-कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामाता—कारीषगन्धीमाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति(४०४पृ०)कब्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेदम्। नेह। कारीषगन्ध्याया माता। कारीषगन्ध्यामाता चित्त्वसामर्थ्याच्चित् स्वरो बहुव्रीहिस्वरम्बाधते।

इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिषु।६।३।।६५।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१९) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मुञ्जेषीकतूलम्। मालभारी (२०) उत्पलमालभारी।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य।६।३।७०।

मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यम् *। अस्तुंकारः (२२) धेनोर्भव्यायाम् *। धेनु(२३)

(१९) उत्तरपदाच्चिप्तं पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्याशयेनाह तदन्तानामिति।

(२०) मालां बिभर्त्तीति ताच्छील्ये णिनिः। अत्र सूत्रे हारिष्विति क्वचित् पाठः। मनो०

(२१) कारे इत्यत्र अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमित्यतो (७२२०पृ०) मुमित्यनुवर्त्तते। सत्यङ्कारः समयकरणम्। व्यवपर्येऽपि परत्वात् डाचं बाधित्वा मुम्।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमः। अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्।

(२३) धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः। परनिपातः।

भ्यस्या। लोकस्य पृणे *। लोकम्पृणः। पृण इति मूलविभु-
जादित्वात्(उ०२२५पृ०)कः। इत्येऽनभ्यासस्य। अनभ्यासमित्यः।
दूरतः परिहर्त्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे *। भ्राष्ट्रमिन्धः।
अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य *। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य
किम्। गिलगिलः। गिलगिले च *। तिमिङ्गिलगिलः।
उष्णभद्रयोः कारणे *। उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम्।

रात्रेः कृति विभाषा। ६। ३। ७२।

रात्रिञ्चरः रात्रिचरः। रात्रिमटः रात्र्यटः। अखिदर्थ-
मिदं सूत्रम् खिति तु अरुर्द्विषदिति(उ२२०पृ०)नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिम्मन्यः।

सहस्य सः संज्ञायाम्। ६। ३। ७८।

उत्तरपदे। सपलाशम्। संज्ञायां किम्। सहयुध्वा।

ग्रन्थान्ताऽधिके च। ६। ३। ७९।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्त्तं (२४)
ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये(२५)। ६। ३। ८०।

---

(२४) समुहूर्त्तमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः मुहूर्त्तादिशब्दानां कालवाचितया
प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकग्रन्थे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे
चाकाले इति(२२८पृ०)निषेधादनेन सादेशः। ज्यौतिषमिति ज्योतिष
इदमित्यर्थे अण्।

(२५) उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचिन्युत्तरपदे
इत्यर्थः। अप्रधानं सहायस्य द्वितीयशब्दार्थः।

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्। सराक्षसीका निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते।

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु। ६।३। ८४।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। योनः सतुल्यः। तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्द्धादिषु किम्। समानमूर्द्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते। तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका। अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति। सदृशसख्या ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। समानः पक्षो यस्येत्यादि।

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु। ६। ३। ८५।

एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः(२६)। सजनपद इत्यादि।

चरणे ब्रह्मचारिणि। ६। ३। ८६।

---

(२६) समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः समानशब्दः समकालवचनः। यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितं तदस्तमनपर्य्यन्तमनुवर्त्तमानमशौचादि सज्योतिरित्युच्यते।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानः सः (२७)। सब्रह्मचारी।

तीर्थे ये। ६।३।८७।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति(६२४पृ०)यत्प्रत्ययः।

विभाषोदरे (२८)। ६।३।८८।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। समानोदर्य्यः सोदर्य्यः।

दृग्दृशवतुषु। ६।३।८९।

सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यम्*। सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः।

इदङ्किमोरीश्की। ६।३।९०।

दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात्। ईदृक् ईदृशः। कीदृक् कीदृशः। वतूदाहरणं(६६८पृ०)वक्ष्यते। दृक्षे चेति वक्तव्यम्*। ईदृक्षः। कीदृक्षः। आ सर्व्वनाम्नः (१८४पृ०)दृक्षे च*।

---

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः।

(२८) सोदरसहोदरशब्दौ तु समानमुदरं यस्येति विग्रहे सहशब्देन समासे वोपसर्ज्जनस्येत्यनेन(४१२पृ०)सादेशात् सिद्धौ।

तादृक् तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः, मत्तोऽर्थे । अमूदृशः अमूदृक् अमूदृक्षः ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम्, ज्योतिषः स्तोमः ।

सुषामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ९८ ।

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ।

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् हरिसक्थम् । संज्ञा-

---

(२८) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःषन्धिः दुःषन्धिः सुष्ठु दुष्ठु गौरिषक्थः (संज्ञायाम्) प्रतिष्णिका जलाषाहम् नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः (नक्षत्राद्वा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुषामादिः । एति संज्ञायामित्यादि सूत्रद्वयं गणसूत्रमेव सूत्रपाठे तद्द्वयं प्रमादेन निक्षिप्तम् ।

यां किम् पृथुसेनः। अगकारात्किम् विष्वक्सेना। इण्को(९५पृ०)रित्येव सर्व्वसेनः।

नक्षत्राद्वा। ८। ३। १००।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः रोहिणीसेनः। अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयम्।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु। ६। ३। ९९।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। अषष्ठीत्यादि किम् अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः। कारके छे च नायन्निषेधः। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः। अन्यस्यायम् अन्यदीयः। गहादेराकृति(५६६पृ०)गणत्वाच्छः।

अर्थे विभाषा। ६। ३। १००।

अन्यदर्थः अन्यार्थः।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। ६। ३। १०१।

अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदन्नम्। तत्पुरुषे किम् कूष्ट्री राजा। त्रौ च*। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः।

रथवदयोश्च। ६। ३। १०२।

कद्रथः। कद्वदः।

तृणे च जातौ। ६। ३। १०३।

कत्तृणम्।

का पथ्यक्षयोः। ६। ३। १०४।

कापथः। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा।

ईषदर्थे। ६। ३। १०५।

ईषज्जलम् काजलम्। अजादावपि परत्वात्कादेशः। काम्लम्।

विभाषा पुरुषे। ६। ३। १०६।

कापुरुषः—कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयम्। ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव। ईषत्पुरुषः कापुरुषः।

कवं चोष्णे। ६। ३। १०७।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात्। कवोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम्।

पृषोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम्। ६। ३। १०८।

---

(३०) पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर। पृषोदरादिराकृतिगणः।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।

एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वेन सिद्धत्वोक्तेः।

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषत् उदरम् पृषोदरम्। तलोपः। वारिवाहको बलाहकः। पूर्व्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम्।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (२१) सिंहो वर्णविपर्य्ययात्।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥ १॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ग०। दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम्। उत्तरतारम्—उत्तरतीरम्। दुरो दाशनाशदभध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च ग०। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। खल्-निस्यः। दश्नेर्नलोपो निपात्यते। दुष्टं ध्यायतीति। दूढ्यः। ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी। ब्रुवञ्चातश्चेति(उ२१०सू०)कः। ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी। ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः। सदेरधिकरणे डट्। आकृतिगणोऽयम्।

---

(२१) हन्तेः पचाद्यचि वुगागमे हंस इति हिंसेश्च पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम्। एतन्मूलकमेव।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि।

समो वा हिततत्तयोर्मांसस्य पचि युजघञोरिति।

अन्त इति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यम् शब्दस्यान्तो मकारः लुम्पेत्। अवश्यसेव्यः तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तुम्शब्दस्यान्तः। गन्तुकामः गन्तुमनाः तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। हिततत्तशब्दयोः परतः समोऽन्तो मकारो लुम्पेत्। सहितः-संहितः-सततः सन्ततः। युजघञपरपचि धातौ परे मांसशब्दस्यान्त्याकारो लुम्पेत्। मांसपचनः-मांस्पचनः मांसपाकः—मांस्पाकः इत्यादि।

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्किम् विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ६ । ३ । ११६ ।

क्विबन्तेषु परेषु पूर्व्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्म्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष(४७६पृ०) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

वनगिर्य्योः संज्ञायाङ्कोटर(१२)किंशुलुकादी-(१३) नाम् । ६ । ३ । ११७ ।

---

(१२) कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । किंशुलुकादिः ।

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनाङ्गिरौ परे च दीर्घः स्यात् संज्ञायाम्।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८। ४। ४।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः। इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटराद्यो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्द्देशो नियमार्थः अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। सारिकावणम्। कोटरावणम्। एभ्य एवेति किम् असिपत्रवनम्। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। राजदन्तादिषु(४२२पृ०)निपातनात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः।

वले। ६। ३। ११८।

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्। कृषीवलः।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी(२४)नाम्। ६। ३। ११९।

अमरावती। अनजिरादीनाङ्किम् अजिरवती। बह्वचः किम् व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह वलयवती।

शरादीनाञ्च (२५)। ६। ३। १२०।

---

(२४) अजिर खदिर पुलिन हंस कारण्डव चक्रवाक। अजिरादिः।

(२५) शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु। शरादिः।

अरावती।

इको वहेऽपीलोः। ६। ३। १२१।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहम्। कपीवहम्। इकः किम् पिण्डवहम्। अपीलोः किम् पीलुवहम्। अपील्वादीनामिति वाच्यम् *। दारुवहम्।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६।३। १२२।

उपसर्गस्य बहुलन्दीर्घः स्याद्घञन्ते परे न तु मनुष्ये। परीपाकः—परिपाकः। अमनुष्ये किम्। निषादः।

इकः काशे। ६। ३। १२३।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे। वीकाशः नीकाशः इकः किम् प्रकाशः।

अष्टनः संज्ञायाम्। ६। ३। १२५।

उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्। संज्ञायाङ्किम्। अष्टपुत्रः।

चितेः कपि। ६। ३। १२७।

एकचितीकः।

नरे संज्ञायाम्। ६। ३। १२९।

विश्वानरः।

मित्रे चर्षौ। ६। ३। १३०।

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वामित्रो माणवकः । शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः * । श्वादन्तः । इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वात् णत्वम् ।

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् । द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव * । नेह शिरीषवणम्—शिरीषवनम्(२६) । इरिकादिभ्यः (२७) प्रतिषेधो वक्तव्यः * । देवदारुवनम् । इरिकाभ्यः (२७) प्रतिषेधो वक्तव्यः * । इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिन्याहितनिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

(२६) वनस्पतिशब्दः वृक्षमात्रवाची न तु पारिभाषिकपुष्पशून्यफलवद्वृक्षमात्रपरस्तदुदाहरणेनाह शिरीषवनमिति ।

(२७) ओषधित्वात् प्राप्तौ प्रतिषेधः । इरिका मिरिका तिमिरा । इरिकादिराकृतिगणः ।

पानन्देशे । ८ । ४ । ९ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरम्पानं येषाम् ते क्षीरपाणाः उशीनराः (३८) । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० ।

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां(३९) वा* । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदम् यत्प्रातिपदिकन्तं तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणाम् भगिनी गर्गभगिनी । अतएव(४०)नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम्, न तूत्तरपदस्य । किञ्च (४१) प्रहिण्वन्नित्यादौ हि हेतुर्मो णत्वार्थमपि नुम्ग्रह...

---

(३८) उशीनरशब्दो देशवाची तद्वासिषूपचारात् वर्त्तते ।

(३९) गिरीनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी ... मान मापोन आर्गयन । आकृतिगणोऽयम् गिरिन...

(४०) अतएवेति पूर्वपदाद्भिन्नेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य ... । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात् माषवापिणा। ... दा-वुत्तरस्य पदत्वमिति भावः ।

(४१) पूर्वपदाधिपसतासङ्कप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

प्रेन्वन (४२) मित्यादौ तु नुम्आदि(२८२पृ०) त्वान्न । युवादेर्न रम्ययूना । परिपक्कानि । एकाजुत्तरपदे णः (१३८पृ०) (४३) नित्यमित्युक्तम् । हत्नहणौ । हरिन्मानयतीति या सा हरिमाणी । नुमि । चौरपाणि । विभक्तौ । चौरपेण रम्यविणा (४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन

ग्रहणं प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह क्विब्वेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थमेवेत्यर्थः ।

(४२) प्रेन्वनमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नस्येव धातुमध्यवर्त्तिनुमोऽपिनस्य न णत्वमित्यर्थः ।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कवर्गेदुत्तरपदाच्चिन्नसमासस्य विभक्त्याच्छिन्नप्रकृतेश्च प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् ।

(४४) रम्यविणेत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वेऽपि पदव्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य अतद्धित इति(४८४पृ०) वार्त्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरेण पदेन व्यवधाने न भवतीत्यर्थकत्वेनात्र तथात्वाभावात् ।

(४५) कादावित्यर्थकत्वापत्तेः काविव्यनुक्त्वा कुमतीत्युक्तम् ।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधायकपदं च णत्वाश्रयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विशेषणीयमिति भावः ।

चतुरङ्गयोगेन । अतद्धित (४७) इति वाच्यम् * । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६ । १ । १४३ ।

अत्र सुट् निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्यकम् । क्लीवत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ।

सुट् निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १।१४५।

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि (४८) । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं चेत्रं (४९) । सेवितेत्यादि किम् । गोःपदम् गोपदम् ।

---

(४७) अतद्धित इति व्यवधायकस्य षत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वे निषेधः तद्धितपरत्वे तु भवत्येवेत्यर्थः ।

(४८) गवां सञ्चारो नैव यत्र कदाचित् तत्रैव नञ्पूर्वे सुड़िति भाष्ये स्थितमुदाहरणेन तदाहागोष्पदान्यरण्यानीति ।

(४९) चेत्रमिति चेत्राल्पपरिमाणत्वमनेन द्योत्यते तेन चेत्रस्य गोष्पदाधिक्येऽपि न चतिः ।

आस्पदम्प्रतिष्ठायाम्। ६।१।१४६॥

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते। आस्पदम्। प्र इति किम् आपदापदम्।

आश्चर्य्यमनित्ये। ६।१।१४७।

अद्भुते (५१) सुट्। आश्चर्य्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किम् आश्चर्य्यं कर्म्म शोभनम्।

वर्च्चस्केऽवस्करः। ६।१।१४८॥

कुत्सितं वर्च्चः वर्च्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्य्यत इति अवस्करः। वर्च्चस्के किम्। अवकरः।

अपस्करो रथाङ्गम्। ६।१।१४९॥

अपकरोऽन्यः।

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा। ६।१।१५०॥

पक्षे विकिरः। वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणन्तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तन्न भाष्यविरोधात्।

---

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्थानलाभः प्रतिष्ठा। प्रकृते च लाभविषयः स्थानं तथा चास्पदमनेन लब्धमित्यस्य शरीररक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽद्भुतत्वचकत्वादाद्भुते इति।

प्रतिष्कशश्च कशेः। ६। १। १५२।

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च। सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते। कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः। यद्यपि कशेरेव कशा। तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतिग्रहणार्थम्। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। ६। १। १५३।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् (५२)। ऋषी इति किम् प्रकण्वो देशः। हरिचन्द्रो माणवकः।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः। ६। १। १५४।

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते। वेणविति किम् मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे। ६। १। १५५।

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दनाम नगरम्। नगरे किम् कातीरम्। अजतुन्दम्।

---

(५२) अमन्त्रार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। (८५१९०) इत्यनेनैव सुटेव सम्भवादितिभावः। हरिश्चन्द्रो राजर्षिः।

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ।

कारङ्करोतीति । कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विद(६८४०)म्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।६।१।१५७।

एतानि (५३) ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च* । तात्पर्व्वं चर्त्तेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्ईकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः* । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

---

(५३) पारं करोतीति कञो हेतुताच्छील्येत्यादिना(उ३२८४०)टः । पारस्करो देशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य अन् पारस्करो मुनिभेदः किष्कु प्रमाणा गुहा किष्किन्ध्या तस्करश्चौरः बृहस्पतिः सुराचार्यः । वनस्पतिर्वृक्षः । पारस्करादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४)बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिरितिश्रुतेः

(५५) प्राय इत्यकारान्तपुंलिङ्गस्तपोवाची "प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते" इति स्मृतेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानाम्प्रथमाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्पदत्रय(२)मधिक्रियते प्राग्दिश इति(६८०पृ०)यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितम् कृतसन्धिकार्य्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः(६०४पृ०)प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) श्च । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ।

---

(१) अवसरसङ्गत्या तद्धितप्रकरणमारभते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमत्वञ्च तत्तत्सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।

(२) पदत्रयमिति प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिश इत्युत्तरमपि सम्बन्धः अवधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पदत्रिकस्येति बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि(२१७पृ०)रित्युक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्यस्येहार्थान्तरं तथाच समर्थशब्दः शक्तपर्य्यायः शक्तत्वञ्चार्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।

(३) प्राग्दीव्यत इत्यत्र तेन दीव्यतीतिसूत्रपठितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो ग्राह्य इत्याह तेनेति ।

(४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति धन्वपति बन्धुपति धर्म्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । अश्वपत्यादिः ।

(५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

किति च । ७ । २ । ११८ ।

किति च तद्धिते तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो (६) मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । ४ । १ । ८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च(७)प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दैत्यः (८) । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । पृथिव्या ञाञौ * । पार्थिवा पार्थिवी । देवाद्यञञौ * । दैव्यम् दैवम् । बहिषष्टिलोपो (९) यञ्च * । बाह्यः । ईकक् च * । बाहीकः । स्थाम्नोऽकारः * । अश्वत्थामः (१०) । पृषोदरा-

---

(६) गाणपत्य इति देवतार्थकाण्णन्ताच्चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वेन ष्यञि तु तथा भवत्येवेति । मनो०

(७) पत्युत्तरपदाच्चेत्यनेन बहुच्पूर्वकपत्यन्तान्न भवति अन्यथा पत्यन्तादित्येवोक्तं स्यात् तेन बहुपतिशब्दान्नेति । मनो०

(८) दैत्य इति दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिन इति(२३०पृ०)ङीषि कृते स्त्रीभ्योढकि(५०६पृ०)दैतेय इति सिद्धम् ।

(९) बहिषष्टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टेर्लोपस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेनारातीय इत्यादौ न टिलोपः ।

(१०) अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात् सस्य तः ।

दित्वात्(४७६पृ०) तस्य तः। भवार्थे तु लुग्वाच्यः। अश्वत्थामा। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः (११) *। बाह्वादीञो (४६८पृ०) ऽपवादः। उडुलोमाः। उडुलोमान्। बहुषु किम् औडुलोमिः। गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) *। गव्यम्। अजादिप्रसङ्गे किम् गोभ्य हेतुभ्य आगतम् गोरूप्यम् गोमयम्।

उत्सादिभ्यो(१३) ऽञ्। ४। १। ८६।

औत्सः। अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः *। अग्नेरपत्यादि आग्नेयम्। कालेयम्। इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः।

---

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः।

(१२) गोरिति न केवलमपत्यएव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वपि तेन गोरिदं, गवि भवं, गौर्देवताऽस्येति सर्वत्र गव्यमित्येव।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन वष्कया (असे)पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण उदस्थान (देशे) पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादृ छन्दसि। उत्सादिः।
अत्र वष्कया (असे) इति पठ्यते असे असमासे वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः समासे तु गौवष्कयिरिति असमासे इति निषेधज्ञापकात् तदन्तविधिरत्रास्ति तेन धेनुशब्दस्यात्र पाठेन अधेनूनां समूह इत्यर्थे आधेनवमिति सिद्धम्। मनो०

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमग्नौ भवमग्निना दृष्टं साम अग्नेरिदमित्येतेषां ग्रहणम्।

स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७।

धान्यानाम्भवन (६५८पृ०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ् स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति (४४५पृ०)ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिः(१५)अनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदं खण्डम् पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् द्वयोर्म्मित्रयोरपत्यम् द्वैमित्रिः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् । गर्गाणाञ्छात्राः । वृद्धाच्छः (५६०पृ०) ।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (१६) । ६ । ४ । १५१ ।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽचीत्यस्यापकर्षाल्लभ्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि यञि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वात् ततश्छः

(१६) आपत्यस्येति किं सङ्काशादिभ्योभवाद्यर्थे साङ्काश्यक इत्यादौ मा भूत् तद्धिते किं गार्ग्य इति स्त्रियां ङसि मा भूत् अनातीति किं गार्ग्यायण इत्यादौ मा भूत् ।

हलः(१७) परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् । अचि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ।

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणोलुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५९ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वे (५०६पृ०)त्यण् । तस्मात् अणो द्व्यच इति(५१८पृ०)फिञ् तस्य लुक् । पैलः पितापुत्रश्च । तद्राजाच्चाणः* । द्व्यञ् मगधे(५१९पृ०)त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति (५१८पृ०) फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

इञः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

---

(१७) सूर्यतिष्ये त्यतो (२२८पृ०) य इति हलस्तद्धितस्ये त्यतो (२१८पृ०) हल इति चानुवर्त्याह हल इत्यादि । गर्गीयमिति प्राक्क्रीताच्छ (६२५पृ०) इति ।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदमज्जि औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजाच्चाणः) आकृतिगणोऽयम् ।

* तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ।

गोत्रे य(१९) इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचाम्भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अत इञ् (४९८सू०) । यञिञोश्चेति (५००सू०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाङ्किम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१)परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ।

फक्फिञोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ९१ ।

यनि लुगिति (४९२सू०) नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यम् यास्कः । शिवाद्यण्(५०४सू०) तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्व्यचइति (५१८सू०) फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ।

---

(१९) इञन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थ एव सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति गोत्रविशेषणमित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम् ।

(२०) दक्षस्य गोत्रापत्यं पुमान् दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति ।

(२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवपि वार्कलि नैवकि दैवमति दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैङ्कि आनुराहति पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति । तौल्वल्यादिः ।

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धि-(२२) रन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२३) कृतम्भवेत् ।
उत्सर्गः शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यम् भानवः । कृतसन्धेः किम् (२४) सौत्थितिः(२५) । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् ।

(२२) उपगु अण् इति स्थिते ओर्गुण(४१२पृ०)इति गुणं बाधित्वा परत्वादचो ञ्णितीति(१११पृ०) वृद्धा भवितव्यं गुणस्य पिचव्य इत्यादौ सावकाशत्वात् किञ्च गुणे कृते अवादेशे च कृत उपधाया(७४०पृ०)इति वृद्धा भवितव्यमित्याशङ्क्याहादिवृद्धिरिति ।.परत्वादिति भावः । तथाच गौः गावावित्यादौ अन्त्यस्य, पाचक इत्यादावुपधायाः औत्सुत इत्यादौ चादेर्वृद्धिरिति विषयविशेषसमावेश इति भावः ।

(२३) अपत्यसमूहविकारादीनां संबन्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेण तस्येद-(५८३पृ०) मित्यनेनैवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधकभूतस्य वृद्धाच्छ(५६०पृ०)इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम् । वृद्धाच्छ इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्रापि सत्त्वादाह उत्सर्गशेष एवासाविति तथाचापत्यादिचातुरर्थीपर्यन्तप्रत्ययार्थभिन्नत्वं शेषत्वमित्यस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्युक्त्या अदन्तशालादिप्रकृतिकापत्यार्थकस्योक्तत्वेन तद्भिन्नतयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति भावः । तथाच वृद्धानि वृद्धिर्यस्याचामादेरिति(५६०पृ०)परिभाषितानि प्रातिपदिकान्येवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः ।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् सन्धौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो भविष्यतीति कृतसन्धिकार्यार्थकसमर्थग्रहणं किमिति प्रश्नः ।

(२५) सावुत्थितिर्मा भूदित्येव समर्थग्रहणमित्युत्तरम् । तथाहि सु उत्थित

समर्थपरिभाषया नेह वस्त्रमुपगोः, अपत्यञ्चैतस्य। प्रथमात्किम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत्। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। दैवयज्ञीति(५२२पृ०)सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि। उपग्वपत्यम्। जातित्वात् ङीष्। औपगवी। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्(२७)। ४।१।१६२।

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्।

जीवति तु वंश्ये युवा। ४। १। १६३।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सन्धौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषातोऽपि परया अकृतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्य्यप्रसङ्गः स्तु इत्यस्य वृद्धिसम्भावनया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कृतमपि सन्धिं नोच्चारयतीति तदर्थतया इत्यैव प्रथमं भवितव्यमिति तदर्थं समर्थग्रहणमिति भावः।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुज्योत्तरयति अपत्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रशब्दादेव प्रत्ययस्तथा देवदत्तोऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये च देवदत्तादिरूपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादित्युक्तं तथा च प्रत्ययविधायकसूत्रे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययो भवति तस्यापत्य(४९३पृ०मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपग्वादेरुपात्ततया ततएव प्रत्ययः साऽस्य देवता (५३०पृ०) इत्यादौ तु इन्द्रादेव, तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति सर्वं सुस्थमिति।

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरप्यपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाहापत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम्। पौत्रापत्ययोर्द्वयोः सम्बन्धिकतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम्।

वंश्ये(२८) पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम्।

भ्रातरि च ज्यायसि।४।१।१६४।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञो वा स्यात्।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति।४।१।१६५।

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकज्जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् द्वितीयं सपिण्डस्य। तरपा निर्देश उभयो(२९)रुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि(३०)वा जीवति। गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा। स्थविरेति किम्। स्थानवयो न्यूने(३१) गार्ग्य एव। जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव। वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्*। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य

---

(२८) पितृपितामहादिरुत्पादकप्रवाहः वंशस्तत्र भवः वंश्यः। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणमय्याह पौत्रादेरिति। तुशब्द एवकारार्थः स च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति।

(२९) उभयोः स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात्।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृसापिण्ड्यमपीह गृह्यते इति मतेनेदम् क्वचित्पितामहभ्रातरीत्येव पाठः। शब्देन्दु०।

(३१) स्थानवयो न्यून इति स्वज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थानन्यूनः।

युवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायाम्। तत्र भवान् गार्ग्यायणः पूजेति किम्, गार्ग्यः। यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्*। गार्ग्यो जाल्मः। कुत्सेति किं गार्ग्यायणः।

एको गोत्रे। ४। १। ९३।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः।

गोत्रे (३२) स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा।
यद्वा स्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥ १॥
अपत्यम्पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च।
मतभेदेन तद्वाच्ये सूत्रमेतत्तथोत्तरम्॥ २॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात्। चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतम्प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति (३२) मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् चतुर्थे फगिति ततः फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्।

---

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूलपुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्व्यूनतावत्संख्यकानामिति भेदः।

(३२) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्यनुषज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं पौत्रप्रभृतीति (४९५ पृ०) सूत्रस्वरसात्।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ।

अत इञ् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादिञ् स्यात् । अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ४५ ।

बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषादचाण्डालबिम्बानाञ्चेति वक्तव्यम् * ।

---

३४) बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपविन्दु वृषली वृकला चूड़ा बलाका मूषिका कुशला छगला ध्रुवका धुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अमितौजसः सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त्त, कृष्ण युधिष्ठिर अर्ज्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क) उदकः (संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च । बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्द्रशर्मिः आजधेनविः ।

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। ७।३।३।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यामचस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्व्वौ क्रमादैजागमौ स्तः। वैयासकिः। वारुड़किरित्यादि।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः(३५)च्फञ्।४।१।९८।

व्रातच्फञोरस्त्रियाम्।५।३।११३।

व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वात्(५२०पृ०) लुग्वच्यते। व्राघ्नायन्यः। स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष्। अनन्तरापत्ये। कौञ्जिः।

नड़ादिभ्यः(३६)फक्।४।१।९९।

गोत्र इत्येव। नाडायनः चारायणः। अनन्तरो नाड़िः।

---

(३५) कुञ्ज ब्रघ्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्तम्भ। कुञ्जादिः।

(३६) नड़ इत्येवमादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाड़ायनः। नड़ चर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक एक लमक शलङ्कु शलङ्कञ्च सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् वृष(गणे) प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल काश्यप काश्य काव्य अज अमुष्य कृष्णरणौ (ब्राह्मणवाशिष्ठे) अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टञ्च लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर

हरितादिभ्योऽञः (२७) । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदा(५०१पृ०)द्यन्तर्गणो हरितादिः ।

यञिञोश्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्ते रापत्यस्येति (४८१पृ०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ।

गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ विदादौ । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगन्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नडादिः ।

(२७) हरित किन्दास वह्यस्क अर्कलूष वध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथन्तर गविष्ठिर निषाद शबर अलस मठर सृडाकु सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ परस्त्री परशु च हरितादिः । अत्र परशुशब्दः पठ्यते स च परस्त्रीवाचकः तज्जातः पारशवः ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्न इत्यर्थः ।

एभ्यो गोत्रे फक् वा। द्रौणायनः द्रौणिः। पार्वतायनः पार्वतिः। जैवन्तायनः जैवन्तिः। अनादिरिह(३८) द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात्।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽ(३९)ञ्।४।१।१०४।

एभ्योऽञ् स्यात् गोत्रे ये त्वत्राऽनृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आनन्तर्ये। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। विदस्य गोत्रम् वैदः। अनन्तरो वैदिः(बाह्वादि) राकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यम् पौत्रः। दौहित्रः।

गर्गादिभ्यो(४०) यञ्।४।१।१०५।

गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः।

---

(३८) अनादिरिति न तु भारतप्रसिद्धस्तस्य सादित्वात्।

(३९) विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु भोगक भाजन शमिक अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण (५००पृ०) उक्तो हरितादिश्च। इति विदादिः

(४०) गर्ग वत्स वाजासे संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण बड़-

यञञोश्च। २। ४। ६४।

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तञ्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम् प्रियगार्ग्याः। स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम् द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह न पौत्राः। दौहित्राः।

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः। ४। १। १०६।

गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः कौशिक ऋषिः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादि(५०१पृ०) पाठात् सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलन्तु लोहितादि(२१८पृ०)कार्य्यार्थम्। बाभ्रव्यायणी।

कपिबोधादाङ्गिरसे। ४। १। १०७।

गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौधिः।

वतण्डाच्च। ४। १। १०८।

गर्ग शाण्डिल चणक चुलुक सङ्कल सुसल जमदग्नि पराशर जातूकर्ण महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्णज भड़ित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू वृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उकथ कुटीगु। गर्गादिः।

आङ्गिरस इत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ(५०१पृ०) शिवादौ (५०४पृ०) च पाठाद्यञणौ। वातण्ड्यः। वातण्डः।

लुक् स्त्रियाम्। ४। १। १०९।

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम्। शार्ङ्गरवादित्वात्(२४१पृ०)ङीन्। वतण्डी। अनाङ्गिरसे तु। वातण्ड्यायनी। लोहितादित्वात्(२१८पृ०)ष्फः। अणि तु वातण्डी। ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः(५२१पृ०)ष्यङ् न।

अश्वादिभ्यः (४१) फञ्। ४। १। ११०

गोत्रे। आश्वायनः। 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः। पुंसीति किं जाताया अपत्यं जातेयः।

भर्गात्त्रैगर्त्ते। ४। १। १११।

गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः भार्गिरन्यः।

---

(४१) अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर खर्जार वस्त पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित प्रकृत रामोद क्षान्त काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ पवीन्द्र पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप (आत्रेये) जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य प्राच्य धर्म्य आनडुह्य पुंसि (जात) अर्जुन प्रहृत सुमनस् दुर्मनस् मनस् प्रान्त ध्वन आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज (आत्रेये) उत्स आतव कितव वद धन्य पाद चित्र खदिर। अश्वादिः।

शिवादिभ्यो (४२)ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पचेतिकादित्वात्(५१७पृ०)फिञ् । गाङ्गायनिः शुभ्रादित्वात्(५०६पृ०) ढक् । गाङ्गेयः ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४ preceded by

ऋष्ट्वेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।४। १ । ११३ ।

अवृद्धेभ्योनदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । शिक्षितायाः अपत्यम् शैक्षितः । अवृद्धेभ्यः किम् वासवदत्तेयः । नद्दीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शौभनेयः ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।४ । १ । ११४ ।

---

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् अनभिम्लान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्थ कहोड़ कोहड़ कहूय कहय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्षिका गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मजिरक वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल कर्मार रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्त्तनाक्ष ग्रीवाक्ष विटप पिटक पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु पृथा उत्क्षेप पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण खर्जूरकर्ण खदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश् यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृण कर्ण पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी (द्व्यचो नद्याः) त्रिवेणी त्रिवणं च शिवादिराकृतिगणः ।

गोत्रमिति निवृत्तमितः प्रभृति अप्रत्ययसामान्ये प्रत्यया इति । अनो०

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः। श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति तु बाह्वादित्वात्(४८८पृ०)इञ्। कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः।

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। ४। १। ११५।

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः। तेन धान्यमातुर्न। संख्येति किम् सौमातः। शुभ्रादित्वात्(५०६पृ०)वैमात्रेयः।

कन्यायाः कनीन च। ४। १। ११६।

ढकोऽपवादोऽण् तत्संनियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः।

त्रिकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु। ४। १। ११७।

अपत्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजः। शौङ्गिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलिरन्यः। केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तम्पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम्। शौङ्गेयः।

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४पृ०)तन्नामिकाण्बाधित्वा द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पक्षे इञ् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्(४९८पृ०)। सौमित्रिः । शिवादित्वात्(५०४पृ०) । सापत्नः ।

द्व्यचः । ४ । १ । १२१ ।

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो(५०४पृ०)ऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम्(५९१पृ०) इत्यण् ।

इतश्चाऽनिञः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्ताद्‌द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च(४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शौभ्रेयः ।

---

(४३) शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विका-स रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शतल बन्धकी

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे। ४।१।१२४।

अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः।

भ्रुवो वुक् च। ४।१।१२५।

चात् ढक्। भ्रौवेयः।

प्रवाहणस्य ढे। ७।३।२८।

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्व्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः।

तत्प्रत्ययस्य च। ७।३।२९।

ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्व्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुन्न शक्यत इति सूत्रारम्भः।

कृकण्डु विस्ति अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् लक्षणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भारम भरत मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ़ सुदन्त सुदक्ष सुवचस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड़ूर कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड़ोन्मत्ता अनुदृष्टि जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर। शुभ्रादिराकृतिगणः।

कल्याण्यादीना(४४)मिनङ् च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धु-किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः कौलटेयः । सती भिक्षुकयत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः चुद्राभ्यो वेति(१०२१०)पचेढ्रक् । कौलटेरः

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यम् सौहार्दः । सुभगाया अपत्यम् सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तु सिन्धवः तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्येति वाच्यम् * । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-मपत्ये लुग्वक्तव्यः * । तयोरेव स्त्र्यपत्यम् । चटका । अजा-दित्वात् (२०७१०) टाप् ।

---

(४४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली-वर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याण्यादिः ।

अत्र परस्त्रीशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति मनो० ।

गोधाया ढ्रक्। ४।१।१२९।

गौधेरः। शुभ्रादित्वात् (५०६पृ०) पक्षे ढक्। गौधेयः।

आरगुदीचाम्। ४।१।१३०।

गौधारः। एका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्। जडस्यापत्यम् जाडारः। पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः।

क्षुद्राभ्यो वा। ४।१।१३१।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढ्रक्। पक्षे ढक्। काणेरः-काणेयः। दासेरः-दासेयः।

पितृष्वसुश्छण्। ४।१।१३२।

अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः।

ढकि लोपः। ४।१।१३३।

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि। अतएव ज्ञापकात् ढक्। पैतृष्वसेयः।

मातृष्वसुश्च। ४।१।१३४।

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः मातृष्वसेयः।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ्। ४।१।१३५।

ढे लोपोऽकद्र्वाः। ६।४।१४७।

कद्रू भिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे। कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुः पाज्जातिविशेषः।

गृष्ट्यादिभ्यश्च(४५)। ४। १। १३६।

एभ्यो ढञ् स्यात्। अण्ढकोरपवादः। गार्ष्टेयः। मित्रयोरपत्यम्। ऋष्यणि (५०४पृ०) प्राप्ते ढञ्।

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः। ७। ३। २।

एषां यकारादेरियादेशः ञिति णिति किति च तद्धिते परे। इति इयादेशे प्राप्ते।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि। ६। ४। १७४।

एतानि निपात्यन्ते। इति युलोपः। मैत्रेयः मैत्रेयौ।

यस्कादिभ्यो(४६)गोत्रे। २। ४। ६३।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वेऽस्त्रियाम्। मित्रयवः

---

(४५) गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु। गृष्ट्यादिः।

(४६) यस्क लह्य द्रुह्य अयःस्थूण तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढ़क पर्णाढ़क पिण्डीजङ्घ बकसक्थ विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मन्थक पुष्करसद् विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुमान क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्मुक भलन्दन भड़िल भण्डिल भड़ित भण्डित। एते यस्कादयः

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च। २। ४। ६५।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे। अत्रयः भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः।

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। २। ४। ६६।

बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्त्तमानस्तस्य लुक् स्यात्। पन्नागाराः। युधिष्ठिराः।

न गोपवनादिभ्यः (४७)। २। ४। ६७।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। विदा(५०१पृ०)द्यन्तर्गणोऽयम्। गौपवनाः। शैग्रवाः।

तिककितवादिभ्यो(४८)द्वन्द्वे। २। ४। ६८।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद्द्वन्द्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च। तिकादिभ्यः (५१७पृ०)फिञ्। तस्य लुक्। तिककितवाः।

(४७ गोपवन शिग्रु बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापर्ण विदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादिः।

(४८) तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदाशेरकाः इति तिककितवादयः॥

उपकादिभ्यो(३८)ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।२।४।६८।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद्द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च। औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः(४८८पृ०)फक्। तस्य लुक्। उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः। भ्रष्टककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलयः। उपका औपकाः। लमकाः लामकाः।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् ।२।४।७०।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः। अगस्तयः। कुण्डिनाः।

राजश्वशुराद्यत्।४।१।१३७।

राज्ञो जाताविवेति वाच्यम् *।

ये चाऽभावकर्मणोः।६।४।१६८।

(४८) उपलक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूड़ारक आड़ारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामत्त दामकण्ठ। एते उपकादयः।

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्म्मणोः । राजन्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७ ।

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभावकर्म्मणोः किम्. राज्ञः कर्म्म भावो वा राज्यम् । खण्डर्ध्यः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्म्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्व्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्म्मणा परिवृतः चार्म्मणो रथः । अवर्म्मणः किम् । चक्रवर्म्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्म्मणः । वा हितनाम्न इति वाच्यम् *। हितनाम्नोऽपत्यम् । हैतनामः-हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७२ ।

अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम्पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः ।

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ।

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यम् धार्त्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यम् सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः ।

क्षत्राद्घः । ४ । १ । १३८ ।

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १३९ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ।४।१।१४० ।

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पदग्रहणं किम् बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः ।

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पक्षे खः । माहाकुलः—माहाकुलीनः—महाकुलीनः ।

दुष्कुलाड्ढक् । ४ । १ । १४२ ।

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ।

स्वसुश्छः । ४ । १ । १४३ ।

स्वस्रीयः ।

भ्रातुर्व्यच्च । ४ । १ । १४४ ।

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः ।

व्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

रेवत्यादिभ्य(५०)ष्ठक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ।

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । गार्ग्या अपत्यम् गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । भस्याढे तद्धिते इति (४०६पृ०)पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात् णठकौ । यस्येति (१३८पृ०) लोपः । आपत्यस्येति(४८१पृ०)यलोपः ।

वृद्धात् ठक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ।

---

(५०) रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्ध वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह ककुदाक्ष चामरग्राह रेवत्यादिः ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्रादूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम्। भागवित्तिः—भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः।

फेश्छ च। ४। १। १४९।

फिञन्तात्सौवीरगोत्रापत्ये छश्ठक् च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्(५१७पृ०)फिञ्। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम् यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याऽणो ण्यच्क्षत्रियेति (५४२पृ०) लुक्। सौवीरेति किम् तैकायनिः।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ। ४। १। १५०।

सौवीरेषु। नेह यथासंख्यमल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातालिङ्गादिति वृत्तिकारः। भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम्। फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः। मैमतः—मैमतायनिः।

कुर्वादिभ्यो(५१)ण्यः। ४। १। १५१।

अपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणाः। वावदूक्याः। सम्राजः क्षत्रिये ग*। साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः।

---

(५१) कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक सम्राजः (क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाच् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका सुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी वेना (छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति(४७४पृ०)सस्य षः । हारिषेण्यः लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्य्यः । नापित्यः ।

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु(४१८पृ०)परत्वात् फिञेव । नापितायनिः । तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्* । अपूर्वेति(५१४पृ०)अनोऽकारलोपः ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिञ् । ४ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौसल्यकार्मार्य्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) इञ्त्वात् उदीचां इञ्जादिति (५१८पृ०) सूत्रेण फिञ् कुर्वादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः । तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गौकक्ष्य कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत चैतयत ध्याजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरद्ध वह्यका खल्यका वृष लोमक उदन्य यज्ञ तिकादिः ।

प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपन्निपात्यते। कुशलस्याऽपत्यम् कौशल्यायनिः। कर्मारस्यापत्यम् कार्मार्य्यायनिः। छाग-वृषयोरपि*। छाग्यायनिः। वार्ष्यायणिः।

अणो द्व्यचः। ४। १। १५६।

अपत्ये फिञ्। इञोऽपवादः। कार्त्रायणिः। अण इति किम् दाक्षायणः। द्व्यचः किम् औपगविः त्यदादीना-म्फिञ् वा वाच्यः*। त्यदायनिः त्यादः।

उदीचां वृद्धादगोत्रात्। ४। १। १५७।

आम्रगुप्तायनिः। प्राचान्तु। आम्रगुप्तिः वृद्धात्किम् दाक्षिः। अगोत्रात्किम् औपगविः।

वाकिनादीनां (५३) कुक् च। ४। १। १५८।

अपत्ये फिञ् वा। वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः वाकिनिः।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम्। ४। १। १५९।

अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः--गार्गीपुत्रायणिः--गार्गीपुत्रिः।

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्। ४। १। १६०।

---

(५३) वाकिन गौधेर कार्कष काक लङ्काचर्मिवर्मिणौ (नलोपश्च)। वाकि-नादिः।

ग्लुचुकायनिः।

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। ४। १। १६१।

समुदायार्थो जातिः। मानुषः। मनुष्यः।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। ४। १। १६८।

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। दाण्डिनायनेति(५१०५०) सूत्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् *। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। पूरोरण् वक्तव्यः *। पौरवः। पाण्डोर्ड्यण्*। पाण्ड्यः।

साल्वेयगान्धारिभ्यां च। ४। १। १६९।

आभ्यामपत्येऽञ्। वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः। साल्वेयः। गान्धारः। तस्य राजन्यप्येवम्।

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्। ४। १। १७०।

अञोऽपवादः। द्व्यचः। आङ्गः। वाङ्गः। सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजन्यप्येवम्।

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। ४। १। १७१।

वृद्धात्। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्य्यः। इत्। आवन्त्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यम् आजाद्यः।

कुरुनादिभ्यो ण्यः। ४। १। १७२।

कौरव्यः। नैषध्यः। स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्।

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्।४।१।१७३।

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ्। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। राजन्येष्वेवम्।

ते तद्राजाः।४।१।१७४।

अञादय एतत्संज्ञाः स्युः।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम्।२।४।६२।

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वाकवः। पञ्चालाः इत्यादि। कथन्तर्हि "कौरव्याः पशव"इति "तस्यामेव रघोः पाण्ड्या"इति च। कौरव्ये"पाण्ड्याश्च साधव इति समाधेयम्" "रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति "निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति"तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया।

कम्बोजाल्लुक्।४।१।१७५।

अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। कम्बोजादिभ्यः इति वक्तव्यम्*। चोलः। शकः। द्व्यञ्लक्षणस्याणो (५१८०४) लुक्। केरलः। यवनः। अञो लुक्। कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः। दीर्घपाठे तु काम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण्(५८८४०)।

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथम्माद्रीसुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ।

न प्राच्यभर्गादि(५४)यौधेयादि (५५) भ्यः । ४ । १ । १७८ ।

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूषी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधाशुक्राभ्यां द्रच इति(५०६सू०)ढक् । ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति (७१६सू०) अञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१सू०) ङीन् । अतश्चेति (५२१सू०) लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । ७८ ।

---

(५४) भर्ग करूष केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य भर्गादिः ।
(५५) यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय जावलेय धौर्त्तेय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

चरादीनामन्त्यमुत्तमन्तस्य समीपमुपोत्तमं गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव। षङाविती। यङश्चाप् (२४२४०)। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। वाराह्या। अनार्षयोः किम् वासिष्ठी। वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किम् औपगवी। जातिलक्षणो(२३७४०) ङीष्। गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री।

गोत्रावयवात्। ४।१।७९।

गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौणिक्या। भौणिक्या।

क्रौड्यादि (५६) भ्यश्च। ४।१।८०।

स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः। क्रौड्या। व्याड्या। सूत (युवत्याम्)। सूत्या। भोज (क्षत्रिये)। भोज्या।

---

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत शैकयत वैल्वयत सौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि शाल्मलि शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य क्रौड्यादिः।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम्। ४।१।८१।

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा। अगोत्रार्थमिदम्। गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्त्तते। पक्षे इतो मनुष्येति (२३८) ङीष्। दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी।

इत्यपत्याधिकारः।

तेन (१) रक्तं रागात्। ४। २। १।

रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रम् काषायम्। माञ्जिष्ठम्। रागात् किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्।

लाक्षारोचनाट्ठक्। ४। २। २।

लाक्षिकः। रौचनिकः। शकल(२)कर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्*। शाकलिकः। कार्दमिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकारः। शाकलः। कार्दमः। नील्या अन्*। नील्या रक्तम् नीलम्। पीतात् कन्*। पीतकम्। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्*। हारिद्रम्। माहारजनम्।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः। ४। २। ३।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः। पौषी रात्रिः।

लुबविशेषे। ४। २। ४।

---

(१) तेनेति। रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्मेत्यर्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम्। रागादित्यभावे कर्त्तृतृतीयान्तात् स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादिति ग्रहणम्। एतच्च प्रत्युदाहरणे स्पष्टम्।

(२) "शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले" इति विश्वोक्तेः शकलमिह रागवस्तु।

(३) नक्षत्रेणेति। नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते इत्यर्थः।

(४) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमहरित्यादि सङ्गच्छते सर्वस्याह्नः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्थ चन्द्रमसा योगस्य सार्वत्रिकत्वात्।

पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य(५)कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति(५२०पृ०)निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अतएव (६)लुप् युक्तवद्भावाभावश्च। अबाधकान्यपि(७)निपातनानि। श्रावणी।

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्।४।२।५।

विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः अश्वत्थो मुहूर्त्तः। संज्ञायां किम्, श्रावणी। आश्वत्थी।

द्वन्द्वाच्छः।४।२।६।

नक्षत्रद्वन्द्वात् युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः।

दृष्टं साम।४।२।७।

---

(५) षष्टिदण्डात्मकस्येति। अद्यपुष्य इत्युक्तौ न ह्यो न वाश्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः।

(६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०पृ०) श्रवणेति निर्देशादेव। अनेन च पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन श्रावणीति।

(७) अबाधकान्यपीति वृत्तिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति स्थितम्। तथा च विभाषेत्यत्र श्रवणेत्युच्चारणसामर्थ्यादेवैतद्विषयेऽपि श्रवणाशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः।

तेनेत्येव (८)। वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम। अग्निन्नर्थे(९) ऽण् डिद्वा वक्तव्यः*। उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनम्।

कलेर्ढक्। ४। २। ८।

कलिना दृष्टं साम। कालेयं साम।

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ। ४। २। ९।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम्।

सिद्धे यस्येति(१३९पृ०)लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं माऽतदर्थे(३६०१पृ०)भूद्वामदेव्यस्य नञ् स्वरे(१०)।

परिवृतो (११) रथः। ४। २। १०।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। रथः किम् वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः परिवृतः उच्यते। तेनेह न छत्रैः परिवृतो रथः।

पाण्डुकम्बलादिनिः। ४। २। ११।

---

(८) तृतीयाद्दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत् साम।

(९) अग्निन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्त्तिकम्।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद्वा द्विर्विधीयते। इति

दृष्टे साम्नि जाते चार्थे द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः।

(१०) अतदर्थे इति ययतोश्चातदर्थे इति (३६०१पृ०) विहिते नञ्स्वरे नञाश्रिते स्वरे ड्यड्ड्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थम् डित्करणमिति भावः।

(११) तृतीयान्तात् परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युः यः परिवृतः स चेद्रथः।

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परिवृतः द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारेत्यविभक्तिको निर्द्देशः । अपूर्व्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्व्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा अपूर्व्वपतिः (१३) कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्य्या ।

तत्रो (१४) द्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्व्वके निधाने वर्त्तते तेन (१५) सप्तमी, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

---

(१२) अपूर्वेति अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्रेत्यत्र-रार्थः अपूर्वत्वात् पतिरेव रूढेर्योग्यतावशाद्वा । प्रथमान्तात् द्विती-यान्ताद्वा प्रत्ययः काद्ये उपयमनविशिष्टे स्वार्थे द्वितीये उपयन्तरीति बोध्यम् तस्येदमित्यणा सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्वपतिरिति बहुव्रीहिः ।

(१४) तत्रेति पदं शाकिमित्यतः (५२८पृ०) प्रागनुवर्त्ति स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् शब्देन्दु० ।

(१५) तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च स्थाल्य-वधित्वेऽपि तस्यानुक्तत्वान्न वृत्तौ प्रवेशः ।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। ४। २। १५।

तत्रेत्येव समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते। स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः।

संस्कृतम्भक्षाः। ४। २। १६।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतम्भक्षाश्चेत्ते स्युः भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः (१६) पुरोडाशः।

शूलोखाद्यत्। ४। २। १७।

अणोऽपवादः। शूले संस्कृतम् (१७) शूल्यं मांसम्। उखा पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम्।

दध्नष्ठक्। ४। २। १८।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम्।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम्। ४। २। १९।

ठक् स्यात्। पक्षेऽण्।

इसुसुक्तान्तात्कः। ७। ३। ५१।

इस् उस् उक्, त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात्। उदकेन

---

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्ये (४८१९०) इत्यनेनाणो लुक् तेन नादिवृद्धिः। अष्टनः कपाले हविषीति (३८८३०) आत्।

(१७ संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न तु गुणाधानम्।

श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः। औदश्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति आशिषिकः। उषा चरति औषिकः। दोष उपसंख्यानम्*। दोर्भ्याञ्चरति दौष्कः।

क्षीराड्ढञ्। ४। २। २०।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति तेन यवाग्वामपि भवति। क्षैरेयी।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति। ४। २। २१।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः।

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। ४। २। २२।

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृति(७२६पृ०) गणत्वादण्। पूर्व्वपदात्संज्ञायामिति (४३५पृ०) णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः। ४। २। २३।

एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः। श्रावणिकः श्रावणः। कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः। चैत्रिकः चैत्रः।

साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः। पाशुपतम्। बार्हस्पतम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१९)। ऐन्द्रो मन्त्रः। आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति तु शैषिकेऽर्थे सर्व्वत्र अग्नीति (४९०४०) ढक्।

कस्येत् (२१)। ४। २। २५।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। यस्येति (१२९४०) लोपात्परत्वा (२२) दादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः। श्रीर्देवताऽस्य श्रायम् (२३)।

---

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थे देवताया अभेदेनान्वयः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूप-बोधनाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः।

(१९) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवताशब्दो रूढस्तेन पितरोऽपि देवता देवासत् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम्।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासम्भवशङ्कायामाहाग्नेय इति शैषिके इति अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः। अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्वत्रेति पद-मनुवर्त्त्य योजयन् सर्वत्राग्नीत्युक्तम् क्वचित् तत्रैव पाठः।

(२१) कस्येदिति "कः प्रजापतिरुद्दिष्ट" इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रति-पदोक्तत्वात् न तु सर्वनाम तस्य लाक्षणिकत्वात्।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूप-विधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम्।

(२३) श्रायमित्यत्र तु परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन णौ चङीति सूत्रभाष्ये वृद्धेर्लोपो बलीयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं तस्य सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाधादित्यवधेयम्।

शुक्राद्घन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ।

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपन्निपात्यते अतएवापोनपाते अपान्नप्त्रे ब्रूहीति प्रैषः ।

छ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । शतरुद्रात् घश्च* । वाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् शतरुद्रियम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४८१पृ०) न लुक् ।

महेन्द्राद्घाणौ च । ४ । २ । २९ ।

वाच्छः । महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् महेन्द्रीयम् ।

सोमाट्ट्यण् । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सौमी ऋक् ।

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

---

(२४) उषस् स्त्रीलिङ्गोद्दियोद्दिष्टरूपदेवतां बक्तीति । मनो० ।

रीङृतः । ७ । ४ । २७ ।

अकृद्यकारे सार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च (१२९४०) । पित्र्यम् । उपस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवा-स्तोष्पति(२६)गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् शुनासीर्य्यम् ।

अग्नेर्ढक् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराज(२७)प्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४ । २ । ३५ ।

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ।

अत्र पूर्व्वोत्तरपदयोरादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ।

---

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः सीर आदित्य इति मनो० ।

(२६) वास्तोष्पतीयत्वानेनैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् षत्वञ्च ।

(२७) महाराजो वैश्रवणः प्रोष्ठपदादपि प्राप्ते वचनम् ।

नेन्द्रस्य परस्य। ७। ३। २२।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात्। सोमेन्द्रः। परस्य किम् ऐन्द्राग्नः।

दीर्घाच्च वरुणस्य। ७। ३। २३।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम्। दीर्घात् किम् 'आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत'। तदस्मिन्वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्*। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण् वक्तव्यः*। पूर्णः (२८) मासोऽस्यां वर्त्तते इति पौर्णमासी तिथिः।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः। ४। २। ३६।

एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्रातरि व्यत्*। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्डुलच्*। मातुर्भ्राता मातुलः। मातृपितृभ्याम्पितरि डामहच्*। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। मातरि षिच्च*। मातामही। पितामही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः*। सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निस्फलात् पिञ्जपेजौ*। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। बन्ध्यस्तिल इत्यर्थः। पिञ्जश्छन्दसि डिच्च*। तिल्पिञ्जः।

---

(२८) पूर्णो मासश्चन्द्रस्तस्येयमिति पौर्णमासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थे एवास्य साधुत्वं तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं स्वरभेदार्थं च सूत्रम्।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकानां समूहः काकम् ।

भिक्षादि (२६) भ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहः गार्भिणम् । इह भस्याढ इति(४०६पृ०) पुंवद्भावे कृते ।

इनण्यनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति (३३४पृ०)टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शवन्तादनुदात्तादेरञि । यौवतम् ।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजन्राजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चापत्यमात्रम् ।

युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

युवु एतयोरनुनासिकयोःक्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहः ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति(४१९)यलोपे प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

(२६) भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र । भिक्षादिः ।

वानः *। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् *। वार्द्धकम्।

केदाराद्यञ्च। ४। २। ४०।

चाद्वुञ्। कैदार्य्यम्। कैदारकम्। गणिकाया यञिति वक्तव्यम् *। गाणिक्यम्।

ठञ् कवचिनश्च। ४। २। ४१।

चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकम्। कैदारिकम्।

ब्राह्मणमाणववाड़वाद्यन्। ४। २। ४२।

ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाड़व्यम्। पृष्ठादुपसंख्यानम् *
पृष्ठ्यम्।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्। ४। २। ४३।

ग्रामता। जनता। बन्धुता। गजसहायाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् *। गजता। सहायता। अह्नः खः क्रतौ *। अहीनः अहर्गणसाध्यः सत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किम् आह्नः। खण्डिकादित्वात् (५२६पृ०) अञ्। अह्नष्टखोरेवेति (२८२पृ०) नियमाट्टिलोपो न। पर्श्वा णस् वक्तव्यः *।

सिति च। १। ४। १६।

सिति परे पूर्व्वम्पदसंज्ञं स्यात्। अभत्वादोर्गुणो (४१२पृ०) न। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ।

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) भ्यश्च । ४ । २ । ४५ ।

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् कैशिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

---

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति (७५५ पृ० १८प०स्थ) फिट्सूत्रात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्युदात्तार्थं वचनम् । खण्डिका वडवा क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्ध । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति वार्त्तिके ५९५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहेऽर्थेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । पाशादिः ।

पाश्या। तृण्या। धूम्या। वात्या। वन्या।

खलगोरथात्।४।२।५०।

खल्या। गव्या। रथ्या।

इनित्रकट्यचश्च।४।२।५१।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्य (२४) इनिर्वक्तव्यः*। डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोऽयम्।

विषयो देशे।४।२।५२।

षष्ठ्यन्ताद (२५)णादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः। शिवीनां विषयो देशः शैवः। देशे किम्, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः।

राजन्यादि (२६) भ्यो वुञ्।४।२।५३।

राजन्यकः।

---

(२४) खलिनी डाकिनी कटुम्बिनी इक्षिणी अङ्किनी गविनी रथिनी कुण्डलिनी खलादिः।

(२५) तस्य समूह(४।२।४०)इत्यतस्तस्येत्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तादिति।

(२६) राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयात अवीड वरत्रा जालन्धरायण राजायन तेजु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्वन शैलूष उदुम्बर तीव्र वैल्वज आर्जुनायन सम्प्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ। राजन्यादिराकृतिगणः।

भौरिक्या(३७)द्यैषुकार्य्यादि (३८) भ्यो विध-भक्तलौ। ४। २। ५४।

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तम्। सारसायनभक्तम्।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः(३९)प्रगाथेषु। ४। २। ५५।

अण्। पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः। स्वार्थे उपसंख्यानम्*। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्(४०)।

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः(४१)। ४। २। ५६।

---

(३७) भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक वालिकाज्य सैकयत वैकयत। भौरिक्यादिः।

(३८) ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण द्व्यक्षायण त्र्यक्षायण औड़ायन जौलायन खाड़ायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शायण्डायन तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड शौण्ड शयाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नड़ तुण्डदेव विश्वदेव सापिण्डि। ऐषुकार्य्यादिः।

(३९) अत्रैयत्तानिबन्धनः पङ्क्त्यादिरेवात्र छन्दो न तु वेदो व्याख्यानात्। तथा च तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तः स प्रगाथश्चेदित्यर्थः। यत्र द्वयोः ऋचोस्त्रिस्तः क्रियन्ते तत्रायं प्रगाथशब्दो रूढ़ः। मनो०।

(४०) त्रैष्टुभमित्यत्र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम्।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीड़ायां णः(४२)।४।२।५७।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीड़ायां दाण्डा। मौष्टा।

घञः सास्यां क्रियेति ञः।४।२।५८।

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्।

श्येनतिलस्य पाते ञे।६।३।७१।

श्येन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनम्पाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा। श्येनतिलस्य किम्, दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः।

तदधीते तद्वेद (४३)।४।२।५९।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः।

---

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः क्रीड़ा भवतीत्यर्थः।

(४२) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः स्युरित्यर्थः तत्पदं द्विर्ग्रहणमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यया अधीयाने-विदुष्येव स्यात्।

क्रतूक्थादि(४४)सूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६ ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणया । उक्थम् तदधीते वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्तु अकल्पादेरेवेष्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् * । वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् * । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च * । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे(५८६पृ०)इत्यर्थे वृद्धाच्छः(५६०पृ०)। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

---

(४४) उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण संहिता पदक्रम संघट्ट वृत्ति परिषट् संग्रह गण गुण आयुर्वेद उक्थादिः ।

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः * । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्वार्त्तिकः । द्विगोर्लुगिति (४८१पृ॰)लुक् । द्वितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन् पथः* (४५) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणबाधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६)ष्ठक् । ४ । २ । ६३ ।

वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे (५१०पृ॰) निपातनाट्टिलोपो न ।

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

---

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्चोत्तरवर्त्ति पथिन्शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः । वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण । वसन्तादिः । लक्षणया तद्बोधको ग्रन्थः ।

पणनम्पण: घञर्थे कविधानमिति (उ४४२पृ०)कः। सोऽस्या-ऽस्तीति पणी तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।६।४।१६५।

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपो न। पाणिनः। ततो यूनि इञ्। पाणिनिः।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः।२।४।५८।

ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-प्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किम् शिवाद्यण् (५०४पृ०)कौहड़ः पिता। तत इञ् (४८८पृ०)कौहड़िः पुत्रः। यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथाइति। अणोलुक् तु न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात्। पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्। वृद्धाच्छः(५६०पृ०) इत्यर्थे त्यण् तु (५६०पृ०)न, गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्य-माणत्वात्। ततोऽध्येत्रवेदितृणोलुक् स्यात्। स्वते स्त्रियाश्च विशेषः। पाणिनीयः। पाणिनीयाः।

सूत्राच्च कोपधात्।४।२।६५।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येत्रवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः।

छन्दो(४७)ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि। ४।२।६६।

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः(५६०पृ०) तस्य कठचरकादिति (५९१पृ०) लुक्। ततोऽण्। तस्य प्रोक्ताल्लुक्। (५४१पृ०)

तदस्मिन्नस्तीति(४८)देशे तन्नाम्नि। ४।२।६७।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः।

तेन निर्वृत्तम्(४९)। ४। २। ६८।

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी।

तस्य निवासः। ४। २। ६९।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः।

---

(४७) छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मणप्रतिपत्त्यर्थं तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्धितविषयता।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवश्चेति सूत्रचतुष्केणाभिहिताः अर्थाश्चतुरर्थ्यौ। देशे इति सकललोकसिद्धनिरूढे न त्वाधुनिकसङ्केतलभ्येऽपीत्यर्थद्योतनाय इतिशब्दः देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्रयेऽप्यन्वेति। अस्तीत्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स चेत् सप्तम्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा।

(४९) तेन निर्वृत्तमिति अन्तर्भावितण्यर्थाद् वृत्तेः कर्मणि क्तः निष्पादितमित्यर्थः।

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-स्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थि-कत्वं (५०) सिध्यति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कक्षतु—काक्षतवम् । नद्यान्तु (५५२पृ०) पर-त्वान्मतुप् । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः । उदक् किम् दक्षिणतः कूपेष्वणेव ।

---

(५०) चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाश्चातु-रर्थिकास्तेषां भावः ।

सङ्कलादिभ्य (५१) श्च। ४। २। ७५।

कूपेष्विति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तम् साङ्कलम्। पौष्कलम्।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु। ४। २। ७६।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे वैधूमाग्नी। प्राचि माकन्दी।

सुवास्त्वादिभ्यो(५२)ऽण्। ४। २। ७७।

अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णु। वार्णवम्। अण्ग्रहणन्नद्यामतुपो(५५२६०)बाधनार्थम् सौवास्तवी

रोणी। ४। २। ७८।

रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्। कूपाञोऽपवादः। रौणः। आजकरोणः।

---

(५१) सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुप उद्देप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिक पूलास कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् वरुण बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल सङ्कलादिः।

(५२) सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त्त कर्कश शकटीकर्णः कृष्णकर्ण कर्क कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ। सुवास्त्वादिः।

कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ।

अण् । अञोऽपवादः । कार्शच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् लैयङ्कवम् ।

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशेभ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः । चतुर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो(५३) वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्य(५४)श्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः(५५)

---

(५३) अरीहण द्रुघण द्रुहण भगल उलन्द किरण साम्परायण क्रौड्रायण औड्रायण त्रैगर्त्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायन गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण खाड़ायण शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् दलतृ भलन्दन खण्डु कनल यज्ञदत्त अरीहणादिः ।

(५४) कृशाश्व अरिष्ट अरिश्मन् वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्च्चल सुवर्च्चल सुकर सूकर प्रतर सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत विकुट्यास पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्य यूकर कृशाश्वादिः ।

(५५) ऋश्य न्यग्रोध शर निलीन निवास निवात निधान निबन्ध विबद्ध परिगूढ उपगूढ असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल

कः। ऋश्यकम्। कुमुदादिभ्य (५६) ठच्। कुमुदिकम्। काशादिभ्यः (५७) इलः। काशिलः। तृणादिभ्यः (५८) सः। तृणसम्। प्रेक्षादिभ्य (५९) इनिः। प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो (६०) रः। अश्मरः। सख्यादिभ्यो (६१) ढञ्। साखेयम्। सङ्काशादिभ्यो (६२) ण्यः। साङ्काश्यम्।

बाल्ह खदिर शर्करा अनडुह् अरजु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ऋश्यादिः।

(५६) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम। कुमुदादिः।

(५७) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड़ वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुहा विस तृण कर्पूर वर्वर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल काशादिः।

(५८) तृण नड़ मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस। तृणादिः।

(५९) प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवास ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य प्रेक्षादिः।

(६०) अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह अश्मादिः।

(६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भल्ल पाल चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल सख्यादिः।

(६२) सङ्काश कपिल कश्मीर समीर शूरसेन सरक सूर सुपन्थिन् (पन्थ) च यूप अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः। बल्यम्। पचादिभ्य (६४) फक्। पाचायनः। पथः पन्थ च (गं)। पान्थायनः। कर्णादिभ्यः (६५) फिञ्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्य (६६) इञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्यो (६७) ञ्यः। प्रागद्यः। वराहादिभ्यः (६८) कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्य (६९) ठक्। कौमुदिकः।

जनपदे लुप्।४।२।८१।

शीर्ष विरतः समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका। सङ्काशादिः।

(६३) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुव) मूल उल डुल (डल-डुल) वन कुल बलादिः।

(६४) पच तच तप कुण्ड खण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति पथिन् (पन्थ च) कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सिंहक अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक। पचादिः।

(६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक कर्णादिः।

(६६) सुतङ्गम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र श्वन् श्वेत खड्गिक शुक्र विग्र वीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह सुतङ्गमादिः।

(६७) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूड़ार मड़ार मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः।

(६८) वराह पलाश शिरीष पिनद्ध निवद्ध बलाह स्थूल विदग्ध विजग्ध विभग्न निमग्न बाहु खदिर शर्करा। वराहादिः।

(६९) कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मुनि

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात्।

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने।१।२।५१।

लुपि(७०)सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। पञ्चालानान्निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

तदशिष्यं(७१)संज्ञाप्रमाणत्वात् ।१।२।५३।

युक्तवद्वचनन्न कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात्।

लुब्(७२)योगाऽप्रख्यानात्।१।२।५४।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३) ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः।

स्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुमुदादिः। यथा-सङ्ख्याऽनुरोधात् कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः।

(७०) विशेष्यानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्य-संबद्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिवदिति लुपि लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः।

(७१) पूर्वाचार्य्यानुरोधेन कृतमपि पूर्वसूत्रं निरर्थकतया सम्प्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति संज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं न तु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथायथं जन-पदस्य संज्ञा बहुवचनाद्यन्ता आपो दारा इत्यादिवत् तत्र लिङ्ग-सङ्ख्याविधाने यत्नेनालम् तथा च दारादिष्विव लिङ्गसङ्ख्याविधाना-भावेऽपि यथा तथात्वं तथाऽत्रापीति भावः।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब्विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योगेति जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति(५५१५०)द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता।

(७३) अशिष्यमित्यनुवृत्त्यात्रापि सम्बध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। १। २। ५५।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५)।

प्रधान(७६)प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात्। १। २। ५६।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् कुतः अर्थस्य लोकतएव सिद्धेः।

कालोपसर्जने च तुल्यम्। १। २। ५७।

अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो

ऽप्रख्यानादिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति न क्षत्रसम्बन्धिनिवासत्वेनाङ्गा इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु रूढ्येति भावः। पञ्चालादयः शब्दाः यथा क्षत्रियेषु रूढास्तथा जनपदेऽपीति तथा च तस्य निवासः (५४२पृ०) अदूरभवश्चेति (५४४पृ०) तद्धितएव नोत्पद्यते किं लुब्विधानेनेति तु हृदयम्।

(७४) प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्यावयवशक्त्यैव प्रमाणजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ तु प्रत्ययार्थमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना अत्र अशिष्यमित्यनुषज्यते।

दिवसोऽयतनः। विशेषणमुपसर्ज्जनमित्यादि पूर्वाचार्य्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः।

विशेषणानाञ्चाऽजातेः।१।२।५२।

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्त्रीजातिं वर्जयित्वा। पञ्चालाः रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ। अजातेः किम् पञ्चाला जनपदः। गोदौ ग्रामः। हरितक्यादिषु (७७) व्यक्तिः। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। खलतिकादिषु वचनम्। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः *। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानाम्, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः। चञ्चा (७८) अभिरूपः।

वरणादिभ्यश्च (७९)।४।२।८२।

अजनपदार्थ आरम्भः। वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः।

---

(७७) लुपीति(५४९पृ०)सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादीति व्यक्तिर्लिङ्गं प्रकृतिरूपा। हरीतकी कोशातकी नखरजनी शुष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा शमीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका हरीतक्यादिः।४।२।६७। सूत्रेऽप्ययमेव।

(७८) चञ्चेति। संज्ञायाञ्चेति (७३२पृ०) कनो लुप् मनुष्ये इति (७३२पृ०) लुप् चञ्चा तृणमयः पुमान्।

(७९) वरणादिभ्यश्चेत्यत्र लुबित्यनुवर्त्तते। वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गायन जानपदी जम्बु पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी वरणादिः।

शर्कराया वा। ४। २। ८३।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात्।

ठक्छौ च। ४। २। ८४।

शर्कराया एतौ स्तः। कुमुदादौ(५४०पृ०)वराहादौ च (५४८पृ०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठच्छौ। वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः। षट् रूपाणि। शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम्।

नद्यां मतुप् (८०)। ४। २। ८५।

चातुरर्थिकः। इक्षुमती।

मध्वादिभ्य (८१) श्च। ४। २। ८६।

मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः। अनद्यर्थं आरम्भः। मधुमान्।

कुमुदनड़वेतसेभ्योड्मतुप्। ४। २। ८७।

कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्(८२)। आद्ययोर्झय(६७१पृ०)इति

---

(८०) मतुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदर्थिच्चिति प्राप्नाणो बाधार्थं ञ्छेदम्।

(८१) मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् दार्वाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुप्य तक्षशिला खड़ वट वेट मध्वादिः।

(८२) वेतस्वानिति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वं न, न पदान्तेति (३५पृ०) निषेधस्तु पदे परतश्चरमावयवे कर्त्तव्ये पदस्याजादेशस्यैवेति तन्नि-षेधाप्रवृत्तेः।

अन्त्येमादुपधाया इति(६७८पृ०)वक्ष्यमाणेन वः। महिषाच्चेति वक्तव्यम् *। महिष्मान्नाम देशः।

नड़शादाड्ड्वलच्। ४। २। ८८।

नड्वलः। शादो जम्बालघासयोः। शाद्वलः।

शिखाया वलच्। ४। २। ८९।

शिखावलम्।

उत्करादिभ्य (८३) श्छः। ४। २। ९०।

उत्करीयः।

नड़ादीनां (८४) कुक् च। ४। २। ९१।

नडकीयम्। (क्रुञ्चा ह्रस्वत्वञ्च ग०)। क्रुञ्चकीयः। (तक्षन्नलोपश्च ग०)। तक्षकीयः।

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। ६। ४। १५३।

---

(८३) उत्कर सम्फल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त्त अग्नि वैराणक इड़ा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागर मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष उत्करादिः।

(८४) नड़ प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण (क्रुञ्चा ह्रस्वत्वञ्च) (तक्षन् नलोपश्च)। नड़ादिः।

नड़ाद्यन्तर्गता बिल्वकादय(८५)स्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे। बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्याम्भवा बैल्वकाः। वेतसकीया-वैतकाः। छस्य किम् छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूत्। अन्यथा सन्नियोग (८६) शिष्टाना-मिति कुगपि निवर्त्तेत। ढे लोपोऽ (५०८पृ०) कद्र्वा इत्यनु-वर्त्तमाने लुग्ग्रहणम् सर्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमा-नस्य स्यात्।

इति चातुरर्थिकाः।

---

(८५) नड़ादीनां कुक् चेति (५५३पृ०) स्त्रीयनड़ाद्यन्तर्गणतासूचनाय कुक्-सहितबिल्वशब्दस्य प्रयोगस्तेन तदन्तर्गतबिल्वादिषु सककारपाठा-भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम्।

(८६) सन्नियोगे इति सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति-रिति न्यायेन अन्यतरापाये उभयोरप्यपायः स्यादिति भावः।

(८७) लोपस्यादेशतया लोऽन्त्यस्येति (२८पृ०) आदेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमा-नस्य लोपः स्यादिति लुग्ग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

शेषे । ४ । २ । ९२ ।

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः (१) शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणञ्चाधिकारश्च (२)। तस्य विकार (५८७पृ०) इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्रावारपाराद्घखौ । ४ । २ । ९३ ।

आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्* । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ९४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

---

(१) अन्योऽर्थ इति विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमानमपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम् ।

(२) 'शैषिकान्मतुबर्थीयात् शैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टो न सनन्तात् सनिष्यते' इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद-(५९२पृ०)मित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणार्थोऽधिकारोऽप्यावश्यक इति भावः ।

कत्र्यादिभ्यो (३) ढकञ् । ४ । २ । ९५ ।

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ ।

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ९७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः ष्फक् । ४ । २ । ९९ ।

---

(३) कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम (कुड्याया यलोपश्च) कत्त्र्यादिः ।

(४) नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी (वडवाया वृषे) नद्यादिः ।

(५) आजन्तमित्यादि अव्ययसाहचर्य्यादिति शेषः न तु टाबन्तो दक्षिणाशब्दस्तथात्वे सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेर्ह्रस्वः स्यात् ।

कापिश्याज्जातादि कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा।

रङ्कोः(६)रमनुष्येऽण् च। ४। २। १००।

चात् ष्फक्। राङ्कवो गौः राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किम् राङ्कवको * मनुष्यः।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। ४। २। १०१।

दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्।

कन्थायाष्ठक्। ४। २। १०२।

कान्थिकः

वर्णौ वुक्। ४। २। १०३।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्।

अव्ययात्त्यप्। ४। २। १०४।

अमेहक्वतसित्रेभ्य एव (७) *। अमान्तिकसहायार्थयोः। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनङ्किम्। उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः। अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः।

---

(६) रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्य (मनुष्य तत्स्थयोर्वुञिति) (५६५ पृ०) परेणास्य बाधात्।

* मनुष्य तत्स्थयोरिति (५६५ पृ०) वुञ्।

(७) "अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः। निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रविष्टो निगमे तथे"त्युक्तं राह अमेहेति।

अनित्योऽयम् वहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न। आरा-तीयः। शाश्वतीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् *। नित्यः। निसोगते *।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ८। ३। १०१।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णा-श्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः। अरण्याणः *। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्य *। दूरेत्यः। उत्तरादाहञ् *। औत्तराहः।

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्। ४। २। १०५

एभ्यस्त्यप्। पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१पृ०) ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यम् ऐषमस्तनम्। ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम्। श्वस्त्यम्-श्वस्तनम्। पक्षे शौवस्तिकं (५७०पृ०) वक्ष्यते।

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। ४। २। १०६।

यथासंख्येन। काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। शैवरूप्यम्। तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् बहुच्पूर्वात् मा भूत। बाहु-रूप्यम्।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। ४। २। १०७।

अणोऽपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायां किम् संज्ञाभू-(८)

---

(८) दिक्पूर्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौत्रत्वात् पञ्चम्यर्थे सप्तीत्याशयेन व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति।

तायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्याभवः पूर्वैषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४पृ०) उत्तरपदवृद्धिः ।

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति (५७३पृ०)(९)मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य(११)ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ।

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि(१२)कोपधादण् । ४ । २ । ११० ।

(९) दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पौर्वेति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्त्या दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थोत्तरेत्यादिना (२५५पृ०) समासः ।

(११) उदीच्येति दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामात् किं माथुरः । बह्वचः किं घ्वाजः गौरादेः (२२७पृ०) आकृतिगणत्वात् ङीषन्तः घ्वजीशब्दः । अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः तदुत्तरप्रकृतिस्वरेण-लित्स्वरस्यावस्थानात् । तत्त्व० ।

(१२) पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम पलद्यादिः ।

माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः(५०१पृ०) काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।

इञश्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयम्न तु लौकिकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इञश्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

---

(१३) अग्रहणस्येति तेन इञः प्राचामिति (४८२पृ०) भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् न भवति । उद्दालकिः पिता उद्दालकायनः पुत्रः ।

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङि किम् आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या* । देवदत्तीयः (१४) । दैवदत्तः ।

भवतष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्(१५) । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ।

काश्यादिभ्य(१६)ष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

---

(१४) अत्र देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचि देवदत्तस्यैव ग्रहणमत्र नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव ग्राह्यम् ।

(१५) छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । सित्त्वात् सिति चेति (५३५पृ०) पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनाह जश्त्वमिति ।

(१६) काशि वेदि (चेदि पाठान्तरम्) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध तत् काश्यादिः ।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरन्नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी-कास्तीरिका ।

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७)। केऽण इति (४०४पृ०)ह्रस्वः । देशे किम् पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ।

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधाद्वुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्

---

(१७) इसुसुक्तान्तात्कः (५२८पृ०) इत्यनेनोक्प्रत्याहारपरतया ठस्य कः ।

स्यात्। ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम्। साङ्काश्यकाम्पि-ल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण (५४६७०) ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः।

प्रस्थपुरवहान्ताच्च। ४। २। १२२।

एतदन्तादवृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणम-प्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१९) सिद्धम्।

रोपधेतोः प्राचाम्। ४। २। १२३।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाट-लिपुत्रकः। ईतः। काकन्दकः।

जनपदतदवध्योश्च। ४। २। १२४।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् आद-र्शकः। त्रैगर्त्तकः।

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। ४। २। १२५।

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-पदिकाद्वुञ् स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धा-ज्जनपदात् आङ्गकः। अवृद्धात् जनपदावधेः। आजमीढकः वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः। कालञ्जरकः

---

(१८) आष्टकं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वशब्दस्य क्लीवत्वस्यापीष्टतया धन्वे-त्युक्तम्।

(१९) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवो वार्त्तनः।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्। ४। २। १२६।

देशवाचिनो ह्येतदन्ताच्च वुञ् स्यात् दारुकच्छकः। काण्डाग्नकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्त्तकः।

धूमादिभ्य (२०) श्च। ४। २। १२७।

देशवाचिभ्यो वुञ्। धौमकः तैर्थकः।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः। ४। २। १२८।

नगरशब्दादवुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये। नागरकः चौरः शिल्पी वा। कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः।

अरण्यान्मनुष्ये। ४। २। १२९।

वुञ्। अरण्याण्ण (५५८पृ०) इत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्*। आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा। वा गोमयेषु*। आरण्यकाः-आरण्याः गोमयाः।

---

(२०) धूम षड‍ण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासह शष्प मित्रवर्द्ध भक्षाली मद्रकूल आजीकूल द्व्याहाव त्र्याहाव संस्फीय वर्वर वर्ज्य गर्त्त आनर्त्त माठर पाथेय घोषपल्ली आराज्ञी धार्त्तराज्ञी आवय तीर्थ (कूलात्

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्यां वुञ् । ४ । २ ।१३०।

कौरवकः-कौरवः । यौगन्धरकः-यौगन्धरः ।

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिषिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) श्च । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ।

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् साल्वः पदातिर्व्रजति ।

सौवीरेषु) (समुद्रान्नावि मनुष्ये च) कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । धूमादिः ।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु कच्छादिः ।

गोयवाग्वोश्च। ४। २। १३६।

साल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्वको गौः। साल्विका यवागूः। साल्वमन्यत्।

गर्त्तोत्तरपदाच्छः। ४। २। १३७।

देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्त्तीयम्। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्।

गहादिभ्य (२२) श्च। ४। २। १३८।

छः स्यात्। गहीयः। (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०)। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्। अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम्। (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम्। परकीयम्। (देवस्य च ग०) देवकीयम्। (स्वस्य च ग०)। स्वकीयम्। (वेणुकादिभ्यः छण् वाच्यः ग०) वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औत्तरपदकीयम्।

---

(२२) गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यं मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाड़ायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याड़ि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मीकि क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐक विन्दवि दन्ताग्र हंस तन्त्वग्र उत्तर अनन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक् च) (स्वस्य च) (देवस्य च) (वेणुकादिभ्यश्छण्)। गहादिराकृतिगणः।

प्राचां कटादेः। ४। २। १३९।

प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात्। अणोऽपवादः। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वीयम्।

राज्ञः क च। ४। २। १४०।

वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते। राजकीयम्।

वृद्धादकेकान्तखोपधात्। ४। २। १४१।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः। अयोमुखीयः।

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्। ४। २। १४२।

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्।

पर्वताच्च। ४। २। १४३।

पर्वतीयः।

विभाषाऽमनुष्ये। ४। २। १४४।

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्। पक्षेऽण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किम् पार्वतीयो मनुष्यः।

काकणपर्णाङ्गरद्वाजे। ४। २। १४५।

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याञ्छः। काकणीयम्। पर्णीयम्। भरद्वाजे किम् काकर्णम्। पार्णम्।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च। ४। ३। १।

चाच्छः। पक्षेऽण्। युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्मदीयः।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। ४। ३। २।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च। यौष्माकीणः आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः।

तवकममकावेकवचने। ४। ३। ३।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञणि च तावकीनः-तावकः। मामकीनः-मामकः। छे तु।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। ७। २। ९८।

मपर्य्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। उत्तरपदे तु। त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः।

अर्द्धाद्यत्। ४। ३। ४।

अर्द्ध्यः।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च। ४। ३। ५।

परार्द्ध्यम्। अवरार्द्ध्यम्। अधमार्द्ध्यम्। उत्तमार्द्ध्यम्।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च। ४।३।६।

चाद्यत्। पौर्वार्द्धिकम्-पूर्वार्द्ध्यम्।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ। ४।३।७।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः। इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः पौर्वार्द्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे (२५५४०) समासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। अञ् चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत।

मध्यान्मः। ४।३।८।

मध्यमः।

अ साम्प्रतिके। ४।३।९।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः। मध्यन्दारु नातिह्रस्वनातिदीर्घमित्यर्थः।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। ४।३।१०।

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात्। द्वैप्यम्, द्वैप्या।

कालाट्ठञ् (२३)। ४।३।११।

---

(२३) कालाट्ठञिति कालग्रहणे कर्त्तव्ये यथाकथञ्चित्कालबोधकानां ग्रहणं

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकम्। सांवत्सरिकम्। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथन्तर्हि "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" इति कालिदासः। "अनुदितौषसरागेति" भारविः। समानकालीनम्। प्राक्कालीनमित्यादि च। तापभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः। तत्र जात (५७२पृ०) इति यावत् कालाधिकारः।

श्राद्धे शरदः।४।३।१२।

ठञ् स्यात्।(५७१पृ०)ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं श्राद्धम्।

विभाषा रोगातपयोः।४।३।१३।

शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा। एतयोः किम् शारदन्दधि।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च।४।३।१४।

वा ठञ् स्यात्। नैशिकं नैशम्। प्रादोषिकम्-प्रादोषम्।

श्वसस्तुट् च।४।३।१५।

श्वस्शब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुडागमश्च।

द्वारादीनाञ्च।७।३।४।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम्।

न तु कालस्वरूपग्रहणं यो यः काले वर्त्तते स स काल इति भाष्योक्तेरित्याशयेनोदाहरति मासिकमित्यादि।

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्द्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । (संवत्सरात् फलपर्वणोः ग०) । सांवत्सरं फलम् पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्रावृषेण्यः ।

वर्षाभ्यष्ठक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति (५७७पृ०) साध्वर्थे ।

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ।

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च (२४) वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हेमनं हैमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ।

---

(२४) हेमन्ताच्च (७४८७पृ०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्त्तते पूर्वं छन्दसः प्रक्रान्तत्वेनेह सर्वत्र ग्रहणमुभयविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति तलोपश्च अकारसहिततकारलोपस्ततश्च हैमनमित्यत्राकारसहिततकारलोपे सति अन्निति (५१२पृ०) प्रकृतिभावे नस्तद्धित इति (२६४पृ०) टिलोपो नेति बोध्यम् ।

सायमित्यादिभ्यः(२५)चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः अनद्यतन(७।१।२४० इत्यादिनिर्द्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । अग्रादिपश्चाड्डिमच् * । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च* । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां ट्यु ट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतने (४।६।२४०) ष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ।

प्रावृषष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ।

---

(२५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायञ्चिरशब्दयोः पृथग्ग्रहणम् अकारान्तानव्ययसायञ्चिरशब्दयोर्मान्तत्वनिपातनं द्योतयति ।

ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च।

उत्तरपदस्य।७।३।१०।

अधिकारोऽयम्। हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक्।

अवयवादृतोः।७।३।११।

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्वत्र(२७) इह तु न अवयवत्वाभावात्।

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य।७।३।१२।

उत्तरपदस्य वृद्धिः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति (५६२४०) वुञ्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः।

दिशोऽमद्राणाम्।७।३।१३।

---

(२६) ऋतोर्वृद्धीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वाच्यः स चेदृतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परो भवतीत्यर्थः।

(२७) पूर्वत्र पूर्ववार्षिक इत्यादौ तत्र च तद्धितार्थे द्विगुः। पौर्ववर्षिक इत्यत्र तु कालाट्ठञिति (५६८४०) सामान्यतः ठञेवेति विवेकः। अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न स्यात्।

(२८) सुसर्वार्द्धेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्यो भवति स सर्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्रायामिति पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्य वृद्धिः । पूर्वेषु कामशम्यामभवः पूर्वेषु कामशमः । नगरे पूर्व-पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । ४ । ३ । २८ ।

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः मूलकः प्रदोषकः । अवस्करकः ।

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ।

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्यकः-आमावास्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्यः ।

---

(२६) प्राचामिति देशनिर्देशः नगरस्य ग्रामत्वेऽपि नगराणामित्युत्तरपद-विशेषणम् ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमिति द्योतनायोभयग्रहणम् ।

सिन्ध्वपकराभ्याङ्कन्। ४। ३। ३२।

सिन्धुकः। कच्छादयणि (५६५पृ०) मनुष्यवुञि (५६५पृ०) च प्राप्ते। अपकारकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते।

अणञौ च। ४। ३। ३३।

क्रमात् स्तः। सैन्धवः। आपकारः।

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त
विशाखाषाढाबहुलाल्लुक्। ४। ३। ३४।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।

लुक् तद्धितलुकि। १। २। ४९।

तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुन इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् *। चित्रायाञ्जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। आभ्यां लुक् तद्धितलुकि इति पिप्पलादे(२२८पृ०)(३०)राकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्। फल्गुन्याषाढाभ्याण्टानौ वक्तव्यौ* स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। आषाढ़ा। श्रविष्ठाषाढ़ाभ्याञ्छण् वक्तव्यः *। अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढ़ीयः।

जे प्रोष्ठपदानाम्। ७। ३। १८।

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

---

(३०) पिप्पल्यादेरिति "अन्यथा गौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्र इति

वकः । जे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्य्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (२१) सेनेति (१८८४०) नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा डिद्वक्तव्यः[*] । शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः रौहिणः ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ।

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ।

---

* नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन ङीषन्तता न स्यादिति भावः ।

(२१) कृते गोशालखरशालेति ह्रस्वपाठसमर्थनायाह विभाषेति ।

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। ४। ३। ४०।

औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः।

सम्भूते। ४। ३। ४१।

स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः।

कोशाड्ढञ्। ४। ३। ४२।

कौशेयं वस्त्रम्।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। ४। ३। ४३।

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः।

उप्ते च। ४। ३। ४४।

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ताः यवाः।

आश्वयुज्या वुञ्। ४। ३। ४५।

ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः †।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। ४। ३। ४६।

पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्मकं-ग्रैष्मम्। वासन्तकं-वासन्तम्।

देयमृणे। ४। ३। ४७।

कालादित्येव मासे देयमृणं मासिकम्।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। ४। ३। ४८।

---

† कालाट्ठञिति (५६६पृ०) सामान्यतः प्राप्तस्य ठञोऽपवादः।

यस्मिन्(२२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः। यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमृणमश्वत्थकम्। यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम्।

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्। ४। ३। ४९।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्(२३)।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च। ४। ३। ५०।

चाद्वुञ्। सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम्।

व्याहरति मृगः। ४। ३। ५१।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः ‡।

तदस्य सोढम्। ४। ३। ५२।

---

(२२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य सम्बन्धाय च कलाप्यादिशब्दास्तत्तत्काले लाक्षणिका इत्याह यस्मिन्नित्यादि।

(२३) आवरसमकालमिति आगामिवर्षे देयमित्यर्थः अवरशब्दस्य समाशब्देन समासात्तथार्थत्वम्।

‡ निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति (५७०पृ०) पक्षे ठञ्।

(२४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः। क्रियाकारकमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति कर्त्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी का-

कालादिभ्य इव। निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः। नैशिकः।

तत्र भवः। ४। ३। ५३।

स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः।

दिगादिभ्यो (३५) यत्। ४। ३। ५४।

दिश्यम्। वर्ग्यम्।

शरीरावयवाच्च। ४। ३। ५५।

दन्त्यम्। कर्ण्यम्।

प्राचान्नगरान्ते। ७। ३। २४।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौर्वनागरः। प्राचाङ्किम् मद्रनगरमुदक्षु तत्र भवः माद्रनगरः।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्(३६)। ७। ३। २५।

लक्ष्य स्वरूपेण सहनक्रियाऽयोगात् सहनयोग्यक्रियासहचरितक्रियायां लक्षणया तथेति स्पष्टयति निशासहचरितमिति।

(३५) दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उदकात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश दिगादिः।

(३६) उत्तरमुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः।

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्-वैश्वधैनवम्-सौवर्णवलजम्-सौवर्णवालजम्।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्।४।३।५६।

दार्तेयम्। कौक्षेयम् कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम्।

ग्रीवाभ्योऽण् च।४।३।५७।

चात् ढञ्। ग्रैवेयम्-ग्रैवम्।

गम्भीराञ्ञ्यः।४।३।५८।

गभीरे भवं गाम्भीर्य्यम्। पञ्चजनादुपसंख्यानम् *। पाञ्चजन्यः।

अव्ययीभावाच्च।४।३।५९।

परिमुखम्भवं पारिमुख्यम्। परिमुखादिभ्य (३७)। एवेष्यते नेह। औपकूलः।

अन्तःपूर्व्वपदाट्ठञ्।४।३।६०।

अव्ययीभावादित्येव। वेश्मनीति अन्तर्वेश्मम् तत्र भवम्

---

(३७) परिमुख परिहनु पर्य्योष्ठ पर्य्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुमाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख परिमुखादिः।

आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। अध्यात्मादिष्ठञिष्यते *।
आध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम्।

अनुशतिकादीना(३८)ञ्च। ७।३।२०।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम्। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्
अध्यात्मादिराकृतिगणः (३८)।

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। ७।३।१।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च। दाविकम्। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो (५८८पृ०) वेत्यञ्। दित्यौहइदं दात्यौहम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयसि भवं श्रायसम्।

ग्रामात्पर्य्यनुपूर्वात्। ४।३।६१।

---

(३८) अनुशतिक अनुहोड़ अनुसंवरण अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री (राजपुरुषात् ष्यञि)सूत्रनड़ आकृतिगणोऽयम्। तेनाभिगम- अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः।

(३९) समानाच्च तदादेश्च अध्यात्मादेष्ठञिष्यते।
ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदात्तथा।

ठञ् स्यात्। अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४। ३। ६२।

जिह्वामूलीयम्। अङ्गुलीयम्।

वर्गान्ताच्च। ४। ३। ६३।

कवर्गीयम्।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। ४। ३। ६४।

पक्षे पूर्वेण छः। मद्वर्ग्यः-मद्वर्गीणः-मद्वर्गीयः। अशब्दे किम्। कवर्गीयो वर्णः।

कर्णललाटात्कनलङ्कारे। ४। ३। ६५।

कर्णिका। ललाटिका।

तस्य व्याख्यान इति च (४०)व्याख्यातव्यनाम्नः। ४। ३। ६६।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्त्तः। सुप्सु भवं सौपम्।

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। ४। ३। ६७।

---

(४०) षष्ठ्यन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे व्याख्यातव्यग्रन्थवाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः।

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्तोदात्तार्थं (४२) आरम्भः ।

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ।

---

(४१) पाकयज्ञोऽन्नयज्ञो वैश्वदेवहोमो वा । नवयज्ञो नवशस्येष्टिराग्रयणेष्टिः ।

(४२) अन्तोदात्तार्थ इति कडुत्तरप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थः ।

छन्दस्यः छान्दसः ।

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

द्व्यचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होत्रिकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिक इत्यादि ।

अणृगयनादि (४३) भ्यः । ४ । ३ । ७३ ।

ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) भ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकश्छादीनाञ्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः ।

---

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ऋगयनादिः । एभ्यो भवे व्याख्याने चार्थेऽणित्यर्थः ।

(४४) शुण्डिक कृकण (कृपण) स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण शुण्डिकादिः ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ।

पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ।

चाट्ठञ् । रीङृतः (५२२पृ०) यस्येति (१२८पृ०)लोपः । पित्र्यम् पैतृकम् ।

गोत्रादङ्कवत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ।

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ।

---

(४५) अङ्कार्थे यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययः (५९५पृ०) वक्ष्यते स गोत्रेऽपि तत आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्कवदिति अङ्कोलक्षणभेदः । अङ्कशब्देनेदमर्थसामान्यं लक्ष्यते तस्मात् वुञप्यतिदिश्यते न त्वणेवेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचेरागतमित्यपि आशौचमित्युभयपदवृद्ध्यर्थमिह नञ इत्यादिसूत्रपठणम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रसङ्गादुदाहृता इत्याहुः ।

समादागतं समरूप्यम्। विषमरूप्यम्। पक्षे गहादित्वाच्छः(५६६पृ०)। समीयम्। विषमीयम्। देवदत्तरूप्यम्-दैवदत्तम् ‡ देवदत्तीयम्।

मयट् च।४।३।८२।

सममयम्। विषममयम्। देवदत्तमयम्।

प्रभवति।४।३।८३।

तत इत्येव। हिमवतः(४७)प्रभवति हैमवती गङ्गा।

विदूराञ्ञ्यः।४।३।८४।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्य्यो मणिः।

तद्गच्छति पथिदूतयोः।४।३।८५।

स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा।

अभिनिष्क्रामति द्वारम्।४।३।८६।

तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नम् कान्यकुब्जद्वारम्।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।४।३।८७।

तदित्येव। शारीरक(४८)मधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ‡।

---

§ वा नामधेयस्येति(५६१पृ०) वा वृद्धत्वात् छाणौ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न तूत्पत्तिर्जातादिभेदेन निर्देशादित्युदाहरणेन स्पष्टयति हिमवत इति।

(४८) शरीरादिदमर्थेऽणि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः।

‡ वुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति(५४०पृ०)दर्शितं वार्त्तिकमत्र उदाहर्त्तव्यम्

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ।

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वन्निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादि राकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।

स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ।

स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्य(४९)श्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋच्चोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्च्चोदाः द्विजाः ।

शण्डिकादिभ्यो(५०)ञ्यः । ४ । ३ । ९२ ।

---

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०५०) चतुर्थी तानभिधातुमित्यर्थः पर्वते इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी क्वचित् पर्वतादित्येव पाठः । शब्देन्दु० ।

(५०) शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध शण्डिकादिः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ।

सिन्ध्वादिभ्यो (५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो (५२) ऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः।

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः । ४ । ३ । ९४ ।

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्य्यः।

भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः।

अचित्तादेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ९६ ।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात्किम् देवदत्तः। अदेशात्किम् स्रौघ्नः। अकालात्किम् ग्रैष्मः।

महाराजाट्ठञ् । ४ । ३ । ९७ ।

---

(५१) सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद् गन्दिका सिन्ध्वादिः।

(५२) तक्षशिला वत्सोद्धरण कौमेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्णः सङ्कुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्वर कंस तक्षशिलादिः।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ९८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४ । ३ । ९९ ।

अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ।

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनाञ्जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति (५६२४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । जनपदिनाङ्किम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ।

पाणिनिना प्रोक्तम्पाणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ । १०२ ।

छन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३३पृ०) तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च (५४) च । ४ । ३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तम्पुराणप्रोक्ताः* चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भल्लु भाल्लविनः । शाट्यायनः-शाट्यायनिनः । कल्पे । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

---

(५३) तित्तिरीत्यारभ्य तेनैकदिगित्यन्त (५६२पृ०) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाश्छन्दस्येव वाच्या इष्यन्ते शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतः (५६१पृ०) पूर्वत्र छन्दसोऽपकर्षादुत्तरत्र चानुवृत्तेरित्याशयेनाह छन्दो ब्राह्मणेति तेन तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यादौ न तित्तिर्य्यादिभ्यश्छणेव स च छन्दस्येवेति नियमद्वयाश्रयणात् । छन्दः शब्देन तु कल्पसूत्राण्यपि गृह्यन्ते । शब्देन्दु० ।

(५४) हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः । वैशम्पायनस्य तु आलम्ब लङ्ग कमल ऋचाभऽरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापिनो नवेति बोध्यम् ।

* पुराणेन मुनिना प्रोक्ताः ।

कल्पः। पुराणेति किम् याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि।
आश्मरथः कल्पः। अणि आपत्यस्येति (५८१५०) यलोपः

शौनकादिभ्य(५५)श्छन्दसि। ४। ३। १०६।

छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते
शौनकिनः।

कठचरकाल्लुक्। ४। ३। १०७।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः। चरकाः।

कलापिनोऽण्। ४। ३। १०८।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे
सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्ग-
लिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् *।
इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः।

छगलिनो ढिनुक्। ४। ३। १०९।

छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः।

पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। ४। ३। ११०।

---

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कम्भ देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज शौनकादिः।

पाराशर्य्येण (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ।

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

---

(५६) भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसम्पादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुसूत्रज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्वज्ञानात् कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं "वेदान्तान् विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसेदनृणो द्विज" इति मानवे वेदान्तज्ञानस्यैव सन्न्यासहेतुत्वोक्तेः । पाराशर्य्यो व्यासस्तत्प्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मण्डूकप्लुत्या णिनिरनुवर्त्तते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सहार्थे तृतीया तेन- सहैकदिग्रूपाधिकरणस्याभित्यर्थे तृतीयान्तात् यथाप्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव। पाणिनिना उपज्ञातम्पाणिनीयम्।

कृते ग्रन्थे। ४। ३। ११६।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः।

संज्ञायाम्। ४। ३। ११७।

तेनेत्येव। अग्रन्थार्थमिदम्। मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम् मधु।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ्। ४। ३। ११८।

तेन कृते संज्ञायाम्। कुलालेन कृतम् कौलालकम्। वारुडकम्।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४। ३। ११९।

तेन कृते संज्ञायाम्। क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्।

तस्येदम् (५९)। ४। ३। १२०।

---

(५८) कुलाल वरुड़ चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक कुलालादिः।

(५९) तस्येदमिति अस्येदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम्। अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन च नेदमर्थता।

उपगोरिदम् औपगवम्। वहेस्तुरण् इट् (६०)च* । संवोढुः स्वम् सांवहित्रम्। अग्नीधः शरणे रण् भञ्च (६१)*। अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम्। ततस्थत्वा-त्सोऽपि आग्नीध्रः। समिधामाधाने षेन्यण् * सामिधेन्यो मन्त्रः। सामिधेनी ऋक्।

रथाद्यत्।४।३।१२१।

रथ्यञ्चक्रम्।

पत्रपूर्वादञ्।४।३।१२२।

पत्रं वाहनम्। अश्वरथस्येदम् आश्वरथम्।

पत्राध्वर्युपरिषदश्च।४।३।१२३।

अञ्। पत्राद्वाह्ये * अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम्। आध्वर्य-वम्। पारिषदम्।

हलसीराट्ठक्।४।३।१२४।

हालिकम्। सैरिकम्।

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः।४।३।१२५।

---

(६०) तृच्प्रत्ययान्ताद्वहधातोरण् तृच इट् च। तुरिति तृन्तृचोः सामान्य-ग्रहणम्। ढत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढत्व-मित्याशयेनोदाहरति सांवहित्रमिति।

(६१) भञ्चेति तेनैकस्य चाधिकारतया पदत्वस्याबाधेन न जश्त्वम्।

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * । देवासुरम् ।

गोत्रचरणाद्वुञ् । ४ । ३ । १२६ ।

औपगवकम् । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् * । काठकम् ।

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् (६२) ।४।३।१२७ ।

घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् * । अञः । बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् । यञः । गार्गः । गार्गम् । इञः । दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः (६३) साक्षात्तु लक्षणम् ।

शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ।

अण् वोक्तोऽर्थे (६४) । पक्षे (६५) चरणाद्वुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा-शाकलः—शाकलकः । लक्षणे क्लीवता ।

---

(६२) सङ्घादय इदमर्थविशेषाः गोत्रग्रहणानुवृत्तिरत्राञादीनां प्रत्ययतया तदन्तानां ग्रहणम् । गोत्रञ्चेह लौकिकं न तु शास्त्रीयम् ।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वामिनां सम्बन्धबोधकोऽङ्कः ।

(६४) अण् वोक्त इति अण्सम्बन्धितया सङ्घादीनामप्यनुवृत्तिरिति भावः ।

(६५) पक्षे इति गोत्रचरणाद्वुञित्यस्योत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्यानसामर्थ्याद् चरणाद्धर्माम्नाययोरित्यत्रापि सङ्घादिषु तत्प्राप्तिरिति भावः ।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४।३।१२९।

छन्दोगानान्धर्म्मआम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम्। चरणाद्धर्म्माम्नाययोरित्युक्तम्, तत्साहचर्य्यान्नटशब्दादपि तयोरेव।

न दण्डमाण(ण)वान्तेवासिषु। ४। ३। १३०।

दण्डप्रधाना माणवाः दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात्। दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा।

रैवतिकादि(६६) भ्यश्छः। ४। ३। १३१।

तस्येदमित्यर्थे। वुञोऽपवादः। रैवतिकीयः। वैजवापीयः।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। ४। ३। १३२।

कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोऽपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च। ४। ३। १३३।

अण् स्यात्। चरणाद्वुञोऽपवाद इति। आथर्वणिकस्यायमाथर्व्वणो धर्म्मआम्नायो वा।

समाप्ताः शैषिकाः।

---

(६६) रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीवि (गौरग्रीव) औदमेघि औदवापि बैजवापि रैवतिकादिः।

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्मनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः*। अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

अवयवे च (२) प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ।४।३।१३५

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

बिल्वादि (३) भ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।

बैल्वः ।

कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अञोऽपवादः (४) । तर्कु तार्कवम् । तैन्तिडीकम् ।

त्रपुजतुनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ ।

---

(१) षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः तस्येदमित्यतः (५९२पृ०) तस्येति वर्त्ते पुनस्तस्येति ग्रहणं शैषिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः (४८८पृ०) इत्यधिकारात् ।

(२) अवयवे चेति अयमधिकारः । चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम्।

(३) बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु, वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर बिल्वादिः ।

अत्र गणे कोपधग्रहणं (५९८पृ०) मयड्बाधनार्थम् ।

(४) अञोऽपवाद इति अनुदात्तादिप्रयुक्तस्य ओरञित्यनेन (५९८पृ०) प्राप्ता ञः ।

आभ्यामण् स्यादधिकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

ओरञ् । ४ । ३ । १३९ ।

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्थम् (५) । कापित्थम् ।

पलाशादिभ्यो (६) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अञ् स्यात् तयोः । पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शम्याः ष्लञ् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । षित्वात् ङीष् । शामीली स्रुक् ।

मयड्वैतयो (७) र्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिमात्रान् मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् आश्म-

---

(५) दाधित्थमिति दधि तिष्ठतीति सुपि स्थ (उ२४४०) इति कः उपपदसमासे पृषोदरादित्वात् सस्य तः । तद्धुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् ।

(६) पलाश खदिर शिंशपा स्यन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत पलाशादिः ।

(७) अधिकारादेव तयोरित्यर्थलाभे पुनस्तयोरिति प्रकृष्यमपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं तेन बैल्वं बैल्वमयमित्यादिः ।

नम् (८)। अभच्येत्यादि किम्। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्।

नित्यं वृद्धशरादि(९)भ्यः। ४। ३। १४४।

आम्रमयम्। शरमयम्। एकाचो (१०) नित्यम्। त्वङ्मयम्। वाङ्मयम्। कथन्तर्हि 'आप्यमम्मयमिति (५९२पृ०) तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञ्।

गोश्च पुरीषे (११)। ४। ३। १४५।

गोः पुरीषम् गोमयम्।

पिष्टाच्च। ४। ३। १४६।

मयट् स्यादिकारे। पिष्टमयम्भस्म। कथम्पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायान्तस्येदम् (५९२पृ०) इत्यण्।

संज्ञायाङ्कन्। ४। ३। १४७।

पिष्टादित्येव। पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः। 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्।

---

(८) आच्छादनमिति अभ्रमोऽवयव इत्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात्।

(९) शर दर्भ मृत् कुटी तृण सोम बल्वज शरादिः।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्र नित्यविधानार्थमित्याशयेनाह एकाच इति शरादिषु मृच्छब्दपाठस्तु अस्या नित्यताबोधनार्थः। तेनाप्यमिति चिन्त्यमिति प्राञ्चः।

(११) गोभुक्ताहारे गोविकारत्वमारोप्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाभिकारविरोधः।

व्रीहेः पुरोडाशे। ४। ३। १४८।

मयट् स्यात्। बिल्वाद्यणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः। व्रैहमन्यत्।

असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम्। ४। ३। १४९।

तिलमयम्। यवमयम्। संज्ञायान्तु। तैलम्। यावकः।

तालादिभ्यो(१२)ऽण्। ४। ३। १५२।

अञ्मयटोरपवादः। (तालाद्धनुषि ग०)। तालन्धनुः अन्यत्तालमयम्। ऐन्द्रायुधम्।

जातरूपेभ्यः परिमाणे। ४। ३। १५३।

अण्। बहुवचनात्पर्य्यायग्रहणम्। हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ्। ४। ३। १५४।

शौकम्। बाकम्। राजतम्।

ञितश्च तत्प्रत्ययात्। ४। ३। १५५।

ञित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः।

---

(१२) (तालाद्धनुषि) बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा तालादिः।

(१३) रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार रजतादिः।

मयटोऽपवादः। श्रामीलस्य श्रामीलम्। दाधित्थस्य दाधित्थम्। कापित्थम्। जितः किम् वैल्वमयम्।

क्रीतवत्परिमाणात्। ४। ३। १५६।

प्राग्वहतेष्ठञ् (६०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतम्। नैष्किकम्। एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः।

उष्ट्राद्वुञ्। ४। ३। १५७।

प्राण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः।

उमोर्णयोर्वा। ४। ३। १५८।

औमम्—औमकम्। और्णम्—और्णकम्। वुञभावे यथाक्रममणञौ (१४)।

एण्या ढञ्। ४। ३। १५९।

ऐणेयम्। एणस्य तु ऐणम्।

गोपयसोर्यत्। ४। ३। १६०।

गव्यम्। पयस्यम्।

द्रोश्च। ४। ३। १६१।

---

(१४) अणञाविति त्रणधान्यानामित्यनेन (३५५४४०) उमेत्याद्युदात्तं तेन अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र सामान्यतोऽण्येव। ऊर्णेत्यन्तोदात्तं तेन शेषनिघातादादेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेश्च (५६८४०) इत्यञिति भावः।

दुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्।

माने वयः। ४। ३। १६२।

द्रोरित्येव। द्रुवयम्। "पीतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकम् वयम्।

फले लुक्। ४। ३। १६३।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले। आमलक्याः फलम् आमलकम् (१५)।

प्लक्षादि (१६) भ्योऽण्। ४। ३। १६४।

विधानसामर्थ्यात् न लुक्। प्लाक्षम्।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य। ७। ३। ५।

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च। नैयग्रोधम्।

जम्ब्वा वा। ४। ३। १६५।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात्। जाम्बवम्। पक्षे ओरञ् (५४४सू०)। तस्य लुक्। जम्बु।

लुप् च। ४। ३। १६६।

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात्। लुपि युक्तवत् (५४८सू०)।

---

(१५) आमलकमिति मयटो लुकि लुक् तद्धितलुकीति (५७५सू०) ङीपो लुक् लुका लुप्तत्वात् स्थानिवत्त्वाऽभावेन न यस्येति (१२८सू०) लोपः।

(१६) प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती प्लक्षादिः।

जम्ब्वाः फलञ्जम्बूः । फलपाकशुषा (१७) मुपसंख्यानम् * । व्रीहयः । मुद्गाः । पुष्पमूलेषु बहुलम् * । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्य्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात् क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ।

हरीतक्यादि (१८) भ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरितक्यादीनाम् लिङ्गमेव प्रकृतिवत् (५५१९०) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक् च । ४ ।३।१६८।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च (१९) लुक् । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च (१९) लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

---

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः । लुप इति शेषः ।

(१८) हरितक्यादिः (५५१९०) द्रष्टव्यः ।

(१९) यथासंख्यं यञञोर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः प्रत्यययोर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोश्छयतोरेवेत्याह छयतोरिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्य(१) उपसंख्यानम् * । माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधुः स्वापतेयम् । आहौ(२)प्रभूतमादिभ्यः * । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्य्याप्तिकः । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः(३) * । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौखशायनिकः । आनुशतिकादि । गच्छतौ परदारादिभ्यः * । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । १ ।

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्ज्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ।

---

(१) माशब्द नित्यशब्द कार्य्यशब्द स्वागतादि (अनुपदयुक्तः) माशब्दादिः ।

(२) आहाविति धात्वर्थनिर्द्देशे इक् ।

(३) सुस्नात सुखरात्रि सुप्रभात सुखशयन अनुशतादि सुस्नातादि अनुगत अनुसहस्रादि ।

(४) तेनेति करणे तृतीया दीव्यतीत्यादौ तिङा कर्त्तुरुक्तत्वात्तृचर्य्याक्तितमित्यत्रापि करणे एव तृतीया । अत्र तिङन्ते क्रियाप्राधान्येऽपि ऽपि वृत्तौ न तत्प्राधान्यमित्युक्तमाकरे ।

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्थकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैन्तिड़ीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उड़ुपेन तरति औड़ुपिकः ।

गोपुच्छाट्ठञ् । ४ । ४ । ६ ।

गौपुच्छिकः ।

नौद्व्यचष्ठन् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यान्तरति बाहुका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

आकर्षात् ष्ठल् । ४ । ४ । ९

आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्वात् ङीष् । आकर्षिकी ।

---

(५) संस्कृतमिति विद्यमानस्य उत्कर्षाधानं संस्कारः ।

पर्प्पादिभ्यः (६) ष्ठन् । ४ । ४ । १० ।

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणाट् ठञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् ष्ठन् ।

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् * । श्वगणेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिकी श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-शौवापदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । ४ । ४ । १३ ।

---

(६) पर्प्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल (पादःपच्च) पर्प्पादिः ।

(७) वेतन वाहन अर्द्धवाहन धनुस् दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् पाद उपस्थ उप ॰न उपहस्त वेतनादिः ।

वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः-आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादि(८)भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (९) ष्ठन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विवधात् । ४ । ४ । १७ ।

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एक-देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ।

---

(८) उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक इत्युत्सङ्गादिः ।

(९) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार इति भस्त्रादिः ।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) भ्यः। ४। ४। १९।

अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरम्।

त्रेर्मम्नित्यम् (११)। ४। ४। २०।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम्। पक्त्रिमम्। भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः *। पाकेन निर्वृत्तम्पाकिमम्। त्यागिमम्।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। ४। ४। २१।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२)। अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्।

संसृष्टे। ४। ४। २२।

दध्ना संसृष्टन्दाधिकम्।

चूर्णादिनिः। ४। ४। २३।

---

(१०) अक्षद्यूत जानुप्रहृत जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत अक्षद्यूतादिः।

(११) त्रेरिति त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्वृत्ते मप् योऽयं निर्वृत्ते मप् स त्र्यन्तादेवेत्यर्थः। तेन 'तेन निर्वृत्त'मित्यस्वपदविग्रहः न तु त्र्यन्तस्य प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारलब्धोऽपि वाशब्दो न सम्बध्यते। वृत्तौ तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम्। शब्देन्दु०

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु वचनसामर्थ्यात् प्रथमान्तादेवेति भावः।

चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः।

लवणाल्लुक्। ४। ४। २४।

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः। लवणं शाकम्।

मुद्गादण्। ४। ४। २५।

मौद्ग ओदनः।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते(१३)। ४। ४। २६।

ठक्। दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम्।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते। ४। ४। २७।

ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः। आम्भसिको मत्स्यः।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्(१४)। ४। ४। २८।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्। क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया (१५)। प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः।

---

(१३) व्यञ्जनैरुपसेचनेन मृदूकरणमुपसेकः व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठक्प्रत्ययः।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिकूलानुकूलपर्य्यायास्तद्घटका ईपलोमनु कूलशब्दा अविवक्षितार्थाः।

(१५) क्रियेति अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थतया फलव्यापाराधिकरणयाद्दु द्वितीयेति भावः।

परिमुखञ्च। ४। ४। २९।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः (१६)। पारिपार्श्विकः (१७)।

प्रयच्छति गर्ह्यम्। ४। ४। ३०।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः *। वार्द्धुषिकः (१९)।

कुसीददशैकादशाभ्यां ष्ठन्ष्ठचौ। ४। ४। ३१।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमर्णएवेहापि तद्धितार्थः।

उञ्छति (२०)। ४। ४। ३२।

---

(१६) परैर्वर्जनार्थतया स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः।

(१७) पारिपार्श्विकशब्दः प्रादिसमासात् पार्श्वं परिगतस्य सेवकादेर्वाची।

(१८) द्विगुणार्थमिति औपचारिकादेवायं प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् द्रव्यवृद्ध्यकदानकर्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम्।

(१९) द्रव्यार्थी वृद्धिस्तां प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुषिक इति।

(२०) भूमौ पतितानामेकैकस्योपादानमुञ्छः।

भद्राण्युञ्छति बादरिकः।

रक्षति। ४। ४। ३३।

समाजं रक्षति सामाजिकः।

शब्ददर्दुरङ्करोति। ४। ४। ३४।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः। दार्दुरिकः (२२)।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। ४। ४। ३५।

स्वरूपस्य पर्य्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्य्यायेषु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः।

परिपन्थञ्च(२३)तिष्ठति। ४। ४। ३६।

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात्। पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः।

---

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः। अतैवार्थेऽयं प्रत्ययः साधुः शब्दस्वाभाव्यात् न तु शब्दमात्रोत्पादने तेन शब्दं करोति वर्वर इत्यादौ न प्रत्ययः।

(२२) दर्दुरो भाण्डं "दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयो"रित्युक्तेः।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषो वा निपन्थभावः।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति। ४।४।३७।

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः।

आक्रन्दाट्ठञ्च। ४।४।३८।

अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे। आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४)।

पदोत्तरपदं(२५) गृह्णाति। ४।४।३९।

पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च। ४।४।४०।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः।

धर्मञ्चरति (२६)। ४।४।४१।

धार्मिकः। अधर्माच्चेति वक्तव्यम् *। आधर्मिकः।

प्रतिपथमेति ठंश्च। ४।४।४२।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः।

---

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तत्राता।

(२५) बह्वच्पूर्वान्मा भूदित्येतदर्थं पदान्तमित्यनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम्।

(२६) चरतिरिहासेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशात्कर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो न धार्मिक इत्युच्यते आसेवा च स्वारसिकी प्रवृत्तिः। मनो०

समवायान् समवैति (२७)। ४। ४। ४३।

सामवायिकः। सामूहिकः।

परिषदो ण्यः। ४। ४। ४४।

परिषदं समवैति पारिषद्यः।

सेनाया वा। ४। ४। ४५।

ण्यः स्यात्। पक्षे ठक् (२८)। सैन्याः सैनिकाः।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति। ४। ४। ४६।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०)।

तस्य धर्म्यम्। ४। ४। ४७।

आपणस्य धर्म्यमापणिकम्।

---

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् समवैतीत्यर्थे। बहुवचनादर्थनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेण्धातोः प्रवेशपूर्वकैकीभवनमर्थस्तत्र गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका। विशेष्यानुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता" इत्यादि। मनो०।

(२८) ण्यठकोरनुवृत्त्या द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः। "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरोक्तिस्तु फलितार्थपरा।

(२९) 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्य्याक्षमश्च यः' इत्यमरसंज्ञको लालाटिकः।

(३०) भिक्षुरत्र सन्न्यासी स हि मार्दव्यासपर्य्याप्तदेशपर्य्यन्तमेव पश्यन् दूराच्चक्षुः संयम्य याति।

अण् महिष्यादि(३१)भ्यः। ४। ४। ४८।

महिष्या धर्म्यं माहिषम्। याजमानम्।

ऋतोऽञ्। ४। ४। ४९।

यातुर्धर्म्यं यात्रम्। नराच्चेति वक्तव्यम्*। नरस्य धर्म्या नारी। विशसितुरिड्लोपश्चाञ् वक्तव्यः*। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम्। विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ् वक्तव्यः*। विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्।

अवक्रयः। ४। ४। ५०।

षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे। आपणस्यावक्रय आपणिकः। राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः।

तदस्य पण्यम्। ४। ४। ५१।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः।

लवणाट्ठञ्। ४। ४। ५२।

लावणिकः।

किश(स)रादिभ्य(३२)ष्ठन्। ४। ४। ५३।

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपालि अनुचारक होतृ यजमान महिष्यादिः।

(३२) किश(स)र नरद नलद स्थागलु तगर गुग्गुल उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी किश(स)रादिः। शब्देन्दु०।

किशरं पण्यमस्य किशरिकः। षित्वान्ङीष्। किशरिकी। किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यवाचिनः।

शलालुनोऽन्यतरस्याम्। ४। ४। ५४।

ष्ठन् स्यात्। पक्षे ठक्। शलालुकः (२३)। शलालुकी शालालुकः। शालालुकी। शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः।

शिल्पम्। ४। ४। ५५।

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः (२४)।

मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम्। ४। ४। ५६।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः। झार्झरिकः—झार्झरः।

प्रहरणम्। ४। ४। ५७।

तदस्येत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः।

परश्वधाट्ठञ्च। ४। ४। ५८।

पारश्वधिकः।

---

(२३) शलालुकेत्यत्र इसुसुक्तान्तात्कः (५२८९०) इत्यनेन ठस्य कादेशः।

(२४) मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दो लाक्षणिकः मुख्यार्थे तु न प्रत्ययोऽनभिधानात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादन एव सम्भवतीति मृदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्व एव प्रत्ययः।

शक्तियष्ट्योरीकक्। ४। ४। ५९।

शाक्तीकः। याष्टीकः।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः। ४। ४। ६०।

तदस्येत्येव। अस्ति परलोकः (३६) इत्यं मतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः।

शीलम् (३७)। ४। ४। ६१।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः।

छत्रादि (३८) भ्यो णः। ४। ४। ६२।

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रन्तच्छीलमस्य छात्रः।

कार्मस्ताच्छील्ये। ६। ४। १७२।

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकावव्यये दिष्टशब्दस्य क्लीवतया भाग्यवाचकस्य ग्रहणम्। स्वविषयबुद्धिलाक्षणिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः।

(३६) परलोक इत्यभिधानं स्वभावलब्धम् न तु तस्य वृत्तौ प्रवेशः।

(३७) शीलं स्वभावः। अपूपादिशब्दानां तत्तद्भक्षणादिलाक्षणिकत्वे एव शीलतासम्भवेन तत्रैव प्रत्ययो न तु मुख्यार्थे शब्दस्याभाव्यात्।

(३८) छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिका विशिखा भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र छत्रादिः।

कार्मं इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः कार्मः। नस्तद्धित (२३४पृ०) इत्येव सिद्धे अण्कार्य्यं ताच्छीलिके णेऽपि। तेन चौरी तापसीत्यादि † सिद्धम्। ताच्छील्ये किम् कार्मणः।

कर्म्माध्ययने वृत्तम्। ४। ४। ६३।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः। एकमन्यत्कर्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः।

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्। ४। ४। ६४।

द्वादशाग्न्यिषये। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः।

हितम्भक्षाः। ४। ४। ६५।

अपूपभक्षणं हितमस्मै (३९) आपूपिकः।

तदस्मै दीयते नियुक्तम्। ४। ४। ६६।

अग्रभोजनन्नियतन्दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः।

श्राणामांसौदनाट्टिठन्। ४। ४। ६७।

श्राणा (४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्मै श्राणिकः श्राणिकी। मांसौ-

---

† टिड्ढाणञित्यादिना (२१५पृ०) अणन्तत्वात् ङीप्।

(३९) प्रकृतामपि षष्ठीं हितशब्दयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणमय्य व्याख्यास्मै इति। यद्वा परस्त्वादस्मै इति पदमपकृष्यते।

(४०) उष्णा यवागूः श्राणा।

दनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। मांसौदनिकः मांसिकः। औदनिकः।

भक्तादणन्यतरस्याम्। ४। ४। ६८।

पक्षे ठक्। भक्तं यस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः भाक्तिकः।

तत्र नियुक्तः। ४। ४। ६९।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४१)।

अगारान्ताट्ठन्। ४। ४। ७०।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः।

अध्यायिन्यदेशकालात्। ४। ४। ७१।

निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यात् अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु(४२)व्यवहरति। ४। ४। ७२।

तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशाः वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः सांस्थानिकः।

---

(४१) आकरः खनिर्मण्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः।
(४२) प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्य्यायौ।

निकटे वसति। ४। ४। ७३।

नकटिको (४३) भिक्षुः।

आवसथात्। ४। ४। ७४।

आवसथे वसति आवसथिकः। षित्त्वान्ङीष्। आवसथिकी।

आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे * (४४। षड़िति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त। इति

ठकोऽवधिः समाप्तः।

---

(४३) भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशान्ते वस्तव्यमिति शास्त्रमनादृत्य निकटे वसतीत्यर्थः

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यः ष्ठनिति(६०६पृ०) भस्त्रादिभ्यः ष्ठनिति(६०७पृ०) किशरादिभ्यः ष्ठनिति (६१४पृ०) सूत्रत्रयएव संहितया षत्वसन्देहसम्भवेन तस्यैव परिगणने इतरसूत्रत्रयस्य षित्त्वमनार्षं स्यादिति भ्रमनिरासाय षित्त्वसंग्राहकवार्त्तिकारम्भः। कुसीदसूत्राच्चेति (६१०पृ०) कुसीदसूत्रोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन ष्ठन्ष्ठचाविति उभयग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०पृ०) दशैकादशकीत्युदाहृतम्। एवञ्च सूत्रषट्केन, पूर्वोक्तत्रयेण आकर्षात् ष्ठलिति (६०५पृ०) कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचाविति (६१०पृ०) आवसथात् ष्ठलिति च सूत्रत्रयेणेत्येवं सूत्रषट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठगधिकारे षित इत्यर्थः। तेन नौद्व्यचष्ठन्नित्यत्र (६०५पृ०) षकारः सांहितिक इति बोध्यम्।

—

प्राग्घिताद्यत्।४।४।७५।

तस्मै हितमित्यतः (१२६४०) प्राक् यद् अधिक्रियते।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्।४।४।७६।

रथं वहति रथ्यः। युग्यः। वत्सानान्दमनकाले स्कन्धे यत् काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः। तं वहति प्रासङ्ग्यः।

धुरोयड्ढकौ।४।४।७७।

हलि चेति (१५७४०) दीर्घे प्राप्ते।

न भकुर्छुराम्।८।२।७६।

भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात्। धुर्य्यः। धौरेयः।

खः सर्वधुरात्।४।४।७८।

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः।

एकधुराल्लुक्।४।४।७९।

एकधुरं वहति एकधुरीणः—एकधुरः।

शकटादण्।४।४।८०।

शकटं वहति शाकटो गौः।

हलसीराट्ठक्।४।४।८१।

हलं वहतीति हालिकः। सैरिकः।

संज्ञायाञ्जन्या।४।४।८२।

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या।

विध्यत्यधनुषा। ४। ४। ८३।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत्र धनुःकरणम्। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः।

धनगणं लब्धा। ४। ४। ८४।

तृन्नन्तमेतत्। धनं लब्धा धन्यः। गणं लब्धा गण्यः।

अन्नाण्णः। ४। ४। ८५।

अन्नं लब्धा आन्नः।

वशङ्गतः। ४। ४। ८६।

वश्यः परेच्छानुचारी।

पदमस्मिन्दृश्यम्। ४। ४। ८७।

पद्यः कर्दमः नातिशुष्क इत्यर्थः।

मूलमस्यावर्हि। ४। ४। ८८।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम् आवर्हि येषान्ते मूल्या मुद्गाः।

संज्ञायान्धेनुष्या। ४। ४। ८९।

धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम्। धेनुष्या बन्धके स्थिता।

गृहपतिना(१)संयुक्ते ञ्यः। ४। ४। ९०।

(१) संज्ञायामित्यधिकाराद् दक्षिणाग्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः।

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु(२)। ४। ४। ९१।

नावा तार्यन्नाव्यम्। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यन्धर्म्यम्। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेन आनाम्यं मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यं चेत्रम्। तुलया सम्मितं तुल्यम्।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते। ४। ४। ९२।

धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्।

छन्दसो निर्मिते। ४। ४। ९३।

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः।

उरसोऽण् च। ४। ४। ९४।

चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः।

हृदयस्य प्रियः। ४। ४। ९५।

(२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यञ्च अर्थद्वयार्थं मूलशब्दयोर्नैकशेषः। इह सूत्रे वृत्तौ च यथासंख्यं मितम्। धर्मप्राप्यं धर्मफलं सुखादि। वध्यो वधार्हः। कृष्टभूमिसमीकरणार्थः काष्ठविशेषः (मइ) इति वङ्गे प्रसिद्धनामा सीता। समितः सङ्गतः। कृत्यं वसर्थौ यथायथं बोध्यः। तार्य्यादियोगे यथासम्भवं करणे कर्त्तरि हेतौ तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवेह समर्थविभक्तिरर्थात् लभ्यते।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति (४६५ सू०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षौ । ४ । ४ । ९६ ।

हृदयशब्दात् षष्ठान्ताद्बन्धने यत्स्यादृषिदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ।४।४।९७।

मतं ज्ञानन्तस्य करणभावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ।

अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्म्मणोरिति (५१२सू०) प्रकृतिभावः । कर्म्मण्यः । शरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) भ्यः खञ् ।४।४।९९।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ।

भक्ताण्णः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागात् णोऽपि । पारिषदः ।

कथादि (४) भ्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ।

---

(३) प्रतिजनः इदं युग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः ।

(४) कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद कथादिः ।

कथायां साधुः काथिकः।

गुडादि (५) भ्यष्ठञ्।४।४।१०३।

गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।४।४।१०४।

पथि साधुः पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिस्तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयन्धनम्।

सभाया यः।४।४।१०५।

सभ्यः।

समानतीर्थे वासी।४।४।१०७।

साधुरिति निवृत्तम्। वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः (६)।

समानोदरेशयित ओ चोदात्तः।४।४।१०८।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्य्यो भ्राता।

सोदराद्यः।४।४।१०९।

सोदर्य्यः अर्थः प्राग्वत्। इति

प्राग्घितीयाः समासाः।

---

(५) गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास गुडादिः।

(६) "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु" इत्युक्तेरुपाध्यायस्तीर्थम्।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६२४१०) प्राक् (१) छोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् छस्यापवादः । शङ्कवे हितम् शङ्कव्यम् । (नाभेर्नभश्च ग०) (३) । नभ्योऽक्षः (४) । नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदम् । (शुनः) सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग०) । शून्यम् । शुन्यम् । (ऊधसो ग०) नङ् च । ऊधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्णा ।

विभाषा हविरपूपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

---

(१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु छो विधीयते इत्यर्थस्तु नार्थ एवेह्यावधित्वेन स्वह्यते न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वेति फलितम् । अतः प्राक्क्रीतात् येऽर्थास्तेष्वेवाधिकारः । एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो यदादिश्छं बाधते अन्यथा यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेणोत्पत्तिः स्यात् ।

(२) गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् (नाभेर्नभञ्च) (शुनःसम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) (ऊधसोऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् क्षरवेद बीज दीप्त गवादिः ।

(३) गणसूत्रमाह नाभेर्नभञ्चेति नाभिशब्दात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च ।

(४) नभ्योऽक्ष इति सच्छिद्रो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहमयत्वात् नाभये हितम् ।

(५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावपक्षयोः प्रकृतिभावस्तेन टिलोपो न ।

(६) अपूप तण्डुल अभ्यूष अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप

आमिक्ष्यन्दधि आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः-पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ।

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ।

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु* । नस्यं नाभ्यम् ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ।

यादौ तद्धिते परे शिरः शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु* । शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् * । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थौलशीर्षम् ।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चात् रथ्या । (७) ।

अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ ।

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।५।१।९ ।

किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल (अन्नविकारेभ्यश्च) यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र अपूपादिः । हविर्विशेषेभ्य एभ्यश्च वा यत् ।

(७) यत्प्रकरणे रथाच्च इति वार्त्तिकोक्तेराह चाद् रथ्येति ।

आत्माध्वानौ खे। ५। ४। १६६।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः। आत्मने हितमात्मनीनम्। विश्वजनीनम्। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च एव। विश्वजनीयम्। पञ्चजनादुपसंख्यानम् *। पञ्चजनीनम्। सर्वजनाट्ठञ् खश्च *। सार्वजनिकः-सर्वजनीनः। महाजनाट्ठञ् *। माहाजनिकः। मातृभोगीणः पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्य्यादणत्वञ्च *। आचार्य्यभोगीनः।

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। ५। १। १०।

सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् *। सर्वस्मै हितं सार्वम्-सर्वीयम्। पुरुषाद्वधविकारसमूहे तेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्येदमित्यणि प्राप्ते (५८२सू०)। पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् (६००सू०) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५२४सू०) प्राप्ते। "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवे"ति माघः। तेन कृते (५८३सू०) ग्रन्थेऽणि प्राप्ते। अग्रन्थे तु प्रासादादाव प्राप्त एवेति विवेकः।

मान(ण)वचरकाभ्यां खञ्। ५। १। ११।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम्। चारकीणम्।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। ५। १। १२।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात्। अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यन्दारु।

छदिरुपधिबलेर्ढञ् । ५ । १ । १३ ।

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात् स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ।

ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ५ । १ । १४ ।

छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्म्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यञ्चर्म्म ।

चर्म्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्म्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्घ्रेत्र इदम् बार्ध्रं चर्म्म । वारत्रञ्चर्म्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति तेनेह न प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ढञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

---

(८) स्यादित्यर्थद्योतनाय शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तदनु-शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्वतेष्ठञ्। ५। १। १८।

तेन तुल्यमिति (६५०सू०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते।

आऽर्हादगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणाट्ठक्। ५। १। १९।

तदर्हती (६४०सू०) त्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा।

असमासे निष्कादि (३) भ्यः। ५। १। २०।

आऽर्हादित्येतत् तेन क्रीतमिति(६२४सू०) यावत् समदशसूत्रा मनुवर्त्तते। निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु। नैष्किकम्। समासे तु ठञ्।

---

(१) वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन वत्यर्थेष्वेवास्योपस्थानादपवादविषये नास्य प्रवृत्तिः।

(२) सङ्ख्यापरिमाणशब्दौ 'ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वत इति' वार्त्तिकोक्तौ पारिभाषिकौ ग्राह्यौ। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुलाकोटिदेशे आरोपादुन्मीयते येन पलादिना ऊर्द्ध्वारोपात् तदुन्मानम्। येन प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतः परिमाणं तत् सर्वतो मानात् परिमाणम्। आयामो दैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश्च येन हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम्। सर्वत उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता सङ्ख्या द्वित्वादिरित्यर्थः।

(३) निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि निष्कादिः। अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः। ७। ३। १७।

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ। परमनैष्किकः असंज्ञेति किं पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्। तदस्य परिमाणमिति(६३८पृ०)ठञ्। असमासग्रहणं ज्ञापकम्भवति इत्यतः(४)प्राक् तदन्त विधिरिति तेन सुगव्यम् यवापूप्यादि। इत (५) ऊर्द्धन्तु संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि। पारायणिकः द्वैपारायणिकः। अलुकीति किम् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६)। द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् (६३२पृ०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत्। किं तु ठञ्। द्विशौर्पिकम् (७)।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। ७। ३। २६।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च। अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम् आर्द्धद्रौणिकम्।

परिमाणवाची पटिशब्दः सङ्ख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे निषेधार्थम् इतरेषामप्राप्ते चायमारम्भः।

(४) इत्यतः एतत् सूत्रात् प्रत्यासत्त्या पञ्चमाध्यायोक्तेष्वेव। अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य(२१पृ०)उक्तस्य विरलविषयत्वापत्तेः।

(५) इतः असमासे इति सूत्रादूर्द्ध्वमार्हीयेऽनार्हीये चेत्यर्थस्तदाह प्राग्वतेरिति। तच्चालुकीति लुगन्तायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः।

(६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्तप्रकृतिः शूर्पादञन्यतरस्यामिति (६३२पृ०) प्राप्तयोः ठञञोरध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना (६३२पृ०) लुक्करणात्।

(७) द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विगुं प्रतिनिमित्तत्वाभावात् लुगभावः। परिमाणान्तस्य त्वुत्तरपदवृद्धिः।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिदादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् आर्द्धकौडविकम् । तपरः किम् अर्द्धखार्य्याभवा अर्द्धखारी । अर्द्धखारीभार्य्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति(४०८पृ०)पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते ।५ । १ । २१ ।

शतेन क्रीतं शतिकम् शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् ।५।१ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः बहुकः । त्यन्तायास्तु (८) । साप्ततिकः । शदन्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिड्वा । ५।१ । २३ ।

वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।५।१ ।२४ ।

(८) अर्थवत्स्तिशब्दस्य ग्रहणात् अत्यवयवतिशब्दस्य न प्रतिषेधस्तेन कतिक इत्यादिसिद्धिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायान्तु विंशतिकः । त्रिंशतिकः ।

कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ।

टो ङीबर्थः इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः कंसिकी । अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् * । अर्द्धिकः (९) अर्द्धिकी । कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा * । कार्षापणिकः कार्षापणिकी प्रतिकः प्रतिकी ।

शूर्पादञन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ।

शौर्पम्-शौर्पिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।५।१।२७।

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतम् शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५।१ ।२८।

अध्यर्द्ध (१०) पूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।५। १ ।२९ ।

---

(९) अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धे रूढ़स्तेनावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न शङ्क्यम् ।

(१०) अध्यारूढ़मर्द्धं यस्मिन् तदध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । मादिभ्यो भातुजस्य (४०१प्र० ९.) अनेनास्य साधुत्वम् ।

लुग् वा स्यात्। अध्यर्धकार्षापणम्-अध्यर्धकार्षापणिकम्। द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम्। औपसंख्यानिकस्य (६२२४०) टिठनो लुक्। पत्ते अध्यर्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। अध्यर्धसहस्रम्-अध्यर्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम्।

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। ५। १। ३०।

लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्-त्रिनैष्किकम्। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्*। बहुनिष्कम्-बहुनैष्किकम्।

बिस्ताच्च। ५। १। ३१।

द्वित्रिबहुपूर्वात् विस्तादार्हीयस्य लुग् वा स्यात्। द्विविस्तम्-द्विवैस्तिकमित्यादि।

विंशतिकात् खः। ५। १। ३२।

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव। अध्यर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्।

खार्य्या ईकन् ५। १। ३३।

अध्यर्धखारीकम्। द्विखारीकम्। केवलायाश्चेति वक्तव्यम्*। खारीकम्।

पणपादमाषशताद्यत्। ५। १। ३४।

अध्यर्धपण्यम्। द्विपण्यम्। अध्यर्धपाद्यम्। द्विपाद्यम्। द्व

पादः पदिति (१०८पृ०) न, यस्येति (१२०पृ०) लोपस्य स्थानिवद्भावात् पद्यत्यतदर्थ (४६६पृ०) इत्यपि न प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्।

खार्याद्वा। ५।१।३५।

यत् स्यात्। पक्षे ठञ् तस्य लुक्। अध्यर्द्धखार्यम् अध्यर्द्धखारम्।

द्वित्रिपूर्वादण् च। ५।१।३६।

खार्यादित्येव। चाद्यत्। तेन त्रैरूप्यम्। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति (१३०पृ०) पर्युदासादादिवृद्धिरेव। द्वैखारम्-द्विखार्यम्-द्विखारम्। इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषाम् समर्थविभक्त्योऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते।

तेन क्रीतम् (११)। ५।१।३७।

ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतम् गौपुच्छिकम्। साप्ततिकम्। प्रास्थिकम्। ठक्। नैष्किकम्।

इद्गोण्याः। १।२।५०।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि। लुक् तद्धितलुकीति (५७५पृ०) लुकोऽपवादः। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः।

---

(११) तेनेति करणे तृतीया द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणं क्रयस्तेनेति करणस्य धात्वर्थघटके द्रव्यएवान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४पृ०) इत्यनेन तु नास्य गतार्थता मूलसमधनस्य मूल्यपदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न भवति तस्य कार्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।५।१।३८।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः-शत्यो † धनपतिसंयोगः। शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् *। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् *। सान्निपातिकम्।

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।५।१।३९।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा। गव्यः। द्व्यचः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः किम् विजयस्य वैजयिकः। असंख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम्। सप्तकम्। प्रास्थिकम्। खारीकम्। अश्वादि (१३) आश्विकम्। आश्मिकम्। ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् *। ब्रह्मवर्चस्यम्।

पुत्राच्छ च ।५।१।४०।

चाद्यत्। पुत्रीयः—पुत्र्यः।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। ५ ।१।४१।

---

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामेदं फलं दमवाप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोग इति कैयटः।

† शताच्च ठन् यतावित्यनेन (६२१९०) ठन् यतौ।

(१३) अश्व अश्मन् गण ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु अश्वादिः।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु(५८१पृ०)पठ्यते।

तस्येश्वरः।५।१।४२।

तत्र विदित इति च।५।१।४३।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः। पार्थिवः

लोकसर्वलोकाट्ठञ्।५।१।४४।

तत्र विदित इत्यर्थे। लौकिकः। अनुशतिकादि (५८१पृ०) त्वादुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः।

तस्य वापः।५।१।४५।

उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम्। प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम्। द्रौणिकम्। खारीकम्।

पात्रात् ष्ठन्।५।१।४६।

पात्रस्य वापः क्षेत्रम्पात्रिकम्। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः।

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते।५।१।४७।

वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम्। पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः-शत्यः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम् ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेचा मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः। रक्षानिर्वेश्यो राजभागः

शुल्कः। सक्तोच उपदा। चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्*। प-
ञ्चास्मै वृद्धादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। सममब्राह्मणे‡
दानमितिवदधिकरणविवक्षया वा।

पूरणार्द्धाट्ठन्।५।१।४८।

यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन्
दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो
रूपकस्यार्द्धे रूढ़ः।

भागाद्यच्च।५।१।४९।

चाट्ठन्। भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे रूढ़ः। भागो वृद्ध्यादि-
रस्मिन् भाग्यम्-भागिकम् शतम्। भाग्या-भागिका विंशतिः।

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः।५।
१।५०।

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्प्रकृ
तिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति
वा वांशभारिकः। ऐक्षुभारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य
व्याख्यान्तरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि(१५)भ्य इति। भार
भूतान् वंशान् हरति वांशिकः। ऐक्षुकः।

---

‡ कृतेऽस्मिन्निति सप्तमीसमर्थनायाह सममित्यादि।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते
प्रत्येकं सम्बन्धविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम्।

(१५) वंश कुटज वल्वज मूल स्थूण (स्थूणा) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु
खट्वा वंशादिः।

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। ५। १। ५१।

यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः। द्रव्यकः।

सम्भवत्यवहरति पचति। ५।१। ५२।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्मिन् (१६) समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमवहरति (१७) उपसंहरति पचति वेत्यर्थः। तत्पचतीति द्रोणादण् च*। चाट्ठन्। द्रोणम्पचतीति द्रौणी द्रौणिका।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्।५।१।५३।

पक्षे ठञ्। आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना आढकिकी। आचितीना आचितिकी। पात्रीणा पात्रिकी।

द्विगोःष्ठंश्च। ५। १। ५४।

आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाद्यन्ताद् द्विगोःसम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्याध्यर्धेति(६३२पृ०)लुक् षित्वान्ङीष्। द्व्याढकिकी द्व्याढकीना। द्विगोरिति(२२०पृ०)ङीप् द्व्याढकी। द्व्याचितिकी द्व्याचितीना। अपरिमाणेति (१८)।

---

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्ज्जनधारणं सम्भवतेरर्थः अतः सकर्मकतया तदित्यनुवृत्त्या लभ्या द्वितीयाऽत्र समर्थविभक्तिर्न विरुध्यते इति द्योतयन्नाह स्वस्मिन्निति।

(१७) कृत्स्नस्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति।

(१८) अपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकीति (२२०पृ०) सूत्रे आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति न ङीबिति भावः।

ङीब्निषेधात्। द्वाचिता। द्विपालिकी द्विपालीणा द्विपाञ्ची।

कुलिजाल्लुक्खौ च। ५।१।५५।

कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। लुगभावे ठञः श्रवणम्। द्विकुलिजी द्वैकुलिजिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी।

सोऽस्यांशवस्नभृतयः। ५।१।५६।

अंशो भागः। वस्नं मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः।

तदस्य परिमाणम् (१९)। ५।१।५७।

प्रस्थम्परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः।

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ५।१।५८।

पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। तत्र संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। यद्वा द्वेरकयोरितिवत् (९७पृ०) संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाणमेषामिति वा। सङ्घे-पञ्चकः। सूत्रे-अष्टकं पाणिनीयम्। सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम्। पञ्चकमध्ययनम् (२०)। स्तोमे ड्विधिः *। पञ्चदश मन्त्राः

---

(१९) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु विशेषपरिमाणं परसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः।

परिमाणमस्य पञ्चदशः। सप्तदशः। एकविंशः। सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१)।

पङ्क्ति (२२) विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तत्यशीति नवति शतम्। ५। १। ५९।

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते।

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा। ५। १। ६०।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः। दशत्। पक्षे पञ्चकः। दशकः

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण्। ५। १। ६२।

त्रिंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् त्रैंशानि। चात्वारिंशानि।

तदर्हति। ५। १। ६३।

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम्। ५। १। ६४।

---

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रूढः समूहमात्रे लाक्षणिकः। मन्त्रसमूहः प्रत्ययार्थः। स्तोमःस्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमुदायपरम्।

(२२) पङ्क्तिशब्दो नानार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादकछन्दसि, क्रमसन्निवेशरूपश्रेण्यां, दशसङ्ख्यायाञ्च वर्त्तते। द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिरित्येवं विग्रहः।

(२३) छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थसम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण सम्प्रश्न विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग वा) छेदादि।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम्। छेदन्नित्यमर्हति छैदिको वेतसः छिन्नप्ररूढत्वात्। (विराग विरङ्ग वा ग०)। विरागन्नित्यमर्हति वैरागिकः-वैरङ्गिकः।

शीर्षच्छेदाद्यच।५।१।६५।

शिरश्छेदन्नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शैर्षच्छेदिकः। यङ्कोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते।

दण्डादि (३४) भ्यो यत्।५।१।६६।

एभ्यो यत् स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः। अर्घ्यः। वध्यः।

पात्राद्घंश्च।५।१।६८।

चाद्यत्। तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः-पात्र्यः।

कडङ्करदक्षिणाच्छ च।५।१।६९।

चाद्यत्। कड़ङ्करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयोगौः। कड़ङ्कर्य्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः।

स्थालीबिलात्।५।१।७०।

स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः-स्थालीबिल्याः पाकयोग्या इत्यर्थः।

---

(३४) दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भग इभ भङ्ग दण्डादिः।

* कड़ङ्गर इति केचित् पठन्ति कड़ङ्गिरतीति खच् नि०। "नीवारपाकादि कड़ङ्गरीयै" रित्युदाहरन्ति च।

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । ५ । १ । ७१ ।

यथासंख्यं स्तः । यज्ञं, ऋत्विजश्चार्हतीति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः । यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्* । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ।

आर्हीयाणाष्ठगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः ।

अतः परं ठञेव ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । ५ । १ । ७२ ।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणम् यज्ञविशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

संशयमापन्नः (१) । ५ । १ । ७३ ।

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमन-

---

(२५) द्वादशानामिति ठक्, यत्, छ, अण्, अञ्, छन्, ठन्, कन्, ख, डण्, घ, खञ्, य, इत्येषामेतत्प्रकरणस्थानां तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषविहितानामित्यर्थः अत्राप्यधिकारत्वात् ठञनपवादविषये प्रवर्त्तत एव ।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे लाक्षणिकोऽतः सन्दिह्यमाने एवास्य प्रवृत्तिर्न तु सन्दिहाने । अतः प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं सांशयिकत्वादिति प्राचीनोक्तिः ।

मर्हतीति च* वक्तव्यम् * । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः ।

पथः ष्कन् । ५ । १ । ७५ ।

षोऽन्तोऽर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पन्थानम् नित्यम् गच्छति । पथः पन्थ च (५७४४सू०) इत्यनेन पन्थादेशे कृते णः । पान्थः । पान्था ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् * । वारिपथिकम् ।

कालात् । ५ । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८सू०) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ।

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ।

---

(२) तेनेति करणे तृतीया चातुरर्थ्यान्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु (५४२सू०) कर्त्तरीत्यनयोर्विशेषः ।

(३) तमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्त्ताध्येषणेऽपि तत्फलीभूताध्ययनक्रियाव्याप्तेः व्याप्तत्वोपचारात्, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेर्वा

अधीष्टःसत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्म्मकरः । मासं(४)भूतो । मासिकीव्याधिः । मासं भावी मासिकउत्सवः ।

मासाद्वयसि यत्खञौ (५) ५ । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः ।

द्विगोर्य्यप् । ५ । १ । ८२ ।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः

षण्मासाण्ण्यच्च । ५ । १ । ८३ ।

वयसीत्येव यबप्यनुवर्त्तते । चाट्ठञ् । षण्मास्यः षाण्मास्यः षाण्मासिकः ।

अवयसि ठंश्च । ५ । १ । ८४ ।

चात् ण्यत् । षण्मासिकीव्याधिः-षाण्मास्यः ।

समायाः खः । ५ । १ । ८५ ।

समामधीष्टो भृतोभूतोभावी वा समीनः ।

प्रवेशात् यावत्कालाध्येयणाभावेऽपि प्रयोगः । यावत्कालमध्ययनाध्येषणे क्रियेते तावन्मात्रकालवाचकात्तु नायं प्रत्ययः ।

(४) निर्वृत्तादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूत इत्येव सम्बध्यते नार्थान्तरमित्युदाहरति मासं भूत इति ।

(५) खञो ञित्करणं वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिना(४०८पृ०)पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ।

द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ।

समायाःख इत्येव । तेन परिजय्येत्यतः (६१६पृ०पं०) प्राङ्निर्वृ-त्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः ।

रात्र्यहःसंवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ।

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः(६) । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । द्विसंवत्सरीणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य(७)च ।७।३।१५।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः 'परिमाणान्तस्येत्येव (६३०पृ०) सिद्धे संवत्सरग्रहणम्परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षाल्लुक् च । ५ । १ । ८८ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा लुक् । त्रीणि च रूपाणि । द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवार्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

---

(६) द्व्यहीन इति तद्धितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र समासान्तस्य जायमानतयाऽहन्शब्दान्तद्विगोरभावात् ।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति अचेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६पृ०) नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् ।

र्षिकः। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (९) हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः(१०)। परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः (६३०सू०)। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किम्। पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्। तद्धितान्तः ॐ संज्ञा। द्वैशाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः।

चित्तवति नित्यम्। ५। १। ८९।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५। १। ९०।

बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते।

तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्। ५। १। ९३।

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यङ्कार्य्यम् सुकरं वा मासिकम्।

---

(९) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थस्तेन न प्रत्ययार्थो भविष्यत्तेति भावः।

(१०) द्विवार्षिको मनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र नित्यपदोपादानं भूतक्षेपेऽर्थे एव नित्यं लुकोविधानार्थं तेनात्र भविष्यत्त्वस्य गम्यमानतया न लुक्।

ॐ तद्धितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति नोत्तरपदवृद्धिः।

तदस्य ब्रह्मचर्यम्। ५। १। ९४।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः। मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्य्यम्। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् *। महानाम्न्यो नाम किया मघवन्नित्याद्या ऋचः तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य महानाम्निकः (१२)। हरदत्तस्तु भस्याढ इति (४०६४०) पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे *। तत्रभव इत्यर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि। अण् संज्ञायाम् *। चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी अणन्तत्वान्ङीप् (२१५४०) पौर्णमासी आषाढी।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। ५। १। ९५।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी।

तत्र च दीयते कार्य्यम्भववत्(१३)। ५। १। ९६।

प्रावृषि दीयते कार्य्यं वा प्रावृषेण्यम्। शारदम्।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णोऽवधिः।

---

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्य्यं चेत् तत्कालपरिच्छेद्यमित्यर्थे इत्यर्थः।

(१२) महानाम्निक इति संज्ञात्वादभाषितपुंस्कत्वाच्च न पुंवद्भावः।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यथाऽकालास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। ते च कालाट्ठञित्यादौ (५६८४०) उक्ताः।

व्युष्टादि(१)भ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ।

व्युष्टे दीयते कार्य्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८ ।

यथाकथाचेत्य व्ययस्य (२) संघातात्तृतीयान्ताद्धस्त शब्दाच यथासंख्यं णयतौ स्तः । अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाच दीयते कार्य्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्य्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्य्यं वा हस्त्यम् ।

सम्पादिनि । ५ । १ । ९९ ।

तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्म्मवेषाद्यत् । ५ । १ । १०० ।

कर्म्मणा सम्पादि कर्म्मण्यम् शौर्य्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि(३)भ्यः । ५ । १ । १०१ ।

---

(१) व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ अस्तरण संग्राम सङ्घात अग्निपद पीलुमूल प्रवास उपवास व्युष्टादिः ।

(२) अव्ययस्येति वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि प्रत्यय इति भावः ।

(३) सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग सम्पराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास सङ्घात संवेष संवास सम्मोदन सक्तु (मांसौदनाद्विग्रहीतादपि) सन्तापादिः ।

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। सांग्रामिकः।

योगाद्यच्च। ५। १। १०२।

चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः-यौगिकः।

कर्मण उकञ्। ५। १। १०३।

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्।

समयस्तदस्य प्राप्तम्। ५। १। १०४।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्।

ऋतोरण्। ५। १। १०५।

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवम्।

कालाद्यत्। ५। १। १०७।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम्।

प्रकृष्टे ठञ्। ५। १। १०८।

कालादित्येव तदस्येति च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम्।

प्रयोजनम् (४)। ५। १। १०९।

तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम्। प्रयोजनं फलं कारणञ्च।

---

(४) स्वर्गादिभ्यो यदिति भाष्योक्तेः स्वर्गं प्रयोजनमस्येति स्वर्ग्यमित्यादि। स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन स्वर्गादिः।

विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः ।५।१।११०।

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः (५)। आषाढो दण्डः । चूड़ादिभ्य उपसंख्यानम् *। चूड़ा-चौडम् । श्रद्धा-श्राद्धम् ।

अनुप्रवचनादि(६)भ्यश्छः ।५।१।१११।

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् ।५।१।११२।

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

ऐकागारिकट् चौरे ।५।१।११३

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ।

आकालिकडाद्यन्तवचने ।५।१।११४।

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । आकालाट्ठंश्च*। आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णोऽवधिः * ।

---

(५) मन्थोदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयोरेतौ रूढौ ।

(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण अनुप्रवचनादिः ।

तेन तुल्यं(१) क्रिया चेद्वतिः ।५।१।११५।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेदिति किम् गुणतुल्ये मा भूत । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्येव ।५।१।११६।

मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः।

तदर्हम्(३)।५।१।११७।

---

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः। वतिप्रत्यय-प्रकृतेस्तत्कर्तृकक्रियायां लक्षणा तथा च ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः। अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽप्यवयवेष्वपि वर्त्तते इत्युक्तम्। समुदायश्च

'तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्रयं ब्राह्मणकारकम्।
तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणसङ्घातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कथमुक्तं त्रिकमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य सङ्घातैकदेशतया तत्परत्वेऽप्यवयवपरत्वमिति तदाशयः। अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं तेन पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति महानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं प्राचीनैरुदाह्रियतेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु महानसवदिति वतिप्रयोगानुपपत्त्या असाधुरेव।

(२) तत्र तस्येति। द्रव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायायमारम्भस्तेन क्रियेति नानुवर्त्तते।

(३) तदर्हमित्यत्र तद्योगे षष्ठ्या अनिर्देशेन तद्योगषष्ठ्या अनित्यत्वं ज्ञापितं तेन 'धार्यैरामोदमुत्तममिति' भट्टिः सङ्गच्छते।

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते। क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते। तेनेह न राजानमर्हति छत्रम्।

तस्य भावस्त्वतलौ। ५।१।११९।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः। गोर्भावः गोत्वम् गोता। त्वान्तं क्लीबन्तलन्तं स्त्रियाम्।

आ च त्वात्। ५।१।१२०।

ब्रह्मणस्त्व(६५८४०)इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्म्मणि विधानार्थं। चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि (५८१४०) समावेशार्थः स्त्रियाभावः स्त्रैणम् स्त्रीत्वम्-स्त्रीता। पौंस्नम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकत रस लसेभ्यः। ५।१।१२१।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः। चतुरादीन्

---

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्त्तन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः करणार्थकघञन्त इत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकार इति मुख्यविशेष्यांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः। स च तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे सति विशेष्यभूतार्थबोधनाय शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम्। तच्च क्वचित्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः क्वचिच्च संसर्गस्य यथा राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धपाककर्त्तृत्वसंसर्गादेः। अतएव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचोक्तम् एवञ्च वृत्तौ प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याप्युपलक्षणम्।

र्णवित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। नञ्पूर्वात् किम्
बार्हस्पत्यम्। तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवः सन्तीत्यपटु-
स्तस्य भावः आपटवम्। अचतुरेति किम् आचतुर्य्यम्।
आसङ्गतम्। आलवण्यम्। आवव्यम्। आयुष्यम्। आक
ल्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिज्वा। ५। १। १२२।

वावचनमणादिसमावेशार्थम्।

र ऋतो हलादेर्लघोः। ६। ४। १६१।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु परतः।

टेः। ६। ४। १५५।

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थ
वम्। म्रदिमा-मार्दवम्।

वर्णदृढादि (६) भ्यः ष्यञ्च। ५। १। १२३।

चादिमनिच्। शौक्ल्यम् शुक्लिमा। दार्ढ्यम्। पृथु मृदु

---

(५) पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड
दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ
प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु पृथ्वादिः। अत्र ये इगन्ता लघुपूर्वा-
स्तद्रप्रभृतयस्तेभ्यः, बहुलादिषु गुणवचनेषु ष्यञः, बालवत्सादिषु
वयोवचनेभ्यणश्च समावेशार्थं वाकार इत्यर्थः।

(६) दृढ़ दृढ़ परिवृढ़ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र लृष्ट लवण ताम्र
शीत उष्ण जड़ बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (वेर्यातलाभमतिमनः
शारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन दृढादिः। गुणवचनत्वादेव
सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्।

श्यगक्षगष्टढपरिवृढानामिव रत्वम् *। द्रढिमा। पो ङीपर्थः। औचिती। याथाकामी।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च। ५।१।१२४।

चाद्भावे। जड़स्य कर्म भावो वा जाड्यम्। मूढ़स्य भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। अर्हतोनुम् च (वृ०)। अर्हतोभावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती ❀। ब्राह्मणादिराकृतिगणः।

यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण। ७।३।३१।

नञःपरयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्य्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथा भावः आयथातथ्यम्-अयाथातथ्यम्। आयथापुर्य्यम्, अयाथापुर्य्यम्। आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। चतुर्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् *। चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम्। त्रैस्वर्य्यम्। षाड़्गु-

(७) ब्राह्मण वाड़व माणव (अर्हतोनुम् च) चोर धूर्त्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अचेतस संवादिन् संवेशिन् सम्भाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल चेतस मिश्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गड्डुल दायाद विशस्तिः विषम विपात निपात (सर्व्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च) शौटीर ब्राह्मणादिराकृतिगणः। तेन औचितीत्यादि सिद्धम्।

❀ ष्यञः षित्त्वात् ङीषि यलोपे नुमि रूपसिद्धम्।

(८) चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक चतुर्वर्णादिः।

ण्यम्। सैन्यम् सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम् त्रैलोक्यमित्यादि। सर्व्वे वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः। सर्वादेरिति(५४।४०)लुक्। सएव सार्ववेद्यः। (चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिः ग०)। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५।

नेतिसङ्घातग्रहणम्। स्तेन चौर्य्ये पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति।

सख्युर्य्यः। ५।१।१२६।

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्। दूतवणिग्भ्याञ्च *। दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्। वणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याञ्चेति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) वाणिज्यमपि।

कपिज्ञात्योर्ढक्। ५।१।१२७।

कापेयम्। ज्ञातेयम्।

पत्यन्तपुरोहितादि(६)भ्यो यक्।५।१।१२८।

सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। (राजाऽसे ग०)। राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म वा

(६) पुरोहित (राजाऽसे) ग्रामिक पिण्डिक सुहित बाल मन्द खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक

राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४पृ०) ष्यञ्। आधिराज्यम्।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि(१०)भ्योऽञ्। ५।१।१२९।

प्राणभृज्जातिः। आश्वम्। औष्ट्रम्। वयोवचनम्। कौमारम् कैशोरम्। औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्। सौष्ठवम्। दौष्ठवम्।

हायनान्तयुवादि (११) भ्योऽण्। ५।१।१३०।

द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। श्रोत्रियस्य लोपश्च ग०)। श्रौत्रम्। कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-क्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४पृ०) च पठ्यन्ते। कौशलम् कौशल्यमित्यादि।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। ५।१।१३१।

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम् कथं काव्यम् कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४पृ०) ष्यञ्।

धूर्त्तिक अज्ञानिक ऋत्विक पुलिक त्रविक खलिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक ᳚रच सूचक नास्तिक अजानिक पाकार नागर चूड़िक पुरोहितादिः।

(१०) उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू (सुभग मन्त्रे) उद्गात्रादिः।

(११) युवन् स्थविर होतृ यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतुक श्रमण कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय दुर्हृद् सुहृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस (हृदयाऽसे) कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ (श्रोत्रियस्य लोपश्च) युवादिः।

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ५। १। १३२।

रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। सहायाद्वा *। साहाय्यम्-साहायकम्।

द्वन्द्वमनोज्ञादि(१२)भ्यश्च। ५। १। १३३।

शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु।५।१।१३४।

अत्याकारोऽधिक्षेपस्तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान् वा। गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन विकत्थते इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः।

होत्राभ्यश्छः। ५। १। १३५।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् मैत्रावरुणीयम्।

ब्रह्मणस्त्वः। ५। १। १३६।

होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वम्। नेतिवाच्ये त्वचनन्तलौ बाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता।

नञ्स्नञोरधिकारः (१३) समाप्तः।

---

(१२) मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामषण्ड ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र मनोज्ञादिः।

(१३) (४८१पृ०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्नञौ भवनादित्यधिकारः।

धान्यानाम्भवने (१) क्षेत्रे खञ्। ५। २।१।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानाम्भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्।

व्रीहिशाल्योर्ढक्। ५। २। २।

व्रैहेयम्। शालेयम्।

यवयवकषष्टिकाद्यत्। ५। २। ३।

यवानाम्भवनं क्षेत्रं यव्यम्। यवक्यम्। षष्टिक्यम्।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।५।२।४।

यद्वा स्यात्। पक्षे खञ्। तिल्यम्-तैलीनम्। माष्यम्-माषीणम्। उम्यम्-औमीनम्। भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम्। अणव्यम्-आणवीनम्।

सर्व्वचर्म्मणः कृतः (२) खखञौ। ५। २।५।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्समासः। सर्वश्चर्म्मणा कृतः। सर्वचर्मीणः सार्वचर्म्मीणः।

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः(४)खः। ५।२।६।

---

(१) धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः। भवतिरिहोत्पत्तिपरः।

(२) करणार्थेतृतीयैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्धितार्थः।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो न तूत्तरपदेन चर्मणेत्यसामर्थ्यादत्र कथं वृत्तिरित्याशङ्क्याहासामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे न प्रत्यय इति भावः।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादिरिति वृत्तिकारः। वस्तुतो दृश्यतेऽवा-

मुखस्य सदृशं यथा मुखप्रतिबिम्बनिपातनात्सादृश्ये (५) अव्ययीभावः। समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्तलोपो निपात्यते। यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात्। सर्वं पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्म्मीणः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः।

आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८।

पादस्याग्रम्प्रपदन्तन्मर्य्यादीकृत्य आप्रपदम्। आप्रपदीनः पटः।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु।५।२।९।

अनुरायामे सादृश्ये वा। अनुपदम् बद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शन इत्येव न्याय्यम् तेन "यथामुखीनः सीतायाः" इति संयुगे "सम्मुखीनं त"मिति च भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते।

(५) यथाऽसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम्।

(६) समशब्दस्येति आभिमुख्यार्थकसमुपसर्गपूर्वकात्तु प्रत्ययो नेष्यते।

(७) सर्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे पात्रान्तात् प्रथमेत्याशयेनाह पथ्याद्यन्तादिति। व्याप्तिकर्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति।

(८) अनुशब्दस्यायामार्थत्वे पदसम्बन्धिदैर्घ्योपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पदसदृशीत्यर्थः सादृश्यञ्च तुल्यपरिमाणत्वेन।

उपानत्। सर्व्वान्नानि भक्षयति सर्व्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः (९) स्थलविशेषः तं नेयः। अयानयीनः शारः।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५। २। १०।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्त्वं § निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गन्तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्य्यम्। कथम्पारोवर्य्यवदिति असाधुरेव खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी। ५।२।११।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः। अवारीणः (१०)। पा-

---

(९) आनीयन्ते शरा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम्। द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो ग्राह्याः स्वत्रासपार्श्वस्यप्रथमकोष्ठपर्य्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वेऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते। तत्रायं विशेषः 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते'' इत्युक्तदिशाऽवसेयः। परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्वादिशावाप्यितकोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात्। असहायस्तु हन्यते इत्यर्थः प्रतिरोधाजनक इत्यर्थः। शृणन्ति हिंसन्ति परस्परं द्यूतकारा एभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः।

§ अवरस्यादेरिति शेषः।

(१०) अवारपारेति विगृहीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीण इति।

रीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशङ्गन्तेत्यर्थः । अनुकामङ्गामी अनुकामीनः यथेष्टङ्गन्ता ।

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा येव प्रतिवर्षं प्रसूयते' । प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः * । समांसमां विजायते समायां समायां वा ।

अद्यश्वीना (१३) ऽवष्टब्धे । ५ । २ । १३ ।

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वड़वा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् आसन्नमित्यर्थः ।

आगवीनः । ५ । २ । १४ ।

आङ्पूर्वाद्गोः कर्म्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्प्पण पर्य्यन्तं यः कर्म्म करोति स आगवीनः ।

---

(११) विपूर्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाव्यापकत्वाभावेनात्यन्तसंयोगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तम्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोप इति तथा च समायां समायामिति स्थिते पूर्वपदस्य यमात्रलोपे समामिति स्थितमुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति (२२०पृ०) विभक्ति लुक् ।

(१२) वार्त्तिके यलोप उभयपदे बोध्यस्तेन सूत्रे समांसमामिति निर्देशः सङ्गच्छते इति भावः ।

(१२) अद्यश्वीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्वीनो गोसमूह इति प्रयोगात् । अवष्टब्धमासन्नमित्यर्थः ।

अनुग्वलङ्गामी । ५ । २ । १५ ।

अनुगु गोः पश्चात् पर्य्याप्तंयथा गच्छति सोऽनुगवीनोगोपालः

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः (५।१२सू०)आत्माध्वानौ खे(६।७सू०)इतिसूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः-अभ्यमित्र्यः—अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ।

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्य्ययोः । ५ । २ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् तत्साधनत्वात्तद्वन्नोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ।

---

(१४) शालाकूपशब्दौ तत्प्रवेशपतनयोर्लाक्षणिकौ एतत्प्रत्ययान्तौ चानयोः रूढाविति बोध्यम् ।

व्रातेन जीवति। ५। २। २१।

व्रातेन शरीरायासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः।

साप्तपदीनं सख्यम्। ५। २। २२।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्। ५। २। २३।

ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवमीतम्।

तस्य पाकमूले पील्वादि(१६)कर्णादि(१७)भ्यः कुणब्जाहचौ। ५। २। २४।

पीलूनाम्पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्।

पक्षात्तिः। ५। २। २५।

मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते। पक्षस्य मूलम्पक्षतिः।

तेन वित्तश्चुञ्चुप्च(न)णपौ। ५। २। २६।

---

(१५) नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो व्रातस्तत्कर्मैवेह व्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम्।

(१६) पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः।

(१७) कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः।

यकारः प्रत्ययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः विद्याच(न:)णः।

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह(१८)।५।२।२७।

असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना। नाना।

वेः शालच्छङ्कटचौ।५।२।२८।

क्रियाविशिष्ट (१९) साधनवाचकात् स्वार्थे एतौ स्तः। विस्तृतम् विशालम्। विशङ्कटम्।

सम्प्रोदश्च कटच्।५।२।२९।

सङ्कटम्। प्रकटम्। उत्कटम्। चाद्विकटम्। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् *। अलाबूनां रजः अलाबूकटम्। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः *। गवां स्थानं गोगोष्ठम्। सङ्घाते (२०) कटच् *। अवीनां सङ्घातः अविकटः। विस्तारे पटच् *। अविपटः। द्वित्वे गोयुगच् *।

---

(१८) न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याशयेनाहासहार्थे इति तदेव व्याचष्टे पृथग्भावे इति। तेन क्रियासहयोगे विगतइत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः।

(१९) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्बोधनयोग्यादेव प्रत्यय इत्याशयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन पक्षिवाचकात् विशब्दात् न प्रसङ्गः।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिशब्दग्राह्यबोधकवार्त्तिकान्याह संघात इति अप्रहृतावयवः समूहः संघातः, प्रहृतावयवस्तु विस्तारइत्यनयोर्भेदः। एतौ च प्रत्ययौ सामूहिकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ।

द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् (२१) षट्त्वे षड्गवच्* । अश्वषड्गवम् । स्नेहे तैलच्* । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ* । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

अवात्कुटारच्च । ५ । २ । ३० ।

चात्कटच् । अवाचीनः (२२) अवकुटारः । अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ।

अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

नेर्विड़ज्विरीसचौ (२३) । ५ । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरीसम् ।

इनच्पिटच्चिकचि च । ५ । २ । ३३ ।

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ* ।

---

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वयं युग्ममित्यादिवत् संघा-तप्राधान्यादेकवचनत्वम् ।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः ।

(२३) नेर्विड़जित्यत्र नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निविड़ाः केशा इत्यादिप्रयोगात् कर्षे तु मण्डूकप्लुत्या संबध्यते ।

चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी * । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । चुलच् * । चुल्लः ।

उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । पर्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका । आरूढस्थलमधित्यका ।

कर्मणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

तदस्य सञ्जातन्तारकादि (२६) भ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ।

---

(२४) आसन्नं समीपमारूढमुच्चम् संज्ञायामित्यनुवृत्तस्य फलमाह पर्वतस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

(२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावान्न ठस्येकादेशः ।

(२६) तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व मुकुर हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्न तन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः ।

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितन्नभः। आकृतिगणोऽयम्।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।५।२।३७।

तदस्येत्यनुवर्त्तते। ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। प्रमाणे लः (२८) शमः। (२९)। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यम् (३०) द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां (३१) संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः * शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रः। वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ *। तावदेव तावद्द्वयसम् तावन्मात्रम्।

पुरुषहस्तिभ्यामण् च।५।२।३८।

---

(२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ प्रत्ययौ उन्मानादेव "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम" इत्युक्तेः मात्रच्तु परिमाणसामान्यात् तेनोरुमात्रं प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धम्।

(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् "आयामस्तु प्रमाणं स्या"दित्युक्तं गृह्यते। प्रमाणे वर्त्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थस्तेन द्वयसचो न लुक् यस्योर्द्ध्वमानोत्तरविहितत्वात्।

(२९) शमः परिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शम इति शमादीनां ऊर्द्ध्वाधोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्दघ्नञोरेवोत्पत्स्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः। शब्देन्दु०

(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते तेन एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणात्स्य द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते। शब्देन्दु०।

(३१) प्रमाणेति तेनोन्मानात्संशयेऽपि न मात्रच्। शमः स्याद्वेति संशयः।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् हस्तिद्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ।

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषान्ते कति । कियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । ५ । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयन्दारु ।

द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ।

द्वयम् द्वितयम् । त्रयम् त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ।

---

(३२) द्वत्रेकयोर्व्याप्यसंख्याभावेन संशयाऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्यसंख्यानान्त्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वर्त्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्येत्यर्थे तयबित्यर्थः । अवयवस्यात्वानुद्भूतावयवभेदोऽपि समुदायस्तेन सुनित्रयं बहुतयमित्यादि सिद्धम् ।

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्। स चाद्युदात्तः (२४)। उभयम्।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः।५।२।४५।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम्। शतसहस्रयोरेवेष्यते नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशतौ। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह। एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते।

शदन्तविंशतेश्च (२५)। ५। २। ४६।

डः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्। विंशम्।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट्।५।२।४७।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (२६) सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यवानान्द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित्-द्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम्। गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहि-यवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरम्पच्यते तैलेन।

---

(२४) उदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्तस्य तु चित्त्वेनैव सिद्धेः सर्वो-दात्तत्वन्तु अनुदात्तं पदमित्यादिना (७५२८५०) निषिद्धमिति भावः।

(२५) अन्तशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम् एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम्।

(२६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-स्येति च(६६६५०)मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म-कनिमाने वर्त्तमानाद् गुणगतसंख्यावाचकाद् मयडित्यर्थः निमाननिमेय-

तस्य (३७) पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरण एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ।

डटो मडागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात् किम् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ।

एषां थुगागमः स्याड्डटि । षणाम् पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः चतुर्थः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च * । तुरीयः । तुर्य्यः ।

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ।

डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथ इत्यादि ।

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ।

डटीत्येव । यावतिथः ।

द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

योर्भागरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्याया आधिक्ये निमेयस्यैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्त्तते अत्र संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोग्रहणम् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(३८) बहायवाची द्वितीयशब्दस्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमनेन कर्त्तव्य न तस्य बाधुत्वं पूरणार्थलाभाबात् ।

तेः समसारणञ्च। ५। २। ५५।

तृतीयः।

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५। २।५६।

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः-विंशः। एकविंशतितमः-एकविंशः।

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च।५।२।५७।

शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेरतएव डट्। मासतमः।

षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः। ५। २। ५८।

षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्पएव। एकषष्टः। एकषष्टितमः।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः। ५। २। ५६।

मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् †। वारवन्तीयं साम।

अध्यायानुवाकयो ‡र्लुक्। ५। २। ६०।

मत्वर्थस्य छस्य। अतएव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पे न लुक्। गर्द्दभाण्डः-गर्द्दभाण्डीयः।

विमुक्तादिभ्यो(३८)ऽण्। ५। २। ६१।

---

† एकदेवताक ऋक्समुदायः सूक्तम्।

‡ वेदभागभेदः अनुवाकः।

(३८) विमुक्त देवासुर रक्षोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसद् वसु

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। दैवासुरः।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन्। ५। २। ६२।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः।

तत्र कुशलः पथः। ५। २। ६३।

वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथिकः।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन्। ५। २। ६४।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः। आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषः।

धनहिरण्यात् कामे। ५। २। ६५।

काम इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः।

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। ५। २। ६६।

मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्व सत्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णु उर्वशी वृत्रहन् विमुक्तादिः। विमुक्तादयः शब्दपराः।

(४०) गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्य स्वरेष्ठ देवीधियः रक्षोहणयुञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु गोषद इत्यादि। गोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम्। गोषदादयश्च शब्दपराः।

(४१) आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय चय विजय जय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि आकर्षादिः।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तत्पर इत्यर्थः।

उदराट्ठगाद्यूने। ५। २। ६७।

अविजिगीषौ ठक् स्यात्। कनोऽपवादः। उदरे प्रसितः औदरिकः बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः। आद्यूने किम् उदरकः उदरपरिमार्ज्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः।

सस्येन परिजातः। ५। २। ६८।

कन् स्मर्य्यते न तु ठक्। सस्यशब्दोगुणवाची न तु धान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरम्। सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः।

अंशं हारी। ५। २। ६९।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः।

तन्त्रादचिरापहृते। ५। २। ७०।

तन्त्रकः पटः प्रत्यग्र इत्यर्थः।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। ५। २। ७१।

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः। अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः। अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते।

शीतोष्णाभ्याङ्कारिणि। ५। २। ७२।

शीतङ्करोतीति शीतकः अलसः (४२)। उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ।

अध्यारूढ़शब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ।

अनुकाभिकाभीकः कमिता । ५ ।२। ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः। अभिकामयते अभिकः अभीकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ।

अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।५।२।७६।

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनन्दम्भः(४३)तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ ।२ ।७७।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा। द्वितीयकम्-द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक् *। षष्ठेन रूपेण (४४)। गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः।

---

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्त्तत इत्याशयेनाहालस इत्यादि। अलसोहि कार्य्यकरणकाले शीतबाधामिव सूचयन् तत्र न प्रवर्त्तते शीघ्रकारी इतरस्तु सत्यपि शीते तदगणयित्वैव उष्णमिव सूचयन् कार्य्ये प्रवर्त्तते।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चभिः रूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च शब्दावृत्तिः।

स एषां ग्रामणीः। ५। २। ७८।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः। त्वत् काः। मत् काः।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे। ५। २। ७९।

शृङ्खलकः करभः।

उत्क उन्मनाः। ५। २। ८०।

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन्। उत्कः-उत्कण्ठितः।

कालप्रयोजनाद्रोगे। ५। २। ८१।

कालवचनात्(४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे। द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णङ्कार्य्यमस्य उष्णकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य।

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्। ५। २। ८२।

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात्। यत् प्रथमान्तमन्नं चेत् प्रायविषयन्तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्वाच्यः *। वटकिनी।

कुल्माषादञ्। ५। २। ८३।

---

(४५) कालवचनादिति कालबोधकपूरणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्य्यं वेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनोदाहरति प्रयोजनमिति।

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी।

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। ५। २। ८४।

श्रोत्रियः। वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः।

श्राद्धमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ। ५। २। ८५।

श्राद्धी-श्राद्धिकः।

पूर्वादिनिः। ५। २। ८६।

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी।

सपूर्वाच्च। ५। २। ८७।

कृतपूर्वी।

इष्टादि(४७) भ्यश्च। ५। २। ८८।

इष्टमनेन इष्टी। अधीती।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि। ५। २। ८९।

---

(४६) श्राद्धशब्देन तत्साधनद्रव्यमभिधीयते न तु पितृउद्देश्यकत्यागस्तस्य भोजनासम्भवात्।

(४७) इष्ट पूर्त्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरचित परिरचित अर्च्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान अनुगणित आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुपठित व्याकुलित इष्टादिः।

† लोकेऽपि परिपन्थिनृशब्दस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपीदं सूत्रमत्र प्रसङ्गात् दर्शितम्।

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपद्यन्वेष्टा । ५ । २ । ९० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदी ।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ९१ ।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्य्य इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ९३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्त्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (४९) । ५ । २ । ९४ ।

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गे (५०) ऽस्तिविवक्षायाम्भवन्ति मतुबादयः ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ।

---

(४८) कर्त्रधिष्ठितमेवेन्द्रियं व्याप्रियतेऽतः तस्य लिङ्गमनुमापकम् ।

(४९) 'शैषिको मतुवर्थीयः शैषिको मतुवर्थिकः । सरूपःप्रत्ययोनेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते,, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न, एवं सप्तम्यर्थमत्वर्थीयात् सप्तम्यर्थो न, 'सरूपोनेष्ट' इत्युक्तेर्भिन्नरूपस्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोग एवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्ड एव प्रयोगो न तु दण्ड

मतुप्। रसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्(५१)। रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव गुणाद् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्।

तसौ मत्वर्थे।१।४।१९।

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे। वसोः सम्प्रसारणम् (१८७पृ०) विदुषान्। गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो लुगिष्टः *। शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः।८।२।९।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादि (५३) वर्ज्जात्परस्य

इत्तिदशखस्वामिन्यपीति। अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विहितास्ते भूमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः। तत्र भूम्नि यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः। निन्दायां ककुदावर्त्तिनी कन्या कुलक्षणवती। प्रशंसायां रूपवान् सुरूपः। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षा नित्यनिर्य्यासयुक्ताः। अतिशायने उदरिणी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः।

(५१) भाष्ये "दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी वै रूपिणीत्युक्तत्वादत्रान्यपदं ठनिनिभिन्नपरमिति कल्पनम्। वस्तुतः गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमात् रसिको नट इत्यादौ रसस्यालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणीत्यत्र रूपस्य सौन्दर्य्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः। किन्तु रूपी घटोऽनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणिवाचकेभ्य एव शुक्लादिशब्देभ्यो न तु गुणमात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः।

(५३) यव दल्भि ऊर्म्मि भूमि कृमि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि (व्रजि) ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु, मधु आकृतिगणोऽयम् यवादिः।

मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्।

झयः। ८।२।१०।

झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्। विद्युत्वान्।

संज्ञायाम्। ८।२।११।

मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति (६७८४०) दीर्घः।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८।२।१२।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्म्मणो नलोपाभावो णत्वञ्च। चर्म्मण्वती नाम नदी। चर्म्मवत्यन्यत्र।

उदन्वानुदधौ च। ८।२।१३।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाञ्च। उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।५।२।९६।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः । आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति' (८।४।६०) स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

सिध्मादि (५४) भ्यश्च । ५ । २ । ९७ ।

लच्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनिठनौ न । (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०) । वातूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ९८ ।

आभ्यां लच्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ९९ ।

चाल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्त्तते । फेनिलः-फेनलः-फेनवान् ।

---

(५४) सिध्म गडु मणि नाभि वीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मांस (पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च) (जटाघटाकटाकालाः क्षेपे) पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।५।२।१००।

लोमादि(५५)भ्यः शः। लोमशः-लोमवान्। रोमशः-रोमवान्। पामादि(५६)भ्यो नः। पामनः। (अङ्गात् कल्याणे ग०)। अङ्गना। (लक्ष्म्या अच्च ग०)। लक्ष्मणः। (विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०)। विषुणः। पिच्छादि(५७)भ्य इलच्। पिच्छिलः-पिच्छावान्। उरसिलः-उरस्वान्।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः।५।२।१०१।

प्राज्ञो व्याकरणं(५८) प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्च्चः। वृत्तेश्च* वार्त्तः।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी।५।२।१०२।

विनीन्योरिकारौ नकारपरित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्री।

पन्थि श्री कुश धारा वर्त्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड (क्षुद्र जन्तूपतापयोश्च) सिध्मादिः।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु लोमादिः।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु वलि सामन् ऊष्मन् कृमि (अङ्गात्कल्याणे) (शाकोपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्म्या अच्च) पामादिः।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक भ्रुवक (जटाघटाकालाःक्षेपे) वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा पिच्छादिः।

(५८) व्याकरणमिति गुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्तृकर्मणोः कृतीति (२००पृ०) षष्ठी तु नेह प्रवर्त्तते कृतीत्युक्त्या कृतपूर्व्वी कटमित्यादिवत् तद्धितयोगे (२००पृ०) तन्निरासस्योक्तत्वात्।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति। सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम्।

अण् च। ५। २। १०३।

योगविभाग उत्तरार्थः। तापसः। साहस्रः। ज्यौत्स्नादि(५८)भ्य उपसंख्यानम् *। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः।

सिकताशर्कराभ्याञ्च। ५। २। १०४।

सैकतो घटः। शार्करः।

देशे लुबिलचौ च। ५। २। १०५।

चादण् मतुप् च। सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकतिलः-सैकतः-सिकतावान्। एवं शर्करेत्यादि।

दन्त उन्नत उरच्। ५। २। १०६।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः। ५। २। १०७।

ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः मुष्करः। मधु माधुर्य्यं मधुरः। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् *। खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः। नगपांशुपाण्डुभ्यश्च *। नगरम्। पांशुरः। पाण्डुरः। पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव। कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्च *। कच्छुरः।

---

(५८) ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्पविपादिका ज्योत्स्नादिः।

द्युद्रुभ्यां मः। ५। २। १०८।

द्युमः। द्रुमः।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। ५। २। १०९।

प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम्। केशवः-केशी-केशिकः-केशवान्। अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते *। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च *। अर्णवः।

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ५। २। ११०।

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम्-गाण्डीवम् अर्जुनस्य धनुः। अजगवम्पिनाकः।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। ५। २। १११।

काण्डीरः। आण्डीरः।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५। २। ११२।

रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति (४७६९०) दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते *। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वले इत्यत्र(४६९९०)संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः।

दन्तशिखात्संज्ञायाम्। ५। २। ११३।

दन्तावलो हस्ती। शिखावलः केकी।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज्जस्विन्नूर्ज्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५। २। ११४।

मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्त्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रम्। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जसो वलच्। अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि। ऊर्जस्वी-ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्तिस्तु चिन्त्या ऊर्जस्वतीति वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्। मलिनः। ईमसच्च। मलीमसः।

अत इनिठनौ (६०)। ५। २। ११५।

दण्डी-दण्डिकः।

व्रीह्यादि(६१) भ्यश्च। ५। २। ११६।

व्रीही व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः॥ अन्येभ्य उभयम्।

तुन्दादिभ्य इलच्च। ५। २। ११७।

---

(६०) एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविन्युक्तेः नयी घटीत्यादि न

(६१) व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड़वा कुमारी नौ वीणा वलाका यवखद नौ कुमारी (शीर्षान्नञः) व्रीह्यादि। नौकुमार्य्योर्द्विकार्थो गणे द्विधा पाठः।

चादिनिठनौ मतुप् च। तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान्। उदर पिचण्ड यव व्रीहि (स्वाङ्गाद्विवृद्धौ)। विवृद्धुपाधिकात्। स्वाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः। विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान्।

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्।५।२।११८।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौशतिकः। गौसहस्रिकः।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्।५।२।११९।

निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः।

रूपादाहतप्रशंसयोर्य्यप्।५।२।१२०।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः। आहतेति किम् रूपवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः।

अस्मायामेधास्रजो विनिः।५।२।१२१।

यशस्वी-यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादि (६८४पृ०) पाठादिनिठनौ। मायी-मायिकः। क्विन्नन्तत्वात् (१६५पृ०) कुः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च *। आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् *। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलवर्हाभ्यामिनच् *। फलिनः। वर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् *। इनिठनौ मतुप् च। हृदयालुः-हृदयी-हृदयिकः-हृदयवान्।

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने *। शीतन्न सहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितञ्चीति (उ२८।पृ०) रक्। तृप्रः पुरोडाशः तन्न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः *। हिमं न सहते हिमेलुः। बलादूलः *। बलन्न सहते ब लूलः। वातात्समूहे च *। वातन्न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप् पर्वमरुद्भ्याम् *। पर्वतः। मरुत्तः।

ऊर्णाया युस्। ५। २। १२३।

सिध्मादित्वम् ऊर्णायुः। अत्र छन्दसीति ‡ केचिदनुवर्त्तयन्ति युक्तञ्चैतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि(६८८पृ०)त्यत्रैवो-र्णाग्रहणं कुर्य्यात्।

वाचो ग्मिनिः। ५। २। १२४।

वाग्मी।

आलजाटचौ बहुभाषिणि। ५। २। १२५।

कुत्सित इति वक्तव्यम् *। कुत्सितम्बहु भाषते वाचालः। वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मी।

(स्वामि) स्वादामिन्नैश्वर्य्ये। ५। २। १२६।

ऐश्वर्य्यवाचकात् स्वशब्दात् मत्वर्थे आमिन्। स्वामी।

अर्शआदि (६२) भ्योऽच्। ५। २। १२७।

---

‡ बहुलं छन्दसीत्यतः (उ०५०५पृ०) सूत्रादितिशेषः।

(६२) अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अघ कर्द्दम अम्ल लवण (स्वाङ्गाद्धीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराकृतिगणः।

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः। आकृतिगणोऽयम्।

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः।५।२।१२८।

द्वन्द्वः कटकवलयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापो रोगः। कुष्ठी। किलासी। गर्ह्यमनिन्द्यम् ककुदावर्त्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः। प्राण्यङ्गान्न। पाणिपादवती। अत इत्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्।

वातातीसाराभ्यां कुक् च।५।२।१२९।

चादिनिः। वातकी। अतिसारकी। रोगे चायमिष्यते। नेह। वातवती गुहा।। पिशाचाच्च॰। पिशाचकी।

वयसि पूरणात्।५।२।१३०।

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः। ठन्बाधनार्थमिदम्। वयसि किम्। पञ्चमवान् ग्रामः।

सुखादि (६३) भ्यश्च।५।२।१३१।

इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। (माला क्षेपे ग॰)। माली।

धर्मशीलवर्णान्ताच्च।५।२।१३२।

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी।

---

(६३) सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र, आस्र आस्र अलीक करुणा सोढ़ प्रतीप शील हल (माला क्षेपे) क्षपण प्रणय दल कक्ष सुखादिः।

हस्ताज्जातौ। ५। २। १३३।

हस्ती। जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। ५। २। १३४।

वर्णी।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे। ५। २। १३५।

पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे किम्। पुष्करवान् करी। बाह्रूरुपूर्व्वपदाद्बलात्*। बाहुबली। ऊरुबली। सर्व्वादेश*। सर्व्वधनी। सर्व्वबीजी। अर्थाच्चासन्निहिते (६५)*। अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्(६६)। तदन्ताच्च* धान्यार्थी। हिरण्यार्थी।

बलादि(६७)भ्यो मतुबन्यतरस्याम्। ५।२।१३६

बलवान्-बली। उत्साहवान्-उत्साही।

---

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड़ कपित्थ विस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् पुष्करादिः।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची। कालतोऽसासन्निधिर्न्नतु देशतस्तत्र विरोधादसीत्यस्यासम्बन्ध इत्यप्राप्ते विधानम्।

(६६) अर्थवानिति "अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रानुपहतश्च य" इत्युक्तेरर्थसमर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः।

(६७) बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्दास शिखा कुल चूड़ा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध बलादिः॥

संज्ञायां मन्माभ्याम्। ५। २। १३७।

मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी। संज्ञायाङ्किम्। सोमवान्।

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। ५। २। १३८।

कंशमिति मान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे। आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः। युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः (६८)। कँव्वः। कम्भः। कँय्युः। कन्तिः। कन्तुः। कन्तः। कँय्यः। शँव्वः। शम्भः। शँय्युः। शन्तिः। शन्तुः। शन्तः। शँय्यः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ।

तुण्डिवलिवटेर्भः। ५। २। १३९।

वृद्धा नाभिस्तुण्डिः। मूर्द्धन्योपधोऽयमिति माधवः। तुण्डिभः। वलिभः। वटिभः। पामादित्वात्(६८१पृ०)वलिनोऽपि।

अहंशुभमोर्युस्। ५। २। १४०।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे। शुभमिति शुभे। अहंयुः अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः *।

इति मत्वर्थीयाः।

---

(६८) तेन खिति चेति (५३५पृ०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्य्यमिति भावः।

(६९) वा पदान्तस्येति (६१पृ०) सूत्रेणेति शेषः।

प्राग्दिशो विभक्तिः (१)। ५। ३। १।

दिक्शब्देभ्य (१९५१०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-संज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च (४८८१०) निवृत्तम्। वेति त्वनुवर्त्तत एव।

किं-†-सर्व्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः।५।३।२।

किमः सर्व्वनाम्नो बहुशब्दाच प्राग्दिशोऽधिक्रियते।

इदम इश्।५।३।३।

प्राग्दिशीये परे।

एतेतौ रथोः।५।३।४।

इदम्शब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोऽपवादः।

एतदोऽन्।५।३।५।

योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदः एतेतौ स्तो रथोः। अन् एतद इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्व्वादेशः। नलोपः प्रातिपदि-कान्तस्य (१०६१०)।

सर्व्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि।५।३।६।

---

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसिलादौ त्यदाद्यत्वमेतदन्तात् विभक्तात्रतुल्यमित्तिच।

(२) स्वार्थिका इति प्रायेणेति शेषः स्वकीयप्रकृतेरर्थे भावा इत्यर्थः तसिलादी-नामर्थनिर्द्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः॥

† सर्व्वनामत्वेनैव प्राप्तौ द्व्यादिपाठात् पर्य्युदासे किमः पृथग्ग्रहणम्।

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम् ।

तसेश्च । ५ । ३ । ८ ।

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थञ्च वचनम् ।

पर्य्यभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ।

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ।

त्रलोऽपवादः । इशादेशः † । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ।

---

† इदम इशिति (६६५०) सूत्रेणेति शेषः ।

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् ।

क्वाति ।७।२।१०५।

किमः कादेशः स्यादति । क्व । कुत्र ।

वा ह च च्छन्दसि ।५।३।१३।

कुहस्थः कुह जग्मथुः ।

एतदोऽश् त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।२।४।३३।

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।५।३।१४।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तत्रभवान् । तम्भवन्तम् ततोभवन्तम् तत्रभवन्तम् एवन्दीर्घायुः (३) । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।५।३।१५।

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले । सदा * सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् सर्वत्र देशे ।

---

(३) ततो दीर्घायु स्तत्र दीर्घायुः । ततो देवानां प्रियः तत्र देवानां प्रियः ।

* सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६८०पृ०) सादेशः ।

इदमो र्हिल्। ५। ३। १६।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। हस्यापवादः। अस्मिन् काले एतर्हि। काले किम् इह देशे।

अधुना। ५। ३। १७।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश् (६९१पृ०) यस्येतिलोपः (१२९पृ०)। अधुना।

दानीं च। ५। ३। १८।

इदानीम्।

तदो दा च। ५। ३। १९।

तदा तदानीम्। तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्।

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्। ५। ३। २१।

कर्हि कदा यर्हि यदा। तर्हि तदा। एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यःपरुत्परार्य्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। ५। ३। २२।

एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावो द्यस्चाहनि। समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च वत्सरे। पूर्वस्मिन् वत्सरे परुत्। पूर्वतरे वत्सरे परारि। इदमइश् (६९०पृ०) समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे। अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि।

इदमोऽश् (६५८पृ०) इश। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योऽहन्येद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः *। उभयद्युः।

प्रकारवचने थाल्। ५। ३। २३।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे। तेन प्रकारेण तथा। यथा।

इदमस्थमुः। ५। ३। २४।

थालोऽपवादः। एतदोऽपि वाच्यः *। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्।

किमश्च। ५। ३। २५।

केन प्रकारेण कथम्।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः।

---

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन सूत्रे प्रकारेतिपदं तद्विशिष्टपरम्। समानस्य भेदको विशेषः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्युक्तमित्युक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्।

दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। ५।३।२७।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्।

पूर्व्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्। ५।३।३९।

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययःस्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर् अध् अव इत्यादेशाः स्युः।

अस्ताति च। ५।३।४०।

अस्तातौ परे पूर्वादीनाम्पुरादयः। स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात्। अधः-अधस्तात्। अवः-अवस्तात्।

विभाषाऽवरस्य। ५।३।४१।

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा। अवस्तात् अवरस्तात्। एवन्देशे काले च। दिशि रूढेभ्यः किम् ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्। पूर्वं ग्रामङ्गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम् पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति † ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। ५।३।२८।

अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः।

---

† परत्वादपवादत्वाच्च असेरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य न बाधकत्वमित्याह अस्ताति चेति।

विभाषा पराऽवराभ्याम्। ५। ३। २९।

परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्।

अञ्चेर्लुक्। ५। ३। ३०।

अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि (२१५१०)। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक्। उदक्। एवन्देशे काले च।

उपर्युपरिष्टात्। ५। ३। ३१।

अस्तातेर्विषये। ऊर्द्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि-उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा।

पश्चात्। ५। ३। ३२।

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये।

उत्तराधरदक्षिणादातिः। ५। ३। ३४।

उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५। ३। ३५।

उत्तरादिभ्य एनप् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये। पञ्चम्यन्तं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः।

दक्षिणादाच्। ५। ३। ३६।

अस्तातेर्विषये। दक्षिणा वसति। अपञ्चम्या इत्येव। दक्षिणादागतः।

आहि च दूरे। ५। ३। ३७।

दक्षिणाद्दूरे (१) आहि च स्यात्। चादाच्। दक्षिणाहि-दक्षिणा।

उत्तराच्च। ५। ३। ३८।

उत्तराहि। उत्तरा।

संख्याया विधार्थे धा। ५। ३। ४२।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्द्धा। पञ्चधा।

अधिकरणविचाले च। ५। ३। ४३।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु।

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्। ५। ३। ४४।

---

(१) दूरे अवधेरवधिमतश्चेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अनुवर्त्तिष्यमाणस्याप्यस्य तथैवार्थः।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः स च शब्दस्वाभाव्यात् क्रियाविषयक एवेत्याह क्रियेति।

(३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह सङ्ख्यासन्निधानात् सङ्ख्याविषयकमित्याह द्रव्यस्येति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारात्तद्द्योतयन्नाह एकं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः।

ऐकध्यम् एकधा (४)।

द्वित्र्योश्च धमुञ्। ५। ३। ४५।

आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा। द्वैधम् द्विधा। त्रैधम्। त्रिधा। धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् *। द्वैधानि त्रैधानि-

एधाच्च। ५। ३। ४६।

द्वेधा। त्रेधा।

याप्ये (५) पाशप्। ५। ३। ४७।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः।

पूरणाद्भागे (६) तीयादन्। ५। ३। ४८।

द्वितीयो भागो द्वितीयः। तृतीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः *। द्वैतीयीकः द्वितीयः। तार्तीयीकः-तृतीयः। न विद्यायाः *। द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि। ५। ३। ४९।

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पञ्चमः।

---

(४) अधिकरणविचाले इत्यनुवर्त्तते यद्यप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिमेकधा कुरु इत्यादिस्थलेऽप्यस्य साधुत्वम्।

(५) याप्यं कुत्सितम् यस्मादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायामयं साधुस्तेन वैद्य आचारेण दुःशीलत्वात् कुत्सित इत्यभिप्राये न। तस्मि-न्नायः प्राक्पाशप इति (२०३५०) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयम्।

(६) पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः।

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठोभागः षाष्ठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानञ्चेत् । अष्टमोभागः पश्वङ्गञ्चेत् । ञस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् षष्ठः-षाष्ठः । अष्टमः-आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । ५ । ३ । ५२ ।

चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्वे (८) चरट् । ५ । ३ । ५३ ।

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ।

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कृष्णस्य भूत-

---

(७) असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रसिद्धत्वात् सङ्ख्यावाचकस्यैव मा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघे बहुवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाच्चरडित्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वे सम्बन्धेऽर्थे या षष्ठी तदन्तात् स्वार्थे प्रत्ययः । अतएव न स्वार्थिकप्रकरणविरोधः ।

पूर्वो गौः कृष्णरूप्यः-कृष्णचरः । तसिलादिषु (३५४०) रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय(१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेन आढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिङश्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४।११।

किमएदान्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामु स्यादद्रव्य

---

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशयकर्त्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराभिभावकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि तथात्वमिति बोध्यम् गोतम इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतस्तथात्वाभावेऽपि तत्सहचरितवाहदोहनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य तथात्वम् । एवञ्च तमबादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेण (८५४०) तिङ्सामातिपदिकस्वादप्राप्ते तिङ इति वचनम् ।

प्रकर्षे। किन्तमाम्। प्राह्णेतमाम् (१२)। उच्चैस्तमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु। उच्चैस्तम (१२) स्तरुः।

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।५।३।५७।

द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्तव्ये (१४) चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः।

अजादी गुणवचनादेव।५।३।५८।

इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। पटिष्ठः-पटीयान्। नेह पाचकतरः। पाचकतमः।

---

(१२) प्राह्णेतमामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वाच्च तत्र द्रव्यप्रकर्षः।

(१३) उच्चैस्तम इति पतोच्चत्वगुणवत्पर उच्चैःशब्दः। द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम्। अत एवाद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षौ द्रव्यविषय इति कैयटः। उच्चैस्तरामित्यत्र तु अधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैःशब्दस्ततोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वेनैव तस्य भानात् 'सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमिहोच्यते' इत्युक्तेः सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम्। सर्वनाम्ना तदादिना इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमिति तदर्थः।

(१४) द्व्यर्थप्रातिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरापेक्षयातिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। नतरामित्यादौ नञर्थाभावगतस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नितरामित्यादौ च निशब्दद्योत्यार्थप्रकर्षस्यैव द्योतनात्, तद्बिति विवेचनीयम्।

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ।

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ।

तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ।

तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ।

इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२९०पृ०) । ज्यायान् ।

वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

---

(१५) अयञ्च प्रकृतिभावोऽल्लोपोऽन इति (१०५पृ०) नस्तद्धिते इति (२२४पृ०) यस्येति चेतीति (१२८पृ०) टे, (१४०पृ०) रित्येतत्प्रकरणस्य लोपमात्रस्य च बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिलोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ नलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ।

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसुनि । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् (६५४पृ०) । ह्रसिमा । क्षेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणाम्प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुनि । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिचि (६५४पृ०) प्रेमेत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः * । भूमा । भूयान् ।

इष्ठस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ।

* आदेः परस्य (२८पृ०) इत्युक्तेरादिलोपः ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

युवाल्पयोःकनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि ।

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ।

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपप् । ५ । ३ । ६६ ।

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तम्पचति पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्पब्देश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ।

---

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे रूपबित्यर्थः । प्रशंसा चात्र परिपूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्मनिष्ठा वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । एवञ्च प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनन्तु तत्सापेक्षमिति तस्येहाननुवर्त्तनेन न गतार्थता शङ्क्या ।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पबादय इत्यर्थः । गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुडधर्म्मस्य सादृश्यलक्षणया द्राक्षायां वृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्म्मस्य च माधुर्यादेरीषदसमाप्तत्वं चैव बोधः । यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्येषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रत्यय इति निष्कर्षः । कल्पबादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यलिङ्गत्वमपि वक्ष्यते ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ।५।३।६८।

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव (१९) न तु परतः । ईषदूनः । पटुः । बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६९ ।

प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ।

---

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्राधान्येऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्वयानुपगमेऽपि प्रत्ययार्थसत्त्वगतौत्सर्गिकमेकवचनं, क्लीवत्वञ्च अतः पचतीरूपं पचन्तिरूपमित्येव प्रयोगः प्रथमान्तोपस्थाप्यकर्तृप्राधान्यवादिनां लिङ्गसंख्यान्वयसम्भवेन पचतीरूपावित्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्त्वित्यत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र पुरस्तादित्यावर्त्यते तेन पुरस्तात् बहुच उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृतेर्ये लिङ्गसंख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव बहुच उत्पत्तौ स्तः बहुचश्च प्रकृतेः प्रागेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्तौ विहितानामन्येषां प्रत्ययानामभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तथाच बहुचि बहुगुडो द्राक्षा बहुदधि नर इत्येवं प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ तु स्वार्थिकत्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति सामान्यतोऽभिहितम् ।

(२०) प्रकारश्चात्र सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि ग्राह्यम् ।

प्रागिवात्कः। ५। ३। ७०।

इवे प्रतिकृताविव्यतः (६५४पृ०) प्राक् काधिकारः।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। ५। ३। ७१।

तिङश्चे (७००) त्यनुवर्त्तते।

कस्य च दः। ५। ३। ७२।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च।

अज्ञाते। ५। ३। ७३।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१)। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्* (२२)। युवकयोः। आवकयोः। युष्मकासु। अस्मकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि किम् त्वयका। मयका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः*। मित्त्वादन्त्यादचः (२६पृ०) परः। तूष्णीकामास्ते। शीले को मलोपश्च*। तूष्णींशीलः। तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकित्। हिरकुत्।

कुत्सिते। ५। ३। ७४।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३)।

---

(२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाज्ञातत्वमाक्षिप्यते। अज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहः।

(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयमन्येषां सर्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति।

(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण वस्तु कुत्स्यते तद्धर्मयुक्तार्थवाचकात् क इत्यर्थः। अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ।

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थम् वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ।

सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कन्प्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः गुड़काः एहकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात् प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे (२४)ऽपीति विशेषः ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । ५ । ३ । ७८ ।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५) ।

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ।

अस्मिन् प्रकरणे(२६)यः ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

---

(२४) परम्परेति अनुकम्प्यमानपुत्रादेर्धानादिदानेन परितोषणात् धानादेरपि अनुकम्प्यमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तत्वम् ।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ चेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रथमं बुद्धौ सन्निधापिततया तदर्थ एवेति ग्राह्यम् ।

प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः-देवियः देविलः-देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम्। वायुदत्तः वायुकः। पितृकः। चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपोवाच्यः *। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः *। देवदत्तकः देवकः। लोपः पूर्वपदस्य च *। दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तकः। विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः *। देवदत्तः दत्तः देवः। सत्यभामा भामा सत्या। उवर्णाल्ल इलस्य च *। भानुदत्तः भानुलः। ऋवर्णादपि *। सवित्रियः। सवित्लः।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम्।

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च। ५। ३। ८०।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः। उपडः-उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्रदत्तः। षड्रूपाणि।

जातिनाम्नः कन्। ५। ३। ८१।

मनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात् कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। रासभकः। द्वितीयं सन्ध्यचरञ्चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः *।

§ इसुसुक्तादित्यनेन (५,२८४०) इति शेषः।

कहोड़ः कहिकः ‡ । एकाक्षर(२७)पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः * । वाचा आशीर्यस्य वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडङ्गुलीदत्तः षड़िक इति षषष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपरि विशाल वरुणार्य्यमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ।

एषां (२८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्य्यमिकः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ।

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ।

अल्पन्तैलं तैलकम् ।

---

‡ कन्थ्यन्तरावधेर्लोपे बहुच इत्यादिना (७०७पृ०) ठचि रूपसिद्धिः ।

(२७) एकाच्सहितव्यञ्जनमेकाक्षरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः याकक-रणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इत्यत्रेव षड़िक इत्यत्रापि षषिक इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष इति भसंज्ञायामुत्तरपद-लोपे षषः ठजादौ प्रतिषेध इति (१।४।१८सू० स्य वार्त्तिकेन भत्व-निषेधात् पदत्वात् जश्त्वमिति भावः ।

(२८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामकृतसन्धीनां तृतीयादच इति वक्तव्यं तेन सुपर्य्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः । शब्देन्दु० ।

ह्रस्वे (२९) । ५ । ३ । ८६ ।

ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ।

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ।

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ।

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ।

ह्रस्वा कुटी कुटीरः (३०) । शमीरः । शुण्डारः ।

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ।

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' ।

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ५ । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१) । उक्षतरः अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

---

(२९) अल्पत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वप्रतिद्वन्द्विनी परिमाणविशेषौ ।

(३०) प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि काचित्कत्वादाह कुटीर इति ।

(३१) वत्सः प्रथमवयास्तस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उक्षा द्वितीयवयास्तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वमपकर्षो-ऽन्यपितृकता गर्दभेनाश्वायामुत्पादितत्वादस्य जात्यपकर्षः । ऋषभो भारवोढा तस्य वहने मन्दशक्तिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम् ।

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) डतरच् ।५।३।९२।

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।५।३।९३।

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे (३२) । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । । महाविभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ।

एकाच्च प्राचाम् ।५।३।९४।

डतरच्डतमचौ स्तः । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् ।५।३।९५।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तद्धीदाहरणम् । अतः कुत्सितस्य कुत्सिते (७०६९०) इत्यस्य ।

प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

---

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्य्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजित्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विद्यते तद्धितं विनापि षष्ठ्यैव प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३२) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, गवदत्तो वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोरर्थविशेष इति भाष्ये न डतरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षिप्यते येन धर्मेण तदवक्षेपणन्तेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिकृतौ (१)। ५। ३। ९६।

कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किम् गौरिव गवयः।

संज्ञायां च। ५। ३। ९७।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत् संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः। अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः। उष्ट्रकः।

लुम्मनुष्ये। ५। ३। ९८।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चञ्चा तृणमयः पुमान्। चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा(२) वर्ध्रिका।

जीविकार्थे चापण्ये। ५। ३। ९९।

जीविकार्थं यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। देवलकानां (३) जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते।

---

(१) इवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं तत् प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः। प्रतिकृतिश्च काष्ठादिनिर्मिता प्रतिमा। अश्वक इत्यादौ उपमानाश्वाभिन्न प्रतिकृतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः।

(२) चञ्चेति अत्र लुबन्तत्वात् प्रकृतिवल्लिङ्गमात्रं (५४९५०) न तु वचनमपि तत्तु विशेष्यवदेव तेन चञ्चे मनुष्यावित्यादिप्रयोगः।

(३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भक्तानां शिवाद्यभेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम्।

देवपथादि(४)भ्यश्च। ५। ३। १००।

कनो लुप् स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्।

वस्तेर्ढञ्। ५। ३। १०१।

इवेत्यनुवर्त्तत एव। प्रतिकृताविति निवृत्तम्। वस्तिरिव वास्तेयम्। वास्तेयी।

शिलाया ढः। ५। ३। १०२।

शिलेव शिलेयम्। शिलाया इति योगविभागात् ढञपीत्येके। शैलेयम्।

शाखादि(५)भ्यो (यः) यत् (६)। ५। ३। १०३।

शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। अरण्यः।

द्रव्यञ्च भव्ये (७)। ५। ३। १०४।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः।

---

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य देवपथादिराकृतिगणः।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस् अग्र शरण शाखादिः।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव पाठस्तेन तित्स्वरादाद्युदात्तत्वमिति। शब्देन्दु०।

(७) भव्यं आत्मवति अभिप्रेतार्थपात्रभूत इति यावत् तद्विषयात् द्रुशब्दा दिवार्थे यः (यत्) स्यादित्यर्थः।

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९) भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करेव शार्करम् ।

अङ्गुल्यादि (१०) भ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ ।३।१०९।

---

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुपेति(२१६४०) समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिरेव काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ् वा । पक्षे ठक् । एकशालेव ऐकशालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ।

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ।

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगस्तद्वाचकात् स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातः, कापोतपाक्यः । च्फञ्, कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ।

आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान् ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् सम्राट् । वाहीकेषु किम् शबराः । अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृकाट्टेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ।

दामन्यादि(११)त्रिगर्त्तषष्ठाच्छः। ५।३।११६

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्त्तषष्ठाः।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः। औलपीयः औलपीयौ उडुपयः। त्रिगर्त्तषष्ठः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः।

पर्श्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ। ५।३।११७।

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्श्वः पार्श्वौ पर्शवः। यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्। ५।३।११८।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्। अभिजितोऽ-

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शातुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र दामन्यादिः। एषदामनय इत्यत्र बहुत्वे (७१७पृ०) तद्राजसंज्ञत्वात् प्रत्ययलुक्। एवमन्यत्रापि।

(१२) पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण पर्श्वादिः। यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धौर्त्तेय धार्त्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः।

पत्यम् आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः।

अत्रादयस्तद्राजाः। ५। ३। ११९।

पूगात्ञ्य (७१५पृ०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्सञ्ज्ञाः स्युः। तेनास्त्रियाम्बहुषु(५२०पृ०)लुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायना इत्यादि।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च। ५। ४। १।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्। अतो न स्थानिवत्। पादः पत्(१७८पृ०)तद्धितार्थ इति(३५५पृ०)समासे कृते प्रत्ययः। वुनन्तं स्त्रियामेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम्। द्विशतिकाम्। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकिकाम्।

दण्डव्यवसर्गयोश्च। ५। ४। २।

वुन् स्यात्। अवीप्सार्थमिदम्। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः।

स्थूलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन्। ५।।४।३।

---

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डित इत्यनुषज्यते दण्डेर्द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्म्मणि निष्ठा।

(१४) स्थूल अणु माष इषु (कृष्ण तिलेषु) (यव व्रीहिषु) इक्षु तिल पाद्य (कालावदात सुरायाम्) (गोमूत्र आच्छादने) (सुरा अहौ) (जीर्ण

जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् *। चञ्चत्कः। बृहत्कः। (सुरा अहौ ग०)। सुरावर्णोऽहिः सुरकः।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात्। ५। ४। ४।

छिन्नकम्। भिन्नकम्।

न सामिवचने। ५। ४। ५।

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम् अर्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्वेण कन्न प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्।

बृहत्या आच्छादने। ५। ४। ६।

कन् स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः।

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः। ५। ४। ७।

शालिषु) (पत्रमूल समस्तौ व्यस्तश्च) कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुरमणि, स्थूलादिः। प्रकारोऽभेदः सादृश्यञ्चोभयत्रैव प्रत्ययः।

(१५) अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः। छिन्नकमित्यस्य ईषच्छिन्नमित्यर्थः। प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तार्थस्य कर्मण एकदेशप्रतीत्याऽत्यन्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशसाम्यशब्देनैवेत्यर्थः।

स्वार्थे। अषड़क्षीणो(१७) मन्त्रः द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशि-
ता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य
मुम्। अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः। अस्तम्पुरुषीणः (१८)।
ईश्वराधीनः। नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्।
अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यते। तमबा-
दयः (१९) प्राक्कनः, जुगादयः प्राग्वुनः आमादयः प्राङ्म-
यटः, बृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति।

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। ५।४।८।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् खः स्याद्वा स्वार्थे। प्राक् (२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतीचीनम्। अवाक्-अवाचीनम्। 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इति कोषात् अर्वा निकृष्टः। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् अर्वाचीनम्। अदिक्-स्त्रियां किम् प्राची दिक्। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्

---

(१७) न सन्ति षड़क्षीणि श्रोत्ररूपाणीन्द्रियाणि यस्मिन्निति "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति (४१४पृ०) समासान्ते अनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणम्।

(१८) अस्तम्पुरुषीणः प्रतिमल्लादिपुरुषः।

(१९) तमबादय इति अतिशायने तमबित्यादयः (७००पृ०) प्राक् कन इति अवक्षेपणे कनित्यतः (७११पृ०) प्राग्वर्त्तिनः। जुगादयः पूगाञ्ञ्यः इत्यादयः (७१५पृ०) पादशतस्येत्यादिना (७१७पृ०) विहिताद् वुनः प्राग्वर्त्तिनः। आमादय इति किमेत्तिङव्ययेत्यादिना(७००पृ०)विहिता आमादयः प्राङ्मयट इति तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः(७२२पृ०)प्राग्-वर्त्तिनः। बृहतीजात्यन्ता इति बृहत्या आच्छादन इति (७१८पृ०) कनादयः जात्यन्ताच्छेति (७२०पृ०) विहितकान्ता इत्यर्थः।

(२०) प्रागिति कुप्राक्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले वेत्यर्थः तद्धितश्चानर्षविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२) ग्रामादाम्राः।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३)। ५। ४। ९।

ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना। जातिर्व्यञ्जकान्द्रव्यस्थन्धु।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्। ५। ४। १०।

सस्थानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः। पितृस्थानीयः (२५)। पितृस्थानः। सस्थानेन किम् गोस्थानम्।

(२०२पृ०) रित्यनेनाव्ययत्वात् निर्लिङ्गत्वम् तदुत्तरखप्रत्यये तु सामान्ये नपुंसकत्वैकवचनञ्च। खप्रत्ययप्रकृतेस्तदाधेयद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिघ्नतेति भेदः।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वायं शब्दः तथा चास्याः स्त्रीत्वेऽपि दिक्त्वाभावः।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्रागिति लुप्ताख्यात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिस्तस्याव्ययतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्राग्देशवृत्तय आम्रा इति बोधः। यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य बोधकास्तदा विशिष्यनिघ्नतया प्राचीना आम्रा इत्येव।

(२३) बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वर्त्तमानात् तदाश्रयव्यक्तौ गम्यमानायां जात्यन्तात् छ इत्यर्थः। अत्र प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रम इष्ट एव।

(२४) सस्थानशब्दस्तुल्य वाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय इत्यर्थः अतिशब्दादर्थवदिति लभ्यम्।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्बन्धविशेषः पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिस्ततोऽनेन छः।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ।

अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् विसारी देवदत्तः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ।

अभ्यावृत्ति (२६) जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

---

(२६) अभिमुखी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह ग्राह्येत्याहाभ्यावृत्तिर्जन्मेति । गणनञ्च एकत्वाद्यवान्तरसंख्योत्पादनं तद्ग्रहणेनैव संख्यावाचकत्वलाभे पुनः संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञकानामपि ग्रहणार्थम् तेन बहुकृत्वो गणकृत्व इत्यादि सिद्धम् । एतेन भूरिप्रभृतीनां संख्याबोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न ग्रहणम् । अत्र क्रियेति विशेषणेन द्रव्यादिगणनायां नास्य प्रवृत्तिः । अस्य च क्रियायामेवान्वयः "सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोवति"रित्यादीन्युपक्रम्य "सम्बन्धवाचकस्यास्य क्रिययैवान्वयार्थतामिति" हर्युक्तेः । क्रिया च धातुवाच्या साध्यरूपैव ग्राह्या घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्तु नास्य साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तद्गुणीभूतधात्वर्थक्रियायामन्वये तु द्विः पाकः इत्येव प्रयोगः । अतएव च "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन" इति हरिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानमुक्तम् । तेन द्विर्वचनेऽचीति सूत्रनिर्देशः सकृच्छते सकृच्छते च द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति भाष्यप्रयोगः । विस्तरोऽस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

स्वार्थे क्त्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्रस्य(१२२४०)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेशः स्यात् । चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति (२९४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्याबिति (१११४०) अभैत्सो-दित्यत्र तिप इव सुचोपि, तद्‌योगात् ॐ ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्य्येण प्रस्तुतम् प्रकृतन्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

---

(२७) पञ्चकृत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपराः कृत्वसुजादयस्तद्द्योतकाः तथा च पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः । क्रियाबहुदायस्यासनाप्रत्यात् वर्त्तमानप्रयोगः ।

(२८) किमिति गणन इत्युक्तौ एव संख्यालाभे संख्याग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरमाह भूरीति अनियतसंख्यासु संख्यासंज्ञकबहुगणशब्दग्रहणा-न्नदितरेषां संख्याकार्यं नाप्नोति ज्ञापितं तेन भूर्य्यादेर्न प्रसङ्गः । वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्य्याप्तं भवति तावान् ग्राह्यः कालाध्वनोरिति (२६८४०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

ॐ तेन सह श्रुतिसौत्वेन योगात् सहचारित्वात् तथा च सिचस्तिपैव सुचः सुपा साहचर्य्यान्न तेन सूत्रेण लोप इति भावः ।

धिकरणे वा ल्युट् । आद्ये(३०) । प्रकृतमन्नं अन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयम् । द्वितीये । अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चाम्मयट् । मोदकाः प्रकृताः मोदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मोदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । ५ ।४।२३।

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह इति निपातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भैषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये (३३) यत् । ५ । ४ । २४ ।

तदर्थंएव तादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

पादार्घाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ।

पादार्थमुदकम्पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नूआदेशः त्नप्तनप्-

---

(३०) आद्ये भावल्युडन्तपक्षे । द्वितीये उच्यमानप्रकृताभिकरणमेव तद्धितार्थस्तेन तयोरेकत्र क्लीबलिङ्गताऽपरत्र विशेष्यनिघ्नता चेति भेदः ।

(३१) निपातसमुदाय इति उपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते इति शेषः तस्य चाप्रातिपदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः ।

(३१) भिषजा कृतं भेषजमत एव ज्ञापकादेकारादेशः ।

(३२) तादर्थ्ये इति तदर्थकवस्तुनि द्योत्ये इत्यर्थः वैधकर्मणि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वं वा देवतात्वमतः पितृदेवत्यमित्युदाहृतम् ।

ख्नाश्च प्रत्यया वक्तव्याः* । नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। नच पुराणे प्रात्*। पुराणार्थे वर्त्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः। चात्पूर्वोक्ताः। प्रणम्। प्रत्नम्। प्रतनम्। प्रीणम्। भागरूपनामभ्यो धेयः*। भागधेयः। रूपधेयम्। नामधेयम्। आग्नीध्रसाधारणादञ्*। आग्नीध्रम्। साधारणम्। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री। साधारणी (३४)।

अतिथेर्ञ्यः। ५। ४। २६।

तादर्थ्य इत्येव। अतिथये इदमातिथ्यम्।

देवात्तल्। ५। ४। २७।

देव एव देवता।

अवेः कः। ५। ४। २८।

अविरेवाविकः।

यावादि(३५)भ्यः कन्। ५। ४। २९।

याव एव यावकः। मणिकः।

लोहितान्मणौ। ५। ४। ३०।

---

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धनित्यर्थः पृषोदरादित्वात् साधुः।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जानु सा (सा) न्द्र पीत स्तम्ब (ऋतावुष्णशीते) (पशौ लूनवियाते) (अणु निपुणे) (पुत्र कृत्रिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ) (शून्य रिक्ते) (दान कुत्सिते) (तनु सूत्रे) ईयसश्च ज्ञात अज्ञात कुमारीक्रीडनानि च यावादिः।

लोहितएव मणिर्लोहितको मणिः ।

वर्णे चानित्ये (३६) । ५ । ४ । १३ ।

लोहितकः कोपेन । लोहितात्लिङ्गबाधनं वा॰ । लोहितिका लोहिनिका कोपेन ।

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी ।

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ।

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्त्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) भ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायाद्ध्रस्वत्वञ्च ग॰) । औपयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । ५ । ४ । ३५ ।

---

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावोऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३७) लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायाद्ध्रस्वत्वं च) सम्प्रति सङ्गति कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समयाचार व्यवहार सम्प्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्येनोक्तोऽर्थो यस्याः सा व्याहृतार्था तस्यामित्यर्थः ।

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् स्यात्। "सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्"।

तद्युक्तात् (४०) कर्मणोऽण्। ५। ४। ३६।

कर्मैव कार्मणम्। वाचिकम् श्रुत्वा क्रियमाणं(४१) कर्मेत्यर्थः।

ओषधेरजातौ। ५। ४। ३७।

स्वार्थेऽण्। औषधम्पिबति। अजातौ किम् ओषधयः क्षेत्रे रूढाः।

प्रज्ञादि(४२) भ्यश्च। ५। ४। ३८।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः।

मृदस्तिकन्। ५। ४। ३९।

मृदेव मृत्तिका।

सस्नौ प्रशंसायाम्। ५। ४। ४०।

रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना मृत्स्ना। उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणान्नित्योऽयम्।

---

(४०) वाग्व्याहृतार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः। वाचा कथनपूर्वकं यत् क्रियते तस्मिन्नेवायं प्रत्ययः।

(४१) इदं त्वया कर्त्तव्यमिति सन्देशवाचं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म कार्मणमिति कैयटोक्तिमनुसृत्याह वाचं श्रुत्वेति।

(४२) प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुहत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु प्रज्ञादिः।

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।५।४।४२।

बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि अल्पशः। बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् *। नेह बहूनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददात्याभ्युदयिकेषु।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्।५।४।४३।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषंमाषं माषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था(४२)एव। संख्यैकवचनात्किम् घटं घटं ददाति। वीप्सायां किम् द्वौ ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः।५।४।४४।

प्रतिना कर्म्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२८१पृ०) विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् *: आदौ (४४) आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणोऽयम्। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः।

अपादाने चाहीय ॐ रुहोः।५।४।४५।

अपादाने या (२८४पृ०) पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्।

---

(४२) वृत्तौ एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमित्याह परिमाणशब्दा इति एतच्च पदशः स्वरश इत्यादिप्रयोगात्तयोरप्युपलक्षणम्।

(४४ आद्यादिभ्य इति अयमेव सार्वविभक्तिस्तसिरिति सूचयन्नाह आदाविति

ॐ अनेनैव ज्ञापकात् कर्त्तर्य्यपि पञ्चमीत्युक्तं (४२५पृ०) प्राक्।

ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।५।४।४६।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोऽतिगृह्यते चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनं । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च ।५।४।४७।

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये ।५।४।४८।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने ।५।४।४९।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्व्वित्यर्थः । अपनयने किम् प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः। ५।४।५०।

अभूततद्भाव (४५) इति वक्तव्यम्*। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोतीत्यादिभिर्योगे।

अस्य च्वौ। ७।४।३२।

अवर्णस्य ईः स्यात् च्वौ वेर्लोपः (१६४पृ०) च्व्यन्तत्वात् ‡ अव्ययत्वम्। अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभवति (४६)। गङ्गीस्यात्। अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति

---

(४५) अभूततद्भावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः। तद्भावे इति करणतृतीयासमासे अभूतपदेन कर्त्तृप्रत्ययान्तेन पुनः समासः। अभूतत्वञ्च तद्भावघटकतच्छब्दार्थ तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्भाव इति फलितम् तथा च प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत्र विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः एवञ्च सम्पत्तिकर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूततद्भावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टसूत्रार्थः। अत्र विकृतेः प्रकृतिबोधकता गौण्या वृत्त्येति च्विप्रत्ययान्तस्य गौणता। अतएव महद्भूता रात्रिरित्यादौ न महत आत्त्वं (३५५पृ०) न वा पुंवद्भावः। अत्र अनारोपिततद्भावे आरोपिततद्भावसम्पत्तावेवायं च्विस्तेनेश्वरप्रसादादिनाऽऽसम्पत्ति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्ड इत्यसाधुरेव केचित्।

‡ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र (२०३पृ०) सन्प्रभृतय इत्युक्तेरिति शेषः।

(४६) ब्रह्मीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वस् तेन सर्व्वीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति चैत्र इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थाऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थल इव प्रकृतिवचनपुरुषानुसारिप्रयोगापत्ते।

वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ।

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये, च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।

च्वौ च । ७ । ४ । २६ ।

च्वौ च परे पूर्व्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटू स्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङृतः (६८४५०) मात्रीकरोति ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् च्वौ च । अरुकरोति । उन्मनीस्यात् उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

च्विविषये सातिर्व्वा स्यात्साकल्ये (४७) ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

---

(४७) साकल्यं सर्व्वावयवोपेतत्वम् । अभूततद्भावे इत्यप्यनुवर्त्तत एव ।

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ।

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यादभिव्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्व्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनाङ्किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ।

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ।

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात् करोति । राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये त्रा च । ५ । ४ । ५५ ।

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृञादियोगे । विप्राधीनन्देयं करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रावन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्राजीवतो मनः ।

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ।

५ । ४ । ५७ ।

द्व्यचोऽवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत् तादृशमर्द्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे । डाचि(४८) विवक्षिते द्वे बहुलम्* । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्* । डाच्परं यदाम्रेडितन्तस्मिन् परे पूर्व्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्व्यजवरार्द्धात्किं श्रत्करोति अवरेति किम् खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात् कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं चेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । वीजेन सह(४९)कर्षति । वीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

---

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्याश्रयणे पटपटाकरोतीत्यादौ पटच्छब्दस्यानेकाजर्द्धत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्द्धत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) वीजेनेति बीजवपनेन सहेत्यर्थः ।

कञो योगे कषो डाच् स्यात्। द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् क्षेत्रकर्म्मकद्विगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः।

समयाच्च यापनायाम्। ५। ४। ६०।

कषाविति निवृत्तम्। कञो योगे डाच् स्यात्। समयाकरोति कालं यापयतीत्यर्थः।

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने। ५। ४। ६१।

सपत्राकरोति मृगं सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम् सपत्रन्निष्पत्रं वा करोति भूतलम्।

निष्कुलान्निष्कोषणे। ५। ४। ६२।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्।

सुखप्रियादानुलोम्ये (५०)। ५। ४। ६३।

सुखाकरोति। प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः।

दुःखात्प्रातिलोम्ये (५१)। ५। ४। ६४।

दुःखाकरोति स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः।

---

(५०) आराध्यचित्तानुवर्त्तनमानुलोम्यम्।

(५१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम्।

शूलात्पाके। ५। ४। ६५।

शूलाकरोति मांसम् शूलेन (५२)पचतीत्यर्थः।

सत्यादशपथे। ५। ४। ६६।

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः।

मद्रात्परिवापणे। ५। ४। ६७।

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यम् *। भद्राकरोति। अर्थः प्रागवत्। परिवापणे किम् मद्रङ्करोति *।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता।

---

(५२) करोतिरिह पचत्यर्थकः तदाह पचतीति।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तद्धितप्रक्रियाव्याख्या समाप्ता।

सर्वस्य द्वे (१) । ८ । १ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ।

आभीक्ष्ण्ये (२) वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ।

परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

---

(१) सर्व्वस्येति सर्व्वावयवात्मकस्य पदस्य न तु कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः ।

(२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति यावत् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिबुबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठत्वेऽपि दृश्यमानव्याप्तावेव सम्भवाद्वार्थेण दृश्यमानव्याप्तिलाभस्तथाच वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेच्छया प्रयुक्तमित्यवगमात् द्विर्वचनस्य व्याप्त्यर्थकताऽवसीयते । व्याप्तिश्च साकल्येनाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थाच्चिप्तं तस्य द्विर्वचनसमुदयप्रतिपाद्यतया बहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽन्तरङ्गपदकार्य्यत्वेन एकवचनादिकमेव प्रथममुत्पद्यतेऽतो द्विर्वचने साकल्यबोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः । एवञ्च द्विर्वचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विर्वचने विवक्षयैकत्वद्वित्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादिप्रयोगः । अतएव द्विर्वचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु समुदितस्येति भेदः भवति च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येकदानसम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमित्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः । अतएव 'एकशेषे यथान्यं सामर्थः शिष्टेन गम्यते । सहदत्त द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधी'रिति सामान्यतो बहूनां बोधकता द्विर्वचनस्याभिहिता ।

परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः । परेर्वर्जने वावचनम् * । परि वङ्गेभ्यः ।

उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ।

उपर्य्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ।

असूयायाम् । सुन्दर ! सुन्दर ! वृथा ते सौन्दर्य्यम् । सम्मतौ । देव ! देव ! वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत ! दुर्विनीत ! इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क ! धानुष्क ! वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर ! चोर ! घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ।

द्विरुक्तएकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया-हुत्या । इह पूर्वभागे (२) पुंवद्भावाद्विग्रहे विशेषः । न बहु-

---

(२) पूर्वभागे इति न तूत्तरभागे इत्यभिमानः । द्वेधा हि पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (४०१पृ०) तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्यैवेति ज्ञापकादित्युक्तम् (४०७पृ०) अन्यस्तु उत्तरवर्त्तिसमानाधिकरणपदान्तराभावाच्च प्रसक्त इत्यवधेयम् ।

व्रीहावित्यत(१००पृ०)पुनः बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् †। सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहाविति हातिदेशे प्रसक्तिरेव नास्ति। एकैकस्मै देहि।

आबाधे च। ८। १। १०।

पीड़ायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः।

कर्म्मधारयवदुत्तरेषु। ८। १। ११।

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्म्मधारयवत्कार्य्यम्। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि।

प्रकारे गुणवचनस्य। ८। १। १२।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्म्मधारयवत् कार्य्यम् कर्म्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्य (७५६५पृ०) इत्यन्तोदात्तत्वञ्च। पटुपट्वी। पटुपटुः। पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनः *। केवलगुणवाचिनस्त्विह गृह्यन्ते। शुक्लशुक्लं रूपम्। शुक्लशुक्लः पटः। आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये *। मूलेमूले

---

† एतत् न बहुव्रीहाविति सूत्रं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१पृ०) प्राक्।

(४) सादृश्ये इति सप्तम्याः प्रतियोगित्वमर्थः तच्च प्रतियोगित्वमुपमानस्य तेन प्रकृते उपमानात् भिन्नः पटुरिति बोधः।

स्थूलः। सम्भ्रमेण (५) प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः। सर्पः सर्पः बुध्यस्व२। सर्पः ३ बुध्यस्व३। क्रियासमभिव्याहारे (६) च। लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि (७)लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा। कर्म्मव्यतिहारे (८)सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये * समासवच्च बहुलम् *। (९)बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यम्। असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः *। अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि। अन्योन्येषां पुष्करैराम्रशन्त इति

---

(५) सम्भ्रमो भयमादरो वा। न्यायसिद्ध इति यावद्भिः शब्दैः सम्बोध्यार्थावगमस्तावतां प्रयोग इत्यर्थः।

(६) प्रागुक्तमाभीक्ष्ण्यं भृशता च क्रियासमभिव्याहारः। एवञ्च भृशार्थे यङिमतः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तस्योक्तत्वाभावात् तेन पापच्यते पापच्यते इत्यादि प्रयोगः भृशं पाकमभीक्ष्णं करोतीति तत्रार्थबोधः।

(७) क्रियासमभिव्याहारस्य भृशमात्रार्थकत्वे भृशार्थे इत्येवाभिदध्यादतस्तदभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति।

(८) कर्म्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परमेकरूपेण सम्बन्ध इति यावत् तेन यस्य यादृशक्रियायां यद्रूपेण यस्य यत्कारकत्वम् तादृश्यामेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रियाव्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धनं ददातीत्यादावेकस्य धनदाने यथाऽन्यस्य सम्प्रदानता तथान्यकर्तृकतद्दानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम्।

(९) अन्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वनामसु नास्य प्रवृत्तिस्तेषां कर्म्मव्यतिहाराबोधकत्वादिति। शब्देन्दु०।

माघः। एवम्परस्परम्। अत्र कस्कादित्वात् (६८पृ०) विसर्गस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः *। अन्योन्याम्-अन्योन्यम्। परस्पराम्-परस्परम्। इतरेतराम्-इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित् आमादेशो द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः।

टलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्ड्विरहः स्वमोः।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धम्बाहुलकात्त्रयम्॥

तथाहि। अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः यां याम्प्रियां प्रैक्षतकातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र च अद्ड्डतरादिभ्य(१४०पृ०)इत्यद्ड्प्राप्तः। अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, अदृष्टपरस्परै, रित्यादौ सोर्लुक् च प्राप्तः सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सूत्रेऽन्योन्यसंश्रयत्वं तदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति।

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्। ८।१।१३।

प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः।

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । यो य आत्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वञ्च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः । मर्य्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्य्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहचर्य्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि (१२) द्वन्द्वं दृश्यते ।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

---

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन कर्तद्वित्वान्नियतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य संग्रहः ।

(११) अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकज्ञात इत्यभिव्यक्तिः ।

(१२) अन्यत्रापीति तेन द्वन्द्वं युद्धान्यवर्त्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्युद्धान्यवर्त्तन्तेत्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः कृत्वा इत्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां
पूर्वार्द्धं समाप्तम् ।

वाणीगुरुप्रसादेन कौमुदीपूर्वभागतः ।
मनोरमाद्यर्द्धदेहा सरला पूर्णतां गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण मनोरमाशब्देन्दुशेखर-
तत्त्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम् ।

ओं तत् सत् ।

शाके बाणद्विरदनगभूसम्मिते टीकया श्री-
तारानाथद्विजरचितयोद्भासितः संस्कृताख्ये ।
यन्त्रे पूर्वं बुधसहयुजा संस्कृतस्यात्मनैव
मुद्रां नीतः कतिवरशते कौमुदीपूर्वभागः ॥
वर्षे विक्रमभूपतेः क्षितिधरदन्ताङ्कचन्द्रप्रमे
ख्रीष्टाब्दे गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।
प्राचीनां सरलां विधाय बहुलां क्वापि स्फुटार्थां तथा
यन्त्रे नूतनसंस्कृते पुनरसौ यत्नादयं मुद्रितः ॥
शाकेऽब्दे रसखाष्टभूमिविमिते मासे रवेर्माधजे
जीवानन्दधरामरेण सरलाकर्त्तुस्तनूजन्मना ।
यत्नात् प्राक्तनवत् प्रचारणकृते वाल्मीकियन्त्रे नवे
पूर्वार्द्धं सरलायुजोऽस्य निपुणं संस्कृत्य भूयोऽङ्कितम् ॥

५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्)सभाष्य सटीक २
५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥०
६३ मातङ्गवदर्शन(सभाष्यसटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार) २
६५ मुक्तिकोपनिषत् ।
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक २
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ ...स्कृत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १।
७७ वासवदत्ता सटीक २
७८ (कालिदास कृत पुष्पबाण-विलास काव्य सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मित शतकम्, कटाक्षशतकम्, १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०
८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
८६ अनर्घराघवनाटक(मुरारिकृत) २
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १
८९ मीमांसा परिभाषा ॥०
९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा)॥०
९१ रघुवंश सटीक १॥०
९२ मेघदूत सटीक ॥
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम् २
९७ साहित्य दर्पण टीका सहित अलङ्कार शास्त्र ४
९८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) १
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः।
१००संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः
१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १॥
१०२ श्रीहर्षचरित बाणभट्टकृत २
१०३ अमरकोष ॥
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य्य कृत शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-कृत टीका सहित १०
१०५ वेदान्तपरिभाषा १

